

Аесс Магтовур
ТВОРИ

ЛЕСЬ МАРТОВИЧ

Т В О Р И

І ТОМ

За редакцією
Ю. ГАМОРАКА

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
Краків 1943 Львів

Обкладинка
ВОЛОДИМИРА БАЛЯСА

ТАЛАНТ БЕЗ СЕРЕДОВИЩА

(Життя і творчість Леся Мартовича).

Гумор і сатира займають значне місце не тільки в українському фольклорі, але й в українському письменстві. Починаючи від інтермедій та вертепу, через Котляревського й Гоголя, через Руданського й Стороженка, через Маковея й Самійленка, аж до Остапа Вишні тягнеться довгий ряд видатних українських сатириків і гумористів, що дали українській літературі цілу низку гарних творів. Працювали вони в різних часах, вживали різних жанрів та, за винятком Котляревського і його продовжників, ішли різними літературними шляхами. Цілком відокремлене місце серед них займає один із найталановитіших наших сатириків, майстер гротеску — Лесь Мартович.

Лесь Мартович мовчки і ніби якось безжурно на самому дні галицької провінції провів своє коротке, хоч і трагічне життя та залишив по собі їдко-веселі твори, що дають свідство його напrawdę великому й небуденному талантові. Він був і досі залишився улюбленим письменником селянських мас, зате українська інтелігенція в оцінці його творчости поділилася на два табори. З одного боку — Франко, Грушевський, Коцюбинський і Стефаник, що високо цінили його талант, з другого — Леся Українка й Марко Черемшина, з ними й поважна частина української інтелігенції, що відмовляла його творам великої літературної стійности, а особливо громадської вартости. Та сьогодні, коли від його смерти минуло чверть століття, важко розшукати його скромну могилку... але зовсім не важко знайти пересічного інтелігенту, якому нечууже було б ім'я Леся Мартовича. Може, це видання, до речі, перше повне видання його літературної спадщини, направить кривду, яка покійникові сталася, а на яку він аж ніяк не заслужив.

I.

*„Біда! Про це, очевидно, не ка-
жіть нікому: чоловік потребуючий
тратить у людей половину своєї
вартости“.*

(З листа Л. Мартовича до В. Гнатюка).

Леся Мартович народився в селі Торговиця Пільна, Горо-
денського повіту, в північно-східній частині Покуття, що
поволі розливається подільськими рівнинами.

Його батько Семен Мартович не має ясної біографії. Лесів
приятель Василь Стефаник у споміні про нього п. н. „Люд-
міла“¹ дає старому Мартовичеві таку шанобливу характери-
стику: „Батько родини Семен Мартович був писарем в Тор-
говиці та в сусідніх селах. Чоловік наскрізь розумний і чес-
ний. Оригінальне ціле його життя було. Вродився в бідній
фамілії, прийшла мачуха і відігнала від хати. Служив довгі
роки наймитом у господарів, сам навчився між людьми читати
і писати і так він поволі ввійшов між господарів, як рівний“.
Але є ще одне оповідання про походження Семена Марто-
вича, а саме селян Торговиці Пільної і однолітків Лесевих
Івана Ткачука і Петра Поливкана: Десь наприкінці першої
половини ХІХ стол. — Семен Мартович згідно з метрикаль-
ними книгами Торговиці Пільної народився коло 1834 р. —
трапилася тут, як на село, дивовижна історія. Біля корчми
найшли селяни дитину-покидька, забрали її до себе, охрестили
і виховали. Це й був їх майбутній писар Семен Мартович.
В торговицького писаря він навчився читати й писати, або,
як розповідають його односельчани, „вивчився на писаря“.
По смерті свого вчителя він заняв його посаду, а пізніше
почав іще писарювати в трьох сусідніх селах: Вербівцях,
Топорівцях та Глушкові. Писарювання давало йому не лиш
гарні прибутки, але й велику повагу в селі.

А в іншому споміні про свого приятеля Стефаник додає
до характеристики Лесевого батька ще ось що: „В тоті часи
батько Мартовича був взором порядного, непідкупного гро-
мадянина і його село Торговиця ніколи не голосувало на
„панів.“ Маєток у них був невеликий, коло п'ятнадцяти моргів
поля, сад і пасіка, і цей маєточок старий Мартович здобув
своєю солідною працею без нічної кривди.“² Це й виясню-

¹ Василь Стефаник, Твори, Українське Видавництво, Львів, 1942, стор. 302.
² В. Стефаник: Перший твір Леся Мартовича, „Кривавого Року“, віден-
ський ілюстрований альманах за 1917 р., Відень, 1917, стор. 163—165.

вало б нам хатню атмосферу, в якій виростав Лесь, атмосферу заможности і громадських чеснот.

Десь у першій половині 60 рр. Семен Мартович одружився з буковинкою з села Шипинців, черновецького повіту, Оленою Десяковською, дочкою поміщицького службовця, здається, економа. В цій, уже напів міщанській сім'ї, як третя з ряду дитина, народився 12 лютого 1871 р. Лесь Мартович. Він був єдиним сином, крім нього було в батьків ще три дочки: Марія, Вікторія і, молодша за Леся, Людміла. Білий на виду, з ясним волоссям і сірими добродушними очима, середній на зріст, Лесь увесь пішов у батька не лиш фізично, але і своєю вдачею.

Цікаву автохарактеристику дав собі письменник в листі до В. Стефаніка, в якому послав йому свою знимку: „Аді: де то то бездушне лице відчуває взагалі яку неприємність? Де тоті скляні очі знають гніватися? Де в тім одностайнім млавім чолі заворушиться якась думка, що би побудила ціле ество до якогось афекту? А чому я Тобі не відписував? Подивися на той волячий вираз цілої голови, та він аж словами віражее: Сьогодні ще ні, може, завтра напишу.“¹

Ніяких вражень про дитячі роки не залишив по собі Лесь Мартович ані в своїй творчості, ані навіть в пам'яті людей, що були його, приятелями. Одно тільки прегарне оповідання „Гарбата“, написане восени 1904 р. в тоні цілком реалістичному, розповідає про дитинство мужицьких дітей, але в ньому важко дошукатися будьякого відгомону з його власних дитячих переживань. А все ж треба думати, що становище єдиного сина давало йому дома багато привілеїв та радости.

На сьомому році життя батько віддав його до місцевої народної школи під опіку свого приятеля Льва Козанкевича, першого Лесевого вчителя. Дві дочки Козанкевича і син стали приятелями його ранньої молодости. Крім них він приятелював також з селянськими дітьми, між ними з Петром Поливканом. Цей, сьогодні живий ще його приятель багато розповідає про невгамовну Лесеву вдачу, що вже тоді бунтувалася проти всяких авторитетів і не хотіла їх визнавати. Лесь розбивався всіма сільськими дорогами, пустував, бив жидів і навіть дітей свого вчителя, і за це мусів нераз важко покутувати. На превеликий страх батька, першого року науки він вчився погано, але пізніше, коли зрозумів, чого від нього вимагають, став найкращим учнем Козанкевича.

Як тільки народився син, старий Мартович рішив віддати

¹ Лист зберігається в бібліотечі Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, між листами Катрі Гриневичевої.

його до школи. Він же сам вийшов з сільських низів та через грамоту став одним з перших громадян свого села. Тому, коли Лесь з найкращими оцінками закінчив сільську школу, батько віддав його на дальшу науку в сусіднє село Топорівці, де школа мала більше клас. Тут Лесь пробув аж три роки. А по п'ятьох роках сільської науки Лесів батько та його приятель Козанкевич вважали спільно наняти вчителя, що підготовляв би дітей до гімназії. Їх вибір упав на гімназійного учня Перегінчука з сусіднього села Сороки, що закінчив четверту класу гімназії. Влітку 1822 р. Лесь здав вступний іспит до польської гімназії в Коломиї і восени того року став учнем цієї гімназії.

Десять років, пробутих у коломиїській і дрогибицькій гімназії, — це, без сумніву, найкращий і найщасливіший час у житті Леся Мартовича та водночас це період його життя, про який, завдяки його приятелям, Василеві Стефаникові і Василеві Равлюкові, маємо найбільше звісток.

Старий Мартович не шкодував грошей на синову науку, Лесь знову не жалів їх... витратити. В. Равлюк у споміні про Лесеві шкільні роки стверджує, що хлопець не зазнавав тоді бід: „Батько оплачував квартиру з харчем і справляв йому завжди добру одіжку. Мартович у неділю ходив начорно у вишиваній сорочці, а це рідко траплялося між учнями.“¹

Треба зазначити, що взаємини між обидвома Мартовичами об'легчувало величезне почуття гумору і в батька, і в сина. Сучасники старого Мартовича пам'ятають і досі багато цікавих анекдот. Як писар, старий мусів „бавратися“ в паперах, а ці папери держав завжди, принаймні на весну і влітку, під курячими гніздами. Малий Лесь мав усе багато клопоту, заки з-під гнізда видобув потрібний батькові папір. Чому батько саме курячі гнізда перемінив у свій письмовий стіл, цієї тайни Лесь ніколи не вмів розгадати. Та батько мав у собі стільки погідного настрою, що Лесь ніколи не міг йому ні в чому відмовити.

Цей погідний настрій і вічна безжурність доводили старого Мартовича до того, що підчас обіду, між одним і другим пирогом, він засипляв і зараз таки починав страшно хрпоти. Стефаник, що часто гостював у свого приятеля в Торговиці, згадував з гумором, як, підчас ночівлі в домі Мартовичів, він і Лесь тікали на сусідський оборіг, бо „старий виводив ніччю такі страшні мелодії, що в порівнянні з ними рев гармат це насправду приємна музика“.

¹ Василь Равлюк: Лесь Мартович, Спогади з шкільних років, місячник „Радянська література“, Київ, травень 1940, кн. V, стор. 154—157.

Але оповідаючи смішне, треба згадати дещо й гарне: старий Семен не завжди докучав гостям своїм хропінням. Бували й такі ночі, що він, виспавшись доволі вдень, блукав при місячному сяйві і „філософував“. В часі одної нічної прогулянки він наткнувся раз на Леся і на Стефаника, що спали на оборозі, побудив їх і почав розмову:

— Скажеш, Васи', кілька зізд на небі? — запитав він, вдивляючися в зоряні простори.

— Не знаю, — відповів коротко Стефаник.

— А ти, Лесю, скажеш?

— 4873, — не задумуючись відрізав Лесь і відразу пірнув з головою під рядно, щоб батько не почув його реготу.

Від того часу старий Мартович мав для свого сина багато щирої пдшани і вихвалювався перед усіма своїми знайомими, що, мовляв, можна бути розумним, і не вродившись сином Василя Проданового... (так прозивали Стефаникового батька, що був великим багатирем).

Анекдот про Мартовича - батька можна б наводити без кінця, та ми згадаємо ще одну, дуже характеристичну для його темпераменту. Якось Мартович задумав було відвідати сина в Коломиї: купив квиток, сів у Заболотіві на залізницю і надвечір приїхав до Коломиї. Все складалося просто і добре, та тільки... він не знав Лесевої адреси. Але й ця непродукмана наперед перепона, що зовсім несподівано виринула, не змогла захитати його спокою. Починаючи від самого двірця, він, як найсолідніший детектив, ішов вулицею, раз на правий бік, то знов на лівий, без поспіху стукав до кожного будинку і голосно питав: Чи тут на станції Лесь Мартович? Коли настала ніч, та частина міста, кудю проходив Мартович, була схвильована. Побуджені зо сну` люди кляли торговицького достойника, скільки влізло, але й це його не дуже зворушувало: він спокійно розшукував сина. Аж десь коло півночі добився на передмістя Мнихівку, де жив Лесь. Вернувшись додому, та й пізніше, він весело розказував, як просто і без клопоту порадив собі в незнайомому місті. „Оригінальний це був чоловік“, — треба повторити за Стефаником.

Перші гімназійні Лесеві роки пройшли без жадних клопотів, хоч учителі, міські панички і взагалі все міське населення вогнем ненависти дихали до села й сільських дітей, що посміли переступити пороги провінційної столиці. Підклад для такого відношення творила передусім національна боротьба „панської“ нації, поляків, з мужицькою нацією, українцями. Яскравий образец цієї знеохоти міста до села дав у своїй автобіографії Василь Стефаник. Але Мартовича ця

боротьба не заторкнула. Він прийшов з села у „панському“ одягу, з деякими міщанськими манерами, отже давав надії, що легко відмовиться від своїх „мужицьких“ симпатій, якби вони в нього виявилися. І місто прийняло його як свого. Але ж у Лесевому серці сильно була вкорінена любов до мужицького оточення, а його гостре око спостерігача швидко показало йому різницю між гниллю міста і здоровою стихією села. Його твори повні найіскрішлішої погорди до тих українських інтелігентів, що, вийшовши з села, відцуралися його і соромилися свого селянського походження. В одному з неопублікованих фрагментів його літературної спадщини можна відчутти не так зненависть до чужонаціонального міста, але глибоку нехіть стародавнього нашого гречкосія, закоханого у старих примітивних формах сільського побуту, до всіх здобутків цивілізації:

„А його вже ніс на собі залізний божок. Гудів стома залізними ногами по залізній дорозі. Із рота пускав гарячу, як окріп, пару. А з ніздрів, що стоять йому високо на тімені, пускав фонтанною клуби диму. Як якийсь величезний кит на морі. Ніздря стогнали, дим скакав угору, стелився понад божком, заступав собою ціле небо, усі зорі й місяць. Геть, природо, пропадай перед залізним божком! Навкруги нього божкові жерці. Замарані, погорблені, снуються, мов комашня. Мільони їх. Навкруг залізної дороги снуються їх цілі села, цілі містечка. Усе своє життя вони присвятили на службу тому божкові. А ознака їхня не тілесне обрізання, ні! Обрізання душевне духа. На приказ того божка сплять, на приказ його будяться, на приказ його їдять, на приказ його журяться, сумують і веселяться. Притолочили, притіснили й обрізали свою душу. Вона в них забула, що це таке простір, що свобода. Налагодили її до волі того божка. Сотворили собі кумиря і поклоняються йому, приносячи на жертву людське здоров'я, людську думку і людську душу“.¹

Таке становище Мартовича до міста і для його штампованих мешканців. В багатьох випадках дає воно ключ до розгадання психічних підоснов його творчості.

Зате село і селянська „нація“ залишилися назавжди чи не єдиними святощами для Леся Мартовича. З перших днів свого пробування в Коломні він беззастережно став по боці принижуваних селянських товаришів, що прийшли до школи з мозолями на руках, у грубих, хоч і мальовничих селянських одягах. Його найкращими приятелями стають селянські

¹ Архів бібліотеки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, № 5137 д.

сини, між ними Василь Стефаник і Лев Бачинський, відомий пізніший політичний діяч. Стефаник прийшов до першої класи восени 1883 р., коли Мартович був уже учнем другої класи. Та заприятюлися вони кілька років пізніше, як розказує Стефаник у своїй автобіографії, „у четвертій класі у своєму тайному товаристві коло великої скрині, яка містила понад триста заборонених книг“. Було це коло 1886 р.

Десять років раніше Іван Франко і Михайло Павлик почали прорубувати перші стежки для нового політичного руху, що проголосив боротьбу розпаношеному тоді москвофільству, а також безпомічному народолюбству старшої української інтелігенції. Цей рух захоплював дедалі ширші кола революційно настроєних елементів тодішнього суспільства і в половині 80 рр. мав своїх гарячих прихильників майже в кожному містечку і місті Західної України. Прихильники нової політичної течії, що оформлювалася під переможним впливом ідей Михайла Драгоманова, рекрутувалися між іншим і зо студентських кіл та молоді інтелігенції, що вже працювала професійно, але ж переважно з гімназійної молоді, що, з прикметним її віковим ідеалізмом, кинулася в гущу темних селянських мас. І українська молодь коломийської гімназії, як і інших гімназій, готова була кожної хвилини піти на беззастережну службу новим ідеям. Вона ненавиділа польське „панське“ оточення, від якого на кожному кроці зносила наругу й легковаження. „Гімназія, крім формального навчання і вожого наставлення до нас, українців-учнів, нічого нам не давала“ — стверджує Стефаник у своїй автобіографії. Під впливом політичної й літературної діяльності І. Франка і М. Павлика, про яку доходили глухі, але дуже приманчиві звістки, коло 1886 р. тут засновано тайне товариство. Керівниками його стали Іван Плешкан, селянський син із Тулови над Прутом, і Теофіл Заборський, син вчителя з підгірського села Молодятина. В члени товариства, зараз при його створенні, ввійшли теж Мартович, Бачинський і Стефаник.

За спогадами діяльного члена коломийської тайної громади Василя Равлюка такі гімназійні товариства наприкінці 80 рр. минулого століття існували при кожній гімназії Східної Галичини. Організація, що кермувала цими товариствами, спювала їх в одне ціле і постачала їм виховну літературу, була окрема секція при управі українського студентського товариства у Львові. Кілька разів на рік ця секція висилала до кожної гімназійної громади своїх делегатів, що виголошували доповіді, переводили контроль діяльності громади та давали напрямні в роботі на майбутнє.

Першою і найважливішою метою тайного товариства було

— виховувати хлопців на ідейних, відданих своєму народові українців. Робилось це при допомозі сходин, рефератів, дискусій головно ж — при допомозі виховної літератури. Бібліотека коломийської громади була досить велика, за автобіографією Стефаника вона налічувала коло 400 томів. Як легітимаційний документ, мав кожний член свою записну книжечку, куди вписував зміст прочитаних книг, поезії Шевченка і т. п. Василь Равлюк так описує записну книжечку Мартовича, яку одержав у подарунку від її власника:

„На першій сторінці старанним письмом написаний чотири-вірш Шевченка „І день іде, і ніч іде...“, на другій сторінці молитва поета „Царів, кривавих шинкарів“, на третій „Світе тихий, краю милий“ аж до слів „Панувала і я колись на широкім світі“, далі йшло „Послання“ та „Кавказ“. В тім часі не було ще видання творів Шевченка в Галичині, тільки як рідкість, неповне празьке видання з 1867 р. Тому то більш патріотичні поезії Шевченка кружляли у відписах між учнями, що виучували їх напам'ять. Опісля йшли „Тюремні сонети“ Франка. Ще на дальших картках були виписані правописи в такому порядку: українські — драгоманівка та кулішівка; тут треба зазначити, що всі члени громади вживали першої з її дивоглядами, як Україна, льуди і т. п., бо це було ознакою поступу. Потім ішов чеський правопис, а далі московський і сербський. На останніх картках нотатки був спис прочитаних книжок. Були там твори в українській, німецькій, польській та російській мовах. Між іншими там були всі видання Драгоманова у Женеві, Качали „Pojtyka Polaków względem Rusi“, Бродовича „Widok przemosy“, Достоевського „Вина і кара“, а також „Крайцера соната“ в німецькій мові. Всіх книжок було записано 487“.

Опис записної книжечки Мартовича дає важливий матеріал до вивчення духової атмосфери, в якій формувався не тільки його талант, але й таланти Черемшини та Стефаника.

Писати почав Мартович дуже рано, ще в нижчих клясах гімназії. Перші його літературні проби були віршовані. „Мартович був надзвичайно здібний. Вже в 4-ій клясі гімназії писав поезії проти вчителів, повні злоби й насмішки,“ — згадує Стефаник в своїй автобіографії. За сюжети до віршів, як про це розказує Равлюк, правили йому теж оповідання із Хрестоматії Староруської Ом. Огоновського, яку вивчали тоді в п'ятій клясі. „Віршування в нього входило не дуже складно. — стверджує Равлюк, — але провадилося в глузливому тоні. Перший з тих віршів був „Володимир Мономах на ловах“, де говорилося про те, як цей князь гнався за туром“. Крім насмішливих віршів, писав Мартович

і патріотичні. З цілої його віршованої спадщини збереглася випадково тільки одна патріотична поезійка п. н. „До русинів-галичан,“ де він напів іронічно воює з тодішнім москвофільством. Щоб дати читачеві бодай приблизне уявлення про Мартовичеву молодечу музу, подаємо цю поезійку цілу:

Ой, ви славні галичани!
Що із Русі позістане,
Сли буде так робити,
Між собою ся сварити?
Ой, ой, певне, що нічого...
На то треба вже німого,
Що не може нич казати,
І о нич ся поспитати.
Бійтесь Бога, не сваріться,
На дві части не діліться,
Не впихайте ножа в серце,
Котре і так вже роздерте.
За „денгами“ не дивіться,
З кацапами не лучіться!
Кацап хитрий, як катисько,
Уганяє лиш за зиском.
Цар, Росія — чужі люди,
Не гаразд вам з ними буде,
Він поробить вас слугами,
Стопче вашу честь ногами!
Ви маєте землю рідну,
Та і волю ще свобідну,
Дайте спокій з москалями,
Бо ім'я їх є погане!...¹

Восени 1888 р. приїхав до коломиїської тайної громади делегат із Львова з рефератом про „Духові скарби українського народу“, що справив на хлопців величезне враження. Обговоривши всі роди народної творчости, референт закінчив свою доповідь так: „Діть у народ і добувайте з його душі ті скарби. Наше „Наукове Товариство ім. Т. Шевченка“ видрукує їх, і ми покажемо світові, що ми не бездушна етнографічна маса, але старий культурний народ“, — розповідає про цей факт Равлюк. І хлопці з великим завзяттям кинулися по селах збирати етнографічні матеріяли. Все на-

¹ Рукопис Мартовичевої поезійки зберігається в бібліотеці Наук. Тов. ім. Т. Шевченка у Львові, рукописний відділ, № 933 II. Передав її до бібліотеки М. Яцків, що одержав її від Мартовичевого шкільного товариша Ілька Пака, службовця „Дністра“.

збиране в часі вакацій переписували та відсиляли до Львова. Згодом у цій праці хлопці поділилися матеріалом. Відповідно до темпераменту і вдачі одні списували обрядові пісні, другі — історичні, а ще інші — любовні. Лесь списував гумористичні приказки, казки та жісні, а деколи то й соромицькі. Великий вплив цього Лесевого зацікавлення фольклором находимо пізніше в його творчості.

Основною рисою вдачі Леся Мартовича був гумор, що його дістав він, як це вже згадувалось, по батькові. Коли його товариші поважно задумувалися, він — сміявся, коли вони плакали, він їдко — глузував. Сміх і сатира це була його стихія. Стефаник у своїх спогадах про Мартовича з найвищим признанням згадує ту радість, яку давав йому Лесь своїми „геніяльно-злосливими оповіданнями.“ Лежить, бувало, на ліжку, лицем до стіни, і сам до себе сміється, і аж потім оповідає“. В неопублікованому варіанті автобіографії Стефаник характеризує ближче ті, за його словами „геніяльно-злосливі оповідання“: „Його їдкі сатири, поеми про пекло, святих і про Бога попропадали. Ще й тепер серед його знайомих і приятелів ходять оповідання, які він komponував, не записуючи їх ніколи. Добре би було, — закінчує Стефаник, — щоби його приятель Лев Бачинський списав з пам'яті ті бродячі оповідання“. Та, на жаль, цих оповідань ніхто не записав, а сучасники, що їх знали, вже не живуть. Лише дещо з них залишилося в блискучій сатирі „Пророцтво грішника“, написаній аж з кінцем життя.

З автобіографії Стефаника зачитуємо ще один цікавий фрагмент, де він описує одну свою подорож із Мартовичем:

„Вже, може, яких десять літ пізніше ми оба з Мартовичем їхали до двірця в Залучу, щоби залізницею дібратися до Коломиї, де ми вчилися в гімназії. Нас відвозив Проць, наймит, уже старший. Був вечір, і Мартович, як усе, почав шукати теми до веселої розмови. Процеві розказував, що мій батько, який цілком певно мав приятеля чорта, дав мені маленького чортика, щоби мені послуговував та помагав вчитися та вчителів обдурювати. Цілу дорогу Мартович дуже детально описував Процеві характер, натуру і заняття малого чортика через цілий день і ніч. Весело було з Мартовичем, як усе, та так ми під'їхали до Прута вже ніччю, щоби переїхати брід. Та тут Проць заявив нам рішуче, що як ми оба перед ним не перехрестимося і то три рази, то він не поїде у воду. Мартович ревів з радості, і ми мусли хреститися. То вже всі наші товариші з Коломиї знали на свою радість, як ми переходили Прут“.

Так, у товаристві Мартовича, як це стверджують із захо-

пленням усі його приятелі та знайомі, важко було нудьгувати. Тому не диво, що в нарисі „Серце“ Стефаник характеризує свого приятеля такими словами: „Лесь Мартович — мій дитячий сміх і смак генія“.

Так само дуже рано, хоч і трохи пізніше від віршованих спроб, Мартович почав писати прозові твори. На шлях прози повернув його талант Теофіл Заборський, якого Равлюк називає „найрозумнішим між нами.“ Цей Лесь приятель високо оцінив його хист підмічати негативні риси людської вдачі та здібність плястично їх передавати. Очевидно, Мартович не раз і не два розповідав Заборському веселі „придабашки,“ а що мав талант наслідувати знайому всім особу в рухах і способі вимови, то його розповіді були дуже смішні і цікаві. Перше оповідання п. н. „Рудаль“ написав Лесь з початком 1888 р., отже сімнадцятилітнім юнаком. Згодом він писав чимало оповідань, але жадного не викінчував, бо завжди творив прихапцем, для забавки. Всі оповідання мали одне спільне: їх тон був насмішливий. Своїми рукописами Мартович не дуже турбувався, він носив їх звичайно по кишенях та в книжках.

Отак одного разу „Рудаль“ потрапив до рук учителя Грушкевича, що, переглянувши рукопис, наголос прочитав його перед клясою. Мартович стояв ні в цих, ні в тих, червоний, як буряк. Прочитавши, Грушкевич розбалакався із зніяковілим Лесем, забрав від нього всі його рукописи, а йому самому казав прийти до себе найближчої неділі. Призначеної години, в товаристві кількох приятелів, Мартович пішов до професора. „Він був дуже збентежений. Ми, почекавши трохи на хіднику, повернулися до себе на квартиру, а по добрій годині Мартович влетів до хати і почав оповідати, як його прийняв професор, мов рідний батько, як радив йому і далі працювати, казав закінчувати всі оповідання, а він опісля порадить, куди вислати їх друкувати“. Так розповідає Равлюк про перший літературний тріумф свого приятеля.

Але літературна кар'єра Леся Мартовича, що так блискуче заповідалася, скінчилася, на жаль, дуже швидко. Його творчі перипетії можна зреконструувати, приблизно, на підставі споминів В. Стефаника та В. Будзиновського,¹ ось як:

Мартович, Стефаник і Бачинський, починаючи з шостої кляси, дуже часто навідувалися до дому о. Кирила Гаморака, пароха с. Стечеви, снятинського повіту і тодішнього посла на галицький сейм, людини не лише культурної, але й на

¹ В'ячеслав Будзиновський: Не-карієрович (Із споминів про Леся Мартовича), місячник „Нові Шляхи“, Львів, лютий, 1930, № 2, стор. 319—323.

свій час дуже поступової. Десь на весні 1888 р. до Стецєви в гостину до о. Гаморака приїхав Михайло Павлик. Коли про це довідалися три приятелі, то зараз подалися туди, щоб познайомитися з цим відомим тоді політичним діячем. Мартович скористався нагодою і прочитав Павликові свою новелю „Рудаль.“ Цей схвильовано сказав: „Маємо українського Гоґоля.“ Наголовок новелі він порадив змінити та сам охрестив її на „Не-читальника.“

Від'їжджаючи до Львова, Павлик узяв новелю з собою, щоб надрукувати її в літературно-науковому журналі „Товариш“, що саме тоді мав з'явитися. В червні 1888 р. у Львові відбулася нарада редакційної колегії, в склад якої, крім молодих із В'ячеславом Будзїновським, входили Франко і Павлик. Павлик відразу похвалився, що має прегарне оповідання гімназійного ученика з Коломиї і прочитав його колегії. Всі були захоплені, та тільки, як воно не дивно, Франко гостро скритикував „Не-читальника“ і закінчив свою оцінку так: „Напишіть хлопцеві, щоби пера не брав до руки, бо він ніколи нічого не напише“.

Будзїновський описав враження Мартовича від цієї немилосердної оцінки, подаючи його власні слова: „Павлик звернув мені рукопис з допискою, що Франко взагалі заборонив мені писати. Roma locuta, causa finita. Я послухав і більш не писав“. Критика Франка, що був тоді богом для молодого покоління, мала фатальний вплив на дальший літературний ріст Мартовича. Навіть своїм найближчим поиятелям Бачинському й Стефаникові він і словом не згадав про цю прикру подію. А писати перестав, а ще більше, — занедужав він на гостре почуття нижчевартости, що, не зважаючи на пізніші літературні успіхи, не покидало його ніколи.

А проте в 1889 р. „Не-читальник“ таки з'явився друком у Чернівцях за гроші матері Стефаника, а дохід з продажу тонесенької книжечки Лесь і Стефаник проїли, бо трапилась їм дуже скупа господиня. Взимку 1891 р. побачило світ ще одно оповідання Мартовича „Лумера“, опубліковане у двомісячнику „Народ“, — його він з вдячності присвятив прихильникові свого таланту М. Павликові, а потім справді майже десять років „не брав пера до руки“. Покинувши літературу, Мартович усю свою енергію віддав громадській роботі.

„Видко, що нарід будиться, а чи його до цього біда спонукує, чи що інше, то вже річ меншої ваги, доста того, що нарід починає заходжуватися коло поліпшення своєї долі“¹

¹ Л. М.: Що діється і говориться по наших читальнях у Снятинщині. „Народ“, 1890, № 2—3, стор. 20—22.

— кінчає Мартович статтю в радикальному часописі „Народ“. І справді, Покуття почало будитися, а в будові широкого народного здвигу великі заслуги поклало теж тайне товариство коломийської гімназійної молоді. Її політично-просвітня діяльність серед селян почалася десь коло 1887 р., а вже рік пізніше керували нею Франкові однодумці — д-р С. Данилович, адвокат, і І. Гарасимович, директор „Гуцульської Спілки“, що осіли тоді в Коломиї. Молоді хлопці, між ними теж Мартович, підчас вакацій і святкових ферій, а то й у часах науки щонеділі, за висловом Стефаника, „кидали клясику в скриньку, а самі бігали по селах, щоби не-читальника навернути“.

Проте боротьба з селянською темнотою, з не-читальником, якого увіковічнив Мартович у своїй першій новелі, була не тільки важка, але й небезпечна. Знаємо із цитованої вгорі статті, що політично-освітня робота зустрічалася в тих часах з гострим опором москвофілів, які в поборюванні нового руху не гидували жадними, навіть провокаторськими методами. На відкритті читальні в с. Ганківцях, снітинського повіту у грудні 1889 р. Мартович виголосив промову, де, між іншим, говорив більш-менш таке: поголоски, мовляв, що ми засновуємо читальні на зраду, неправдиві; їх розповсюджують вороги українського народу; народ мусить гуртуватися коло читалень, бо ж із зміною життєвих форм мусять змінитися також форми боротьби, і т. д. Все таки успіхи політичної пропаганди були великі: Покуття помалу покривалося шораз гущішою сіткою читалень та інших культурно-економічних установ, і згодом стало одною з твердинь національного відрождення.

Літературні спроби, жива пропагандивна діяльність, а далі й — лєдачість довели до того, що Мартович почав занедбувати шкільну науку. Він був дуже талановитий і мав прекрасну пам'ять, у нижчих клясах гімназії був завжди відмінником, та в шостій клясі, через погану оцінку в кількох предметах, мусів залишитися два роки. Та це трапилося теж його приятелєві Стефаникові, що в гімназії вчився набагато гіше. Невдачі в школі доводили до того, що Мартович завзято сварився з своїми вчителями. Сварки ці, з великою поблагливістю для юнацтва, силкувався полагоджувати директор гімназії Емануель Вольф, німець, людина великої особистої культури. Українській літературі він прислужився, бо врятував для неї і Мартовича, і Стефаника, коли вони обидва були на гострому життєвому закорті. Тим то варто зачитувати про нього таке місце з автобіографії Л. Бачинського:

Директор гімназії остерігав учеників, щоби надто явно не шлялися по селах. Діялося це тоді, як по других гімназіях (Станиславів, Тернопіль) много учеників вигнано з гімназії, а навіть передано їх судові. Директора Вольфа перенесено в 1891 р. до Львова за те, що, мимо наказу шкільної кураторії, нікого зі своєї гімназії не вигнав¹.

Не вигнав він з гімназії Мартовича навіть тоді, коли він, не погамувавши свого бунтівничого темпераменту, кинув одному із своїх учителів-поляків книжкою в голову. Трапилося ця подія восени 1890 р. Директор Вольф зараз-таки покликав до себе Мартовича і потиху порадив йому перейти до іншої гімназії. Лесь без вагання послухав доброї ради і з посвідкою „*Wystąpił z zakładu bez przeszkody*“ подався до гімназії в Дрогобичі, де директором був відомий тоді народовець і культурний діяч — Олександр Борковський. Через півроку перейшов туди таким самим способом і Стефаник, але вже з чисто політичних причин, на вимогу москвофілів, що при допомозі поліції, домагалися зліквідувати гніздо ос — тайне товариство коломийської молоді. В Коломиї залишився тільки Бачинський, що далі кермував роботою гімназистів.

У Дрогобичі Мартович жив на одній квартирі з Стефаником. Умови у дрогобицькій гімназії були куди кращі, ніж у коломийській. Директор Борковський з особливою увагою опікувався обидвома „вигнанцями“ і, не вважаючи на вперте домагання інспектора, відомого тоді „Янця“ Левицького, не погодився на те, щоби їх прогнати з гімназії. Він часто заходив до них на квартиру і старався вибити їм з голови „політику“, але ці його заходи, особливо щодо Мартовича, ніяких вислідів не дали: коли 1891 р. проголошено сеймові вибори, Лесь, — тоді учень VIII класу, — прибіг до директора і заявив, що вибори йдуть і він мусить іти агітувати. Як не перемовляв його Борковський, як не переконував, — нічого не помогло. Цей крок, що дає гарне свідоцтво патріотизмові Мартовича, коштував йому ще один протрачений рік.² Та ані він, ані його батько цим не дуже турбувалися.

З часу пробування в дрогобицькій гімназії треба згадати ще його приязнь із Іваном Макухом, що вчився тут в гімназії, і його занедужання, подію, що кинула таку трагічну тінь на ціле його дальше життя. У червні 1892 р. він із найкра-

¹ Життя і змагання т. Льва Бачинського (Автобіографія), „Громадський Голос“ з 19 квітня 1930, № 16.

² М. Лозинський: Лесь Мартович, „Діло“, 28 січня 1916, № 26.

щим успіхом витримав іспит зрілості, і так закінчився найрадісніший період у житті Леся Мартовича — його гімназійні роки.

Підчас бакацій Лесь по нараді з батьками постановив записатися на юридичний факультет черновецького університету. Вирішила тут не так його любов до правничих наук, як дедалі важчі матеріальні обставини старого Мартовича, що, віддавши обидві старші дочки заміж, залишився ледве з кількома моргами поля. Правничі ж студії були тоді найдешевші, можна було робити іспити, нікуди не виїжджаючи. З таких самих причин вписався на юридичний факультет і його приятель Бачинський. У жовтні 1892 р. вони обидва виїхали до Чернівців і по кількох днях повернулися студентами університету. З того часу почалися правничі студії Мартовича, що з довголітніми перервами тяглися 17 років.

До першого правничого іспиту вчився Мартович разом із Бачинським то в своїх батьків у Торговиці, то в батьків свого приятеля у Серафинцях, віддалених від Торговиці ледве кілька кілометрів. Проте наука до іспиту, що міг відбутися аж по двох роках студій, не забидала всього часу й енергії. Тимто вони обидва могли присвятити багато часу культурно-освітній роботі між селянами, могли зайнятися також організацією радикальної партії, що саме тоді почала свою працю. Відомо з часопису цієї партії „Хлібороб“, що виходив у Коломиї за редакцією д-ра С. Даниловича, про живу діяльність обох приятелів у політичному житті Покуття. Мартович із великим завзяттям бігає по селах, організує селянські товариства, виступає з промовами на вічах, одне слово, веде гостру боротьбу з „не-читальником“. Добрим промовцем, як воно не дивно, він не був. Такий надзвичайно цікавий і дотепний у вузькому гурті, у своїх публічних виступах він тратив усі ці прикмети і ставав надто серйозним, сухим. Його промови не робили такого глибокого враження, як блискучі формою і змістом промови Бачинського, одного з найталановитіших промовців у Західній Україні, чи поетичні імпровізації Стефаніка. Це й було, здається, одною з причин, чому він не зробив такої політичної кар'єри, як обидва його приятелі.

Як це видно з листів Стефаніка до Бачинського, що збереглися, уже тоді почало мучити Мартовича сіре провінційальне життя, нудьга й безділля порожнього існування, що найшли пізніше такий яскравий відгомін у його оповіданнях, і особливо у повісті „Забобон“. А проте свій дволітній побут у Торговиці він провів безжурно, а, може, навіть щасливо,

коли не рахувати події, якою цей побут закінчився. Наприкінці травня 1895 р. досить несподівано вмерла його мати. Яке враження зробила на нього ця смерть, не знаємо. Він був людиною дуже скритою, своїх болів і розчарувань не розказував нікому, — навіть найближчим приятелям. Та смерть матері, і з нею розвал сім'ї, був головною причиною того, що кілька місяців опісля він назавжди покинув рідне село і хату.

Дня 23 вересня 1895 р. Мартович склав перший правничий іспит¹ і, вернувшись додому, кинувся шукати праці десь в адвокатській канцелярії. Досить швидко йому вдалося одержати посаду писаря в канцелярії адвоката Шефера у Снятині. Але тут він довго місця не закріпив.

Вже тоді Мартович пробував за всяку ціну дістатися до Львова. Він написав листа до Франка в справі одержання копектури в журналі „Життя і Слово“, але з цього не вийшло нічого, бо журнал ледве животів. У беззні 1896 р. він перейшов до канцелярії свого приятеля д-ра С. Даниловича в Кутах, але побут у цій гірській закутині теж не вдоволити його. Він заробляв так мало, що ледве сяк-так міг прожити. Тому не дивно, що при допомозі д-ра Даниловича, а Данилович був тоді одним з провідників радикальної партії, він з великою впертістю далі ставався перейти до Львова. Аж на весну 1898 р. його мрії сповнилися. М. Павлик, тодішній редактор „Громадського Голосу“, занедужав, і по довгих торгах управа радикальної партії погодилася взяти Мартовича до Львова та доручила йому вести редакцію цього тижневика.

У Львові Мартович жив на одній квартирі із своїм приятелем ще з гімназійної лавки Іваном Макухом, що був тоді студентом прав львівського університету. Редакування тижневика, як про це розповідає д-р Макух, не завдавало Мартовичеві великих труднощів, статті і статейки він писав з надзвичайною легкістю.

Мартовичів гумор і стихійний оповідацький талант швидко дали йому велику популярність. Він заприятелює з молодими письменниками того часу, як М. Янків, В. Швобат, В. Будзиновський, з представниками тодішнього молодого покоління між якими були В. Гнатюк, д-р М. Шучевич, д-р К. Бірецький, М. Заячківський, І. Кунців та багато інших. Всі його полюбили за його веселу вдачу, за безпосередність, за ті прекрасні оповідання, жарти й анекдоти, якими заси-

¹ І. Потапенко: Матрикульна книжка Леся Мартовича, газета „Сталінська перемога“, Рава Руська, 1 грудня 1940, № 266.

пував ціле товариство. „Божественними часами“ називає д-р Макух ту атмосферу безжурности і радощів, яку створював довкола себе його давнопомерлий приятель.

На недовгий побут Мартовича у Львові припадає його поворот до літератури. Цілий довгий час від 1888 р., коли Франко безжалісно скритикував перше Мартовичеве оповідання, мучило його непереможне бажання писати. Свій нахил він заспокоював потрохи гумористичними розповіддями, які розказував на кожному кроці. А проте побороти себе не міг. Вже 1895 р. він надрукував у „Хліборобі“ коротеньку новелю „Іван Рило“. два роки пізніше написав ще одно оповідання, яке й досі не було опубліковане. Але ж систематична його літературна праця починається аж 1898 р., коли він написав і у „Літературно-Науковому Вістнику“ з немалими труднощами надрукував своє довше оповідання „Мужицька смерть“, яке відразу звернуло на себе увагу читацької громади. Та перепетії з надрукуванням цього оповідання знову відштовхнули його від літератури. „Я не думаю здобувати собі патенту на руського писателя“, — болюче відгризається він у листі до редакції. Та остаточний поворот його до письменства завдячуємо його близькому приятелю В'ячеславові Будзиновському.

Дальшу життєву мандрівку Мартовича прослідити важко. Одно містечко за другим, одна адвокатська канцелярія за другою, і водночас невідступна біда і невідступна недуга, що поволі і вперто підточує його організм. Коли він покинув Львів, не можна тепер ствердити, як теж важко ствердити, чому це сталося. Підчас зимових місяців 1899 р. він знову в Снятині, в жовтні 1900 р. проживає довший час у Городку біля Львова, де пробув кілька років адвокатським концип'єнтом у д-ра Лонгіна Озаркевича. Але галицька столиця і далі тягне його до себе. Про його часті поїздки туди і про видання першої збіжки оповідань в уже цитованому спогаді розповідає Будзиновський ось це:

„В рр. 1897—1907 був у Львові гурток молодих людей, який щоднини сходився в каварні, вечорами в якомусь ресторані і ще раз у каварні. При склянці пива, при чарці чорної кави сходив час на товариській тутірці. Теми розмов були різні: політичні, літературні й цілком пусті. Душею цього товариства був постійно веселий, дотепний і балакливий Лесь Мартович. Завсіди розказував щось, живо, плястично, цікаво. Деколи й співав — народні пісні, яких ніхто з нас іще не чув. Хоч співав голосом збитого горшка і ключа, що тяжко обертається в заржавілім замку, всі радо слухали, бо тема тих пісень була така весела, як теми його оповідань.

Мабуть, у 1899 р. Мартович виїхав до Городка коло Львова на посаду адвокатського конципієнта, але без свого львівського товариства жити не міг. Завсіди в суботу вполудне приїздив до Львова просто до каварні Шнайдра, де товариство вже дожидало його. У когось із нас переночовував і до Городка від'їздив у неділю пополудні. Він був лихо платний. Якби лишився в неділю на вечерю, то вже не мав би на дорогу назад — мабуть 84 сотиків, себто 20 американських центів. В неділю ввечері, отже саме тоді, коли він був між нами найбільш пожаданий, ми його вже не мали між собою.

Я був тоді директором Видавничої Спілки. Ціллю Спілки було дати літературним талантам надію, що їх майбутні твори могли б знайти видавця. Всі ми тодішні директори „Видавничої Спілки“ (а саме я, д-р М. Шухевич, В. Гнатюк, М. Заячківський і д-р Охримович) були приятелями Мартовича. Мою позицію у „Видавничій Спілці“ і фінансову скруту Мартовича я задумав визискати на те, щоб з-під землі добути нафту, про яку не сумнівався, що вона там є, бо Лесь гарно оповідав. Той, хто вміє гарно оповідати, є вродженим белетристом. Про те, щоб писати якісь оповідання, Мартович тоді ані не думав.

Одної неділі пополудні (1900), коли Мартович, глянувши в каварні на годинник, став прощатися, бо вже прийшла пора від'їздити, я кажу йому:

— Лесю, лишися, бо ввечері зійдеться велике й веселе товариство.

Мартович хитнув раменами і каже:

— Маю лиш стільки, що на білет до Городка.

— Зробім інтерес. Тобі на цей вечір у Львові вистане один гульден ($\frac{1}{4}$ доляра).

— Якби я мав ринського, то питав би, що Львів коштує.

— Пиши оповідання! Посписуй усе те, що нам оповідаєш. Але пиши так, як оповідаєш. Щоб ти не перепрацьовувався, напиши щотижня одно оповіданнячко, і дай мені. Як тих оповідань назбирається на том, то „Видавнича Спілка“ видасть книжкою. На гонорар Спілка зачетів не дає. Платить аж після надрукування книжки. Але на рахунок гонорару я тобі буду давати зачет із своєї кишені, за кожне оповідання одного гульдена. Решту Спілка виплатить тобі після надрукування книжки. Як мені приречеш, що в суботу привезеш одно оповідання, то я тобі зараз дам гульдена, і ти зможеш лишитися. Поїдеш завтра досвіта просто із залізниці до канцелярії.

Витягаючи до мене руку, Мартович сказав:

— Згода, давай ринського!

Я дав йому гульдена. Він сховав і по хвилині щез. Ми гадали, що він таки поїхав до Городка, що „втік з гульденом“. Коли ми зійшлися на вечерю до ресторану, увійшов наш Лесь. Ступаючи повагом з головою, гордо задертою догори, приступив до мене, з кишені витягнув папір і, подаючи мені, сказав:

— Знай, що маеш діло з письменником гоноровим. Уже нині даю тобі одно оповідання. Друге дістанеш на другу неділю перед полуднем. Але й ти не будь свинею і не забудь у неділю перед полуднем прийти до каварні з ринським для мене.

Взявши від мене гульдена, Мартович потерпав, що в Городку оповідання не напише, отже втік від нас до іншої каварні і там зараз написав перше оповідання.

Кожної суботи ми кінчили в якійсь каварні, як коли, між годинами 1—2 вночі. Бувало, й пізніше. Мартович ночував як не в мене, то у д-ра Гукевича. Гукевич лягав, Мартович, хоч би прийшов о 5-ій рано, сідав писати. Лягав аж тоді, коли оповідання було готове. В неділю між 9 і 10 перед полуднем приносив рукопис до каварні, передавав мені й діставав гульдена“.

Ці оповідання, написання яких спровокував Будзиновський, склали першу збірку творів Мартовича п. н. „Не-читальник“, що появилася в 1900 р. накладом „Видавничої Спілки“ у Львові. Раз розхитавшись, Мартович не переставав уже писати. Цілий початок 1901 р. він друкує свої оповідання в тижневику радикальної партії „Громадський Голос“, і вони, разом з декількома новими і ще молодечими, склали збірку п. н. „Хитрий Панько“, що теж вийшла накладом „Видавничої Спілки“ 1903 р. Гонорар за ці збірки був дуже малий і в нічому не поправив його матеріяльного становища, зате його радість була велика. Все ж, не зважаючи на незрозумілу нехоть до нього офіційних літературних кіл з „Літературно-Наукового Вістника“, йому врешті вдалося надрукувати свої оповідання.

Як воно не дивно, але тодішня українська критика ні одним словом не відзначила появи двох збірок талановитого сатирика. Єдиний Іван Франко змінив своє колишнє становище до Мартовичевого таланту: обидві збірки зрецензував дуже прихильно, але, на жаль, в чужих журналах. Це й спричинило зближення обох письменників, хоч, треба зазначити, Мартович і раніше мав для Франка дуже багато піетизму. У зв'язку з його відношенням до Франка можна розповісти таку комічну історію:

У травні 1902 р. Мартович написав листа до Франка, де від імени української громади в Городку запросив його при-

їхати з доповіддю. Франко погодився і свій приїзд оформив як делегат тов. „Просвіта“. За почином Мартовича утворено в Городку комітет, завданням якого було, між іншим, влаштувати гучний бенкет на честь великого письменника. Господинею свята вибрано паню Х., дуже шановану громадянку цього містечка. Яке ж було здивування гостей, коли на бенкет прийшли всі, крім господині свята. Мартович був цим докраю роздратований і, розвідавшись, дізнався, що пані господиня скористала з несподіваного приїзду австрійських офіцерів і пішла з ними гуляти на став. Не зважаючи на великі впливи цієї пані, і навіть на свою залежність від неї Мартович висловив свою думку парафразою популярної тоді пісеньки:

Червоная рожа, байонет,
Ліпший офіцер, ніж поет.

Популярність цього двовірша і обурення пані Х. були такі великі, що пам'ять про цю дрібну подію і досі не загинула.

Деякі звістки про довгий побут Мартовича в Городку дає в неопублікованому спогаді про нього Марія Стрільбицька, дружина пароха с. Каменобрид о. Михайла Стрільбицького, — обоє стали згодом приятелями письменника. З Стрільбицькими познайомився він 1901 р. на передвиборчому вічі в Городку, де йому довелося промовляти. З того часу бував він майже щодня гостем у домі своїх приятелів, проїжджаючи колесом шестикілометрову дорогу з Городка до Каменоброду. Господині дому Марії Стрільбицькій, що славилася „кухарськими талантами“, присвятив він прекрасне оповідання „Гарбата“.

Десь 1903 р. Мартович покинув Городок і виїхав до Найберуну, пограничної станції на залізничному шляху Краків-Бресляв, де був правним дорадником українських селян, що виїздили тоді масово на роботу до Німеччини. По короткому побуті в Найберуні вернувся 1904 р. до Каменоброду, де пробув у Стрільбицьких майже ціле літо, завзято готуючись до другого правничого іспиту. Того самого року восени поїхав Мартович у карпатське село Грабівка, недалеко Калуша, в гостину до о. Михайла Олексія. Сам господар, тесля, коваль, мисливець і священик в одній особі, зовсім не цікавився своїми гостями, а приїздив сюди теж Іван Франко, зате його дружина піклувалася ними з великою дбайливістю. Тут Мартович написав п'ять оповідань, що склали останню його збірку „Стрибожий дарунок“. Про видання цієї збірки та про важке життя письменника в тому часі дуже плястично розповідає його приятель Будзиновський:

„В моїх руках опинилася редакція політичного тижневика „Свобода“. Видавцем був „Народний Комітет“, управа націонал-демократичної партії. В січні 1905 р. я виторгував від видавців якусь суму на гонорарі за белетристичні фейлетони. Як звичайно, в суботу пополудні Мартович прихав до Львова. Входить до каварні і приступає до мого стола, при яким сидів також його приятель д-р К. Бірецький. Цей змірив Мартовича від стіп до голови, заломив руки і каже:

—Лесю! Тобі не соромно йти між люди? Диви, який твій кабат. Пляма на плямі. Повитяганий, витертий, розторочений. На ліктях уже цілком протертий. А які штани! Чи ти не подумав, що нас осоромлюєш, коли такий присядеш до нас? Чужі, що тебе не знають, ззираються, бо їм дивно, що якийсь такий у наших товаристві.

Лесь вислухав і каже по-своєму:

— Пана пізнати по халявах. Адвокатського конціпієнта з провінції пізнати по його лахмітті.

Глянувши сам на свій одяг, на хвилину заломився. Гумор від нього відскочив, і він додав:

— Ти знаєш, яка моя гажа. За що куплю? Сам не знаю, що́ буде, як цей каптан уже цілком обсиплеться.

Побренькуючи в жмені золотими коронами (австрійськими грішми), приступаю до Мартовича й кажу:

— Лесю! Тут при свідках заборися і дай слово чести, що до місяця дістану від тебе скриптів на томик оповідань, то зараз дістанеш на лапу сто корон золотою монетою. Оповідання видрукую в „Свободі“ і видам їх книжкою. Як розпродаж поверне кошти друку, то решту накладу передам тобі.

Лесь випрямився, як жовнір перед старшиною, і торжественним тоном та грімким голосом віддеклямував роту присяги, якої нині я вже не годен зреконструувати. Тямлю лиш те; що зобов'язався до місяця дати мені рукопис. Коли б цього не зробив, взивав найстрашніші лиха на свою голову, на свої руки, ноги, та дав нам право викинути його з нашого товариства, як паршиву собаку. Склавши обидві долоні до купи, витягнув їх до мене і закінчив словом: „Давай!“

Я всипав йому в пригорщу десять золотих десятикоронівок. Потрясаючи тими монетами, Лесь обійшов усіх товаришів, що були в каварні, примовляючи:

— Ти бачив коли стільки золота? Ось як золотять українських письменників. Пиши оповідання, то й ти будеш таким паном.

Всипав гроші в кишеню, сів за столом і став гордо приказувати службі, щоб зараз принесла чорну каву. Кави не дж-

дався, бо до нього прискочив д-р Бірецький і, вхопивши його за ковнір, крикнув:

— Ов, паничу! Ти присівся до нас такий замараний і одертий, хоч маєш гроші на одяг? Вставай і ходи зі мною!

Обидва вийшли з каварні. До крамів з одягами було кількадесят кроків, отже за хвилину вернулися. Мартович сів за столом пишний та гордий. На товаришів дивився згори, бо з товаришів лиш він один мав на собі новий одяг, бо... він „український письменник, якому стати на такий люксус.“

Від дня 16 лютого (Будзиновський помилився, треба: 3 лютого — прим. Ю. Г.) 1905 р. в „Свободі“ почали появлятися нові оповідання Мартовича. На весну 1905 вони вийшли окремою книжкою п. н. „Стрибожий дарунок і інші оповідання“.

З Грабівки наприкінці 1904 р. Мартович повернувся до Львова і після порозуміння із своїм добрим приятелем д-ром М. Шухевичем, що теж був адвокатом, рішив перейти на працю до нього. Умова була така, що Мартович не буде сидіти у Львові, як звичайний службовик, а виїде до с. Орельця коло Снятина, щоб там іменем Шухевича перевести парцеляцію поміщицького двора. Всі його приятелі-правники, як д-р М. Шухевич, д-р І. Кунців, д-р Л. Бачинський та інші, стверджують, що він був не лише дуже солідний і працьовитий, але й дуже добрий правник. Його кортіло на Покуття, бо це була його ближча батьківщина, яку покинув він багато років тому, тут дождав віку його старий батько, тут проживав його приятель Василь Стефаник, з яким удержував міцні зв'язки, тут нарешті сподівався приготуватися до другого правничого іспиту. Так і сталося. 29 грудня 1905 р. він склав у Львові правно-судовий іспит, одержуючи відмінні оцінки з цивільного і карного права та карної процедури.

Не зважаючи на важке життя, Мартович завжди брав жваву участь в громадському житті, був активним членом радикальної партії. У грудні 1905 р. з'їзд цієї партії у Львові вибрав його членом головної управи, а його приятеля Л. Бачинського — головою. На цьому становищі пробув він до кінця 1911 р., коли важка недуга замкнула його в чотирьох стінах.

Майже по дволітньому пробуті в Орельці, за згодою д-ра М. Шухевича, Мартович виїхав на довший час до с. Сідого коло Самбора, де провадив парцеляцію місцевого двора, але — вже на власний рахунок. Багато на цій парцеляції не заробив, але ж сяк-так проживав. Десь у 1907 р. бачимо його на праці в канцелярії д-ра Костя Бірецького в Щирці коло Львова. Тут, на вперте домагання цього свого приятеля, готувався до останнього правничого іспиту і склав його на

львівському університеті 5 червня 1909 р., — з відзначенням. Так по сімнадцятьох роках закінчилися нарешті предовгі його правничі студії.

У Ширці Мартович проявив широку громадську діяльність — тим то при виборах до віденського парламенту, що були проголошені на весні 1911 р., радикальна партія висунула його кандидатом на посла. Його противником з українського боку був о. Йосип Фолис, кандидат національно-демократичної партії. Польська агітація при цих виборах була така гостра й неперемінлива, що Мартович, не хотівши розбивати українських голосів, при першому голосуванні свою кандидатуру відкликав. У тому часі він був уже важко хворою людиною.

Василь Равлюк, який 1904 р. зустрів Мартовича в Орельці, розповідає, що вже тоді, в 33 році життя, він дуже пострадився: полисів, змарнів, став беззубий. Циганське життя, злидні, ненормальне харчування довели до того, що десь від 1907 р. він почав нездужати на шлунок. Ця недуга (*ulcus ventriculi*) в половині 1911 р. загострилася так, що Мартович не міг уже виконувати професійних обов'язків. На запросини свого приятеля д-ра Івана Кунцева перейшов на достійний побут до с. Улицьке Зарубане коло Рави Руської на його хутір, і тут прожив решту свого життя.

Уже віддавна в душі Мартовича накіпала глибока ненависть до галицької провінції, що висмоктувала в нього сили, а в заміну давала тільки нужденне існування. Ця ненависть вилилася в його повісті „Забобон“. Коли повість була написана, сказати важко. Здається, працю над нею почав він по останньому правничому іспиті в червні 1909 р.; та на кожний спосіб у листопаді 1911 р. Мартович передав її В. Гнатюкові з бажанням, щоб вона появилася друком в „Літературно-Науковому Вістнику“. Та до надрукування не дійшло — з вини самого автора. Через дрібне зауваження Гнатюка, який перший прочитав Мартовичеву повість, автор її так образився, що рукопис відобрав. Надмірна вразливість на критику проявилася ще раз з великою силою.

Можна подивляти Мартовича, що, не зважаючи на невдачу з „Забобоном“, він ні на хвилину не перестав працювати. Підчас кількалітнього побуту в Улицьку він написав три довші оповідання, готував матеріали до великої селянської повісті, викінчував драму „Політична справа“, що мала віддзеркалити останній період у політичному розвитку Західної України, а саме — січовий рух. Проте ніюдин з його творів, написаних по 1905 р., не був за життя автора надрукований.

Д-р Кунців дуже любив Мартовича і старався влаштувати якнайкраще його життя в Улицьку. Обидва вони були старі парубки, і це ще скрділювало їх приязнь. Під впливом Кунцева Мартович спромігся на героїчний порив, ще раз засів до зневаджених йому правничих книг і на весні 1914 р. одержав титул доктора прав. Та був він уже занадто хворою і розбитою людиною, щоб цим титулом тішитися чи з нього користати.

У червні 1914 р. обидва приятелі поїхали до Львова на велике січове свято, що через вбивство в Сараєві не встигло закінчитись. На запросини Льва Бачинського Мартович поїхав до Станиславова в гостину до нього. Дружина Бачинського, яка знала Мартовича ще з гімназичних років, розкаже: Довга недуга лишила на письменникові свій страшний слід, він похудів, утратив колишній гумор, став мовчазним і тихий... Він щилими днями бавився з дітьми, декілька разів у розмові жалів, що не одружився... З давнього Мартовича, якого всі так дуже любили, не залишилося й тіні.

Перша світова війна застала його в Улицьку, де спав на нього ще один великий удар: знищення вислідів багаторічної літературної праці. Дня 13 вересня 1914 р. російські салдати сплюндрували садибу Кунцева і при цій нагоді знищили й його рукописи. Визбирані пізніше листки виказали багато недостач, та викінчити і доповнити знищеного вже не було сили. Так безжалісно глумилася доля над найвеселишим письменником Західної України, що навіть тоді не вмів нарікати.

Життя Мартовича підчас першої російської інвазії, що тривала до травня 1915 р., а також дальші перипетії розкриває його лист до Бачинського, написаний восени т. р., в якому він і словечком не згадує про знищення своїх рукописів:

„Мені тепер трохи легше живеться, бо заробляю стільки, що можу прохарчуватися. Мужики-москвофли повтікали разом з москалями, а з їх ґрунтів збирає збжжя правительство. До цього поустановлювано рільничих адміністраторів. Одним із них є той окоман, що мене доля до нього загнала, і я веду цілу господарку, а він сидить дома і бере гроші (по 5 корон на день). З ласки призначили мені, як наставникові, по 2 корони. Я старався, щоб мені надали таку посаду, бо маю всяку кваліфікацію на те (через три роки провадив я таку господарку на двірськім обшарі), окрім того маю теоретичне рільниче образование і навіть з доручення „Сільського і господаря“ держав виклади по селах.

Я перебуваю тепер у селі Погариська. Тимчасом у іншій селі (Радруж) опорожнилося місце такого адміністратора.

Я просив, щоб мені його приділили. Не знаю, як станеться, але буцім обіцяли. У нас бранки ще не було. Я хорував цілу зиму дуже тяжко, то й не знаю, чи мене візьмуть, хоч тепер мені зовсім ліпше, і я приходжу до сил.

Як я перебув московське панування, це менше цікаве, натомість характеристика того панування і людей була б для тебе інтересна, та на це треба би списати книжку.

Я був два рази під гарматним вогнем: торік восени і цього року при кінці червня. Чотири години стріляли торік москалі прямо на те місце, де ми сиділи, бо біля нас стояла австрійська артилерія. Лопали над нами шрапнелі, але ми осталися живі“¹

Місця хліборобського адміністратора Мартович так і не одержав. Він жив далі в Погариську і наглядав над російськими полоненими, що працювали по більших сільських господарствах. З полоненими поводився дуже гарно, і вони любили „доброго пана“. Дня 31 січня 1916 р. він мав ставитись до загального ополчення, але цієї хвилини не дочекав.

У тому часі Мартовичеве здоров'я трошки поправилося. Він, як кожний хворий на шлунок, не завжди вмів опанувати себе і задержувати дієту. На різдвяні свята наївся квасолі, яку дуже любив, і за це заплатив життям. В опущеній сільській хаті у Пожариську, під опікою полонених, помер він 11 січня 1916 р.

На вістку про смерть Мартовича приїхав д-р Кунців з великою дубовою труною, яку його батько, священик в Улицьку, був приготував для себе. Сам він пропав десь у Росії, а синові прикро було дивитися на труну, що чекала на нього.

У похоронах Мартовича брав участь який десяток людей: кілька знайомих, кілька полонених, три священики і вірний його приятель д-р Кунців. Д-р Степан Божик так описує останню мандрівку письменника:

„Леся Мартовича вложили в дубову труну, перевезли з села Погариська в село Монастирок, що віддалене від Рави Руської на дев'ять кілометрів, і там на цвинтарі, в якихось 30 метрів від церкви, похоронили. І було це в поганий зимовий день сніжної курави. Могили тоді чомусь не замарковано, а лиш „наносили землі і додому пішли“²

¹ З листа покійного тов. Леся Мартовича до тов. Бачинського, „Громадський Голос“, 10 квітня 1916 р., № 5.

² Степан Божик, Пам'яті Леся Мартовича, газета „Сталінська перемога“, Рава Руська, 12 січня 1940 р., № 266.

„Не для слави — але для людей“.
(Лесь Мартович: „Іван Рило“).

В українській критиці творчість Лєся Мартовича не дочекалася ще справедливої оцінки. Декілька принагідних статей і заміток та два чи три речення в історіях письменства аж ніяк не дають повного уявлення ані про його талант, ані про місце, яке йому належить в історії нашої літератури. А проте і в цій незеличкій літературі про його творчість наші критики та історики письменства встигли ще за життя заповідати Мартовичеві немало кривду, бо зробили з нього ні більше, ні менше, а учня Стефаніка, і тим самим зіпхнули його, і разом з ним і Черемшину, в ряди третьорядних письменників. І хоч сьогодні теорія про „Стефанікову школу“ остаточно похоронена, то тінь її усе ще тяжить над Мартовичем і дається відчувати хоч би тим, що серед величезної більшості критиків його талант не знаходить належної уваги, і його творча спадщина майже не доторкнута рукою дослідника. Тому, коротко підсумовуючи те, що літературознавці сказали про його творчість, треба звернути особливу увагу на те непорозуміння в українській критиці, що зветься „Стефанікова школа“.

Перший критик, що відгукнувся на Мартовичеву творчість, був — І в а н Ф р а н к о :

„Побіч Стефаніка, — пише він ще в 1900 р., — треба поставити ще двох новелістів, що також, як і він, походять з галицького Покуття, країни між Прутом і Черемошем. Ці письменники вживають у своїх працях покутського, чи радше гуцульського говору. Є це Марко Черемшина і Лєсь Мартович. Обидва почали працювати в літературі куди раніше, ніж Стефанік, але Черемшина аж тепер, під впливом Стефанікових творів, найшов свій шлях (це твердження, як сьогодні відомо з автобіографії Черемшини, неоправдане, бо Черемшина „найшов свій шлях“, тобто вернувся до селянської тематики таки під впливом самого Франка — прим. Ю. Г.). Мартович знову ж виступив, правда, ще перед десяти роками, але пише мало: Від Стефаніка різниться гумором, якого Стефанікові бракує; зате Мартовичеві бракує того чуття поміркованости, яким завжди відзначається Стефанік; в його творах виступають зайві епізоди, а деколи вичислювання бувають такі накопичені, що творять карикату-

ри“.¹ Отже обговорюючи „покутську трійцю“, Франко віддає першість Стефаникові, але водночас підносить, що Мартович і Черемшина це два самостійні таланти, а не наслідувачі Стефаника. При цьому треба зважити, що в часі писання цієї критики Франко знав небагато оповідань Мартовича, між ними знав „Мужицьку смерть“, якої напевне торкається закид браку „чуття поміркованости.“

Ще рік пізніше, коли вийшли вже всі збірки оповідань Мартовича, Франко дав творчості цього сатирика якнайкращу оцінку, а водночас не залишив ані тіні сумніву в тому, що Стефаник і Мартович це два великі, зовсім незалежні один від одного літературні таланти:

„Стефаник і Мартович, обидва селянські сини з Покуття, були шкільними товаришами і вже тоді приймали участь у праці над поширенням народної освіти, що проявлялася в організації читалень, віч і т. п. Мартович, тепер адвокатський конціпієнт в Городку коло Львова, дебютував на полі літератури 1890 р. сатиричною гуморескою „Не-читальник“ (Франко помилився, „Не-читальник“ був надрукований в 1889 р. — прим. Ю. Г.), але живу літературну діяльність розгорнув аж від 1898 р., коли у львівському „Літературно-Науковому Вістнику“ появилася найкраща досі його новеля „Мужицька смерть“ (з Мартовичевої біографії знаємо, що його десятилітню літературну мовчанку спричинив сам Франко, що в 1888 р. відмовив будьякої вартости його першому оповіданню — прим. Ю. Г.). Перший том його новель був опублікований 1900 р., другий саме друкується. Мартович є передусім прегарним обсерватором селянського життя, при чому його новелі визначаються незвичайним гумором. Іронію долі, що панує над людиною, її свідомі й несвідомі вчинки він уміє передати в цілком іншому наświetленні, ніж це є в дійсності, так, як це не зміг передати ніхто в нашій літературі. Його манера наскрізь оригінальна, легка і далека від будьякого шаблону“.²

З прикметною собі ясністю Франко підмітив головні риси Мартовичевого таланту, а саме — незвичайний в нашій літературі гумор, обсерваційний хист і, що найважливіше, оригінальність його літературної манери.

Поза Франковим голосом десять років ніхто і словом не згадав про творчість Леся Мартовича. А за той час встигли були

¹ Ivan Franko: Přehled literatur slovanských za r. 1899, Ukrainsko-ruska, „Slovansky Přehled“, R. II, červenec 1900, Nr. 10, стр. 475—480.

² Ivan Franko: Die Ukrainische (Ruthenische) Litteratur, „Aus fremden Zungen“, Stuttgart und Leipzig, 1901, Heft 8, стр. 382—383.

вийти з друку дві збірки його оповідань, ці оповідання багато разів перекладали на чужі мови, а його товариші-новелісти, як Коцюбинський¹ і Стефаник, високо цінили його талант. Аж 1910 р. Антін Крушельницький видав в Коломиї невеличкий томик української новелі, де вмістив деякі оповідання Стефаника Черемшини і Мартовича, і написав коротку характеристику їх творчості. У передмові Крушельницький підніс справедливо, що цих трьох письменників „ніщо не сполучує до купи, вони навіть не походять один на одного, а проте відчувається у їх творчості спільні замишування, що проявляються у вілтворюванні різних почувань душі українського хлібороба“. Проте поставленням трьох письменників поруч, а далі й легко відзначивши вплив Стефаника на своїх товаришів, Крушельницький зробив не дуже добру прислугу українській критиці, бо дав цим почин до з'єднання їх у трійцю...

Ще один крок у цьому напрямі зробив Сергій Єфремов, що в першому виданні своєї „Історії української літератури“ створив Стефаникову школу, в яку необачно втягнув такі різні й зовсім оригінальні творчі індивідуальності, як Мартович і Черемшина:

„Дужий талант Стефаника витворив, особливо між закордонними письменниками, цілу школу, що взяла від нього манеру писати мініатюри тими самими короткими штрихами й темними фарбами, переважно з життя галицького селянства. З-поміж цих письменників визначаються Мартович і Семанюк“.

Звідки Єфремов узяв у Мартовича темні фарби і короткі штрихи, збагнути важко. І в четвертому виданні своєї історії літератури Єфремов відмовився від своєї думки, згається, не тільки тому, що М. Грушевський два роки після смерті Мартовича виступив проти неї і доказував, що „стиль Мартовича цілком різний від Стефаникового, аж до повного контрасту“,² але й тому, що після прочитання Мартовичевої повісті „Забобон“ побачив, що „Мартович, хоча близький до Стефаника світоглядом,“ але „цілком оригінальний манерою.“ За цією думкою пішли й інші принагідні критики творчості Мартовича, такі, як М. Зеров, М. Рудницький, Д. Рудик, Р. Заклинський, М. Могилянський³, який дав найкращу досі студію про цього

¹ „Тепер у Вас в Галичині такі таланти появились, що заганяють в кут наших українських. Просто радіеш, як читаєш Стефаника. Кобилянську, Мартовича“, — лист М. Коцюбинського до В. Гнатюка з 24 січня 1904 р. ст. ст.

² М. Грушевський, Світлотіні галицького життя, ЛНВ, за вересень 1918, том I.ХП. кн. IX, стор. 224—248.

³ М. Могилянський. Лесь Мартович, передмова до видання „Вибрані твори“, Книгоспілка, Київ, 1926, стор. VII—XLII.

сатирика, та інші. А проте ще залишилися літературознавці, як О. Додошкевич і А. Шамрай, що у своїх нарисах української літератури стоять іще на розруйнованих позиціях Стефаникової школи. Та вони, здається, Мартовичевої творчості гаразд не вивчали.

Не можна заперечити, що деяка залежність трьох письменників одного від другого, може й є, але обставини, що спричинили цю залежність, сьогодні цілком ясні. На підставі найновіших дослідів про їх творчість можна ствердити, що Стефаник у більшій мірі підлягав впливам Мартовичевого таланту, принаймні виростав під рукою цього письменника, ніж навпаки. Та це ще не давало б критиці права творити „школу Мартовича.“ Тут найбільшу роль міг відіграти спільний територіальний, становий, ідейний, літературний, а то й мовний ґрунт, на якому всі три письменники зростали. Це просто і ясно стверджує й Стефаник, що в неопублікованому спогаді про М. Черемшинув сказав про „свою“ школу ось що:

„Я глибоко вдячний приятелеві Володимирові Дорошенкові і незнайомому мені з раянської України Зерову, що вони оба розвіяли легенду, що Марко Черемшина був мій наслідувач. В часі дев'ядесятих років методи літературної форми були в Європі майже однаковісінкі, і коли Семанюк виховувався в Відні, а я в Кракові, самостійно один без другого, то правда є така, що ніякої „школи“ Стефаника не може бути. І коли я з Марком Черемшиною ніколи не сварився, то можу одверто тепер сказати, що це непорозуміння в нашій критиці все мене боліло, кидало тінь на наші особисті недомовлені стосунки, і я все глибоко чув кривду Марка Черемшини. Si magna parvis, то Міцкевич, Красінський і Словацький також мали б творити якусь школу. А вже про Мартовича нема мови, бо він такий обкреслений великий талант, що мішати його в якусь школу є просто гріх“.

Літературна спадщина Леся Мартовича невелика, налічує всього яких три, не наліто і товсті томи. Третина його творчого надбання це оповідання, разом 27, писані від 17 року життя до смерті; друга третина це — повість „Забобон“, написана в рр. 1909 до 1911, і решта це — неопублікована драма „Політична справа.“ яку автор цілком справедливо назвав „сценічні образки“, і також неопублікований ще фрагмент селянської повісті, одне і друге написане в останніх роках життя, до вибуху світової війни в 1914 р. Оце все, коли не рахувати декілька дрібних прозових фрагментів. З цього побіжного перегляду бачимо, що хоч писав він небагато, то, в порівнянні з галицькими новелістами своєї генерації, досить систематично. За його життя появилися друком три збірки оповідань: в 1900

р. збірка „Не-читальник“, в 1903 р. збірка „Хитрий Панько“, і в 1905 р. збірка „Стрибожий дарунок,“ крім цього ще два оповідання, які не ввійшли в ці основні збірки. Зараз після смерті Мартовича надруковано ще три його оповідання і повість „Забобон“ в 1917 р., решта ж літературної спадщини: одно оповідання, драма і фрагменти лежали в архівах бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові досі. Ще один сумний доказ на те, як наші літературознавці цікавилися його творчістю.

Лесь Мартович, як кожний сатирик, у деякому значенні — політичний письменник. Він не лише мав тверді політичні переконання, але й хотів дати їм яскравий вислів у своїй творчості. Коли любив, поблажливо сміявся; їдко глузував, коли ненавидів. Його серце, як серце кожного політика, було вщерть переповнене цими контрастними почуваннями. Рівнобіжно з цим можна вирізнити в його творчості два тематичні циклі, що часто сплітаються один з одним, і водночас — дві основні течії, якими проявлявся його творчий темперамент: з одного боку, цикл гумористичний, менший і з мистецького боку трохи слабший, коли він описував успіхи національної боротьби, з другого — цикл сатиричний, що деколи переходив у гротеск, коли він малював події і людей, на його думку, ворожих українському відродженню.

Таку ворожу силу, представника старого села, показав Мартович з великою мистецькою силою вже в першому своєму оповіданні „Не-читальник“. Оповідання реалістичне, подекуди з налетами натуралізму, один розумний професор називає його, не без рації, „артистичною фотографією.“ П'яний мужик у довшому монолозі розкриває темний-претемний світогляд сільського не-читальника, навіваний великою силою забобонів і містичною вірою в „старшого“, тобто Рудалю¹, австрійського престолонаслідника Рудольфа. Але в оповіданні чути теж дух чогось нового, проти чого не-читальник бунтується усією своєю душею. Це провісники національного руху, ті пани в вишиваних сорочках, що в уяві не-читальника „змовляються, знаєте, злодії та й панщину, вважаєте, хочать запровадити“. Всі події виведені в оповіданні цікаво і свіжо, вони й показують ту велику боротьбу, яку в останніх 50 роках мусіли провести українські діячі, щоб сотні тисяч не-читальників повернути. Блискучий обсерваційний хист, чудова сатира, а врешті прегарне знання психології селянина — це ті три риси Мартови-

¹ Перший наголовок новелі був „Рудаль“; з цензурних причин, за порадою М. Павлика перехрестив Мартович оповідання на „Не-читальник“.

чевого таланту, що вже цьому першому його творіві надають високої літературної вартости.

Таким самим тематичним шляхом іде величезна частина Мартовичевої творчости, що в основному є боротьбою з нечитальником, байдуже чи він у селянським, інтелігентським чи священничім одязі. Ось прекрасна фейлетон-новеля „Іван Рило“, що в казковій формі показує „хождение“ нечитальникового духа по селянському світі. Ця новеля — класичний приклад, як навіть у наскрізь тенденційному творі можна дати високо мистецьку картину. Як переконливо, ані трохи нефальшиво, звучить останнє, дидактичним тоном навіяне речення цього оповідання: „Стережіться, добрі люди, Івана Рила, бо він, як та мушка в око впаде, так він у чоловіка вскакує.“ Іван Рило — символ усіх темних закутків мужицької вдачі, він робить шкоду не лиш у справах громадського значення, але і в особистому житті селян. „За межу“ воювати підбурює Іван Рило, як не сапою, то бодай образою, а з цього добру забаву мають судові службовці і суддя, зате мужик мусить платити кошти тієї забави. А проте нема в українській літературі твору, що з більшою силою осуджував би і висміював би всі погані сторінки характеру нашого селянина, ніж Мартовичеве оповідання „Стрибожий дарунок.“ Тут у цілій своїй красі і величі царює такий Іван Рило: тупа заздрість, заїла і глупа ненависть одних до других, хитрість, рабство і п'янство старого, ще панщизняного села найшли в цьому оповіданні своє вірне дзеркало. Воно і є найвищим мистецьким завершенням сатирично-гротескового циклу, присвяченого сільській тематиці.

До чого нечитальництво доводить українського селянина, показує Мартович в довшому оповіданні п. н. „Мужицька смерть.“ І Франко, і Єфремов, і Крушельницький та інші критики аж до найновіших часів запевняють, що „Мужицька смерть“ це найсильніше Мартовичеве оповідання. Цей погляд, на мою думку, невірний. Є він, здається, відгомоном того комплексу світосприймання, що — за висловом Мартовича — уважав сміх і радість „за той заказаний овоч, що лиш його вкусити, та й по спасенню людям“. Ще Крушельницький справедливо завважив, що „трагічний настрій (цього оповідання) це принагідний акорд, позичений у Стефаника.“ І Стефаник підтвердив цю думку. Він багато разів у розмовах підносив, що сюжет „Мужицької смерті“ розповів Мартовичеві він, а Мартович нашвидкуруч на розказаному сюжеті збудував оповідання. Немає сумніву, що воно дизгармонізує з основним тоном Мартовичевої творчости. Розумів це й його автор, коли докладав усіх сил, щоб головну увагу читача спряму-

ваті на психологічний комізм сюжету. А комізм цей, схоплений пізніше також російською літературою, у такому для інтелігента зовсім незрозумілому психологічному конфлікті: селянська смерть це від віків укорінений церемоніял, не загин є трагедією, а неможливість виконати те, чого він вимагає. Та, не зважаючи на всі зусилля Мартовича, оповідання таки залишилося глибоко трагічним. А втім воно має багато й чисто мистецьких прогріхів. Автор розводнює сюжет зайвими епізодами, як, наприклад, довге і безпотрібне переконування читача, що герой оповідання п'янюга, натуралістичний опис його дочки, роля якої в оповіданні жадна, і т. п. Одне слово, це оповідання композиційно слабе, — заки Гриць почне хворіти, проміне половина оповідання, — воно надто розтягне, місцями, особливо на початку, таки трохи нуднувате. А проте коли читач буде мати терпеливість і дотягне до п'ятої частини оповідання, то Мартович справить йому правдивий літературний бенкет і докаже, що в трагедійному жанрі він створив картину, яка зовсім не поступається Стефаниковим „Кленовим листкам“.

Поруч з не-читальником-селянином з іще гризькішим сарказмом Мартович малює не-читальника-інтелігента. Коли в сатиричному циклі на селянські теми чи словом, чи лиш ледве помітним настроєм промигне глибоке співчуття автора до своїх персонажів, то в сатирах на „не-читальницьку“ інтелігенцію чути лише гострий свист батога, що безжалісно шмагає „мертві душі“ галицької провінції. В першому оповіданні цього циклу Мартович розповідає про цісарсько-королівського службовця Мілька, що за всяку ціну намагається втекти від свого селянського походження. Коли повітовий маршалок випадково зустрічає його біля крамниці з булками, — „я, урядник, пане добродію, у десятій ранзі та йшов булку купувати за два крейцарі!“ — то від того часу Мілько „боїться булки, як чорт свяченої води“. В оповіданні „Перша сварка“ Мартович показує з тої самої галереї типів психологічно витончений образ інтелігента-не-читальника, цим разом у спідниці, що більше цінить нову сукню, ніж ...пожітичні переконання свого чоловіка. Глибока ненависть до галицького дрібношанства найшла свій найкращий вислів в оповіданні „Народна ноша“. Вивівши тут багато гнилих інтелігентських типів, Мартович присвятив особливу увагу двом ніби читальникам, інтелігентові і селянинові, що, скинувши селянську одужу, „попер“ у пани. З якою великою майстерністю та знанням психології розкриває автор безстидних „патріотів“, що спекулюють на національних почуваннях свого народу! А проте, треба зазначити, сатиричні оповідання на інтелігент-

ські теми, хоч композиційно ліпші від оповідань з селянського життя, знанням середовища і гостротою обсервації дуже поступаються його селянським сатирам. Село і його мешканці це стихія, яку Мартович вивчав ціле життя з найбільшим ентузіазмом і знав до найменших дрібниць.

Гумористичний талант Мартовича проявився найкраще в малюванні нового селянина, що прозрів і, під впливом національно-свідомої інтелігенції, часом хитро, але завжди вперто бореться за права для свого народу. Вже в першій новелі „Не-читальник“ зарисовується новий рух, що з несвідомого раба почне формувати людину нового часу. Пробудження цього раба і правило Мартовичеві за сюжет для першого оповідання гумористичного циклу п. н. „Ось поси моє...“ Нема в ньому тичинівських „дзвонних згуків“, ані жадного ірраціонального переродження, є блискуча на 33 сторінках проведена реалістична розповідь про не-читальника Семена Заколесника, що, програвши з читальником, невмовним Юрком, процес за межу, заплатив високі судові кошти і наслідком цього попав у прикрий психічний розлад. Якою смішною дорогою простує цей сварливий мужик до свого відродження! Випадково, щоб утекти від прикрих думок і... від жінки, заходить він на виборче віче. Промова агітатора про потребу взаємної допомоги западає йому глибоко в душу, і в ньому нагло пробуджується бажання: „Йому того чоловіка поцілувати би в руку“. Цією фразою автор міг був закінчити оповідання, коли б він був імпресіоніст. Але нахил до малювання широких полотен перемагає. Він же пише для мас, отже не сміє залишити в душі читата ані тіні сумніву. Майже з плачем його герой виголошує коротку промову, глузд якої такий: „Ми не маєм казати один одному: ось поси моє, але маєм усі взятися за руки красно та й сказати: ось поси наше!“ Цього нашого боронять і інші герої Мартовичевих гумористичних оповідань, як хитрий Панько в оповіданні під тим самим наголовком, що з великою плястикою розкриває тайну польської виборчої машини.

Гумористичний талант Мартовича досягає найбільшої сили в трьох, теж на політичні теми написаних, оповіданнях: „Війт“, „Смертельна справа“ і епізодичний фрагмент повісти „Забобон“, де Сенько Грицишин, з усієї Мартовичевої творчости без сумніву найкраще нарисована постать читальника-селянина, заїкуючись розповідає про те, як він виконав свій виборчий обов'язок.

Проаналізуємо ближче прекрасне оповідання „Війт“, одне з небагатьох, що мають добре закінчення. Складається воно з чотирьох невеличких частин. Перша частина — засідання

національно свідомої громадської ради. Її хід показує, що вїйт і громадська рада не можуть видержати грошевих кар, накладаних безправно польською адміністрацією. Тому на внесення одного з членів ради, старого селянина, вона одногласно вирішує вибрати вїйтом громадського пастуха Петра Коваленка. Друга частина — прегарна характеристика майбутнього вїйта і прихід у його ідилічне царство громадських поліцаїв, що силою забирають вкрай переляканого пастуха на високу посаду. Третя частина — вибір вїйтом Петра Коваленка та поради і напучування радних і громадян, щоб „найстарший в громаді“ не зрадив мужицької справи. Четверта частина — Петро Коваленко в кожній справі йде наперекір старості та іншим польським урядовцям і цим стягає на себе часті грошові карі й арешт. Але ж він жадних кар не боїться, бо майна не має, а в арешті живе. Незвичайно дотепний сюжет, бездоганна композиція, майстерна простота вислову, від якої віє мало не гомерівським примітивізмом, і врешті гумор з вибагливим, але ширим ситуаційним комізмом, виносять це, як і два другі згадані оповідання, на неперевершену досі висоту нашої гумористичної прози. Вони й дають найкраще свідощтво тому, якою величезною силою розпоряджав усе ще недоцінений талант Леся Мартовича.

„Наша інтелігенція цілком слушно не може прихилити до себе поетів. Може довго чекати на свого поета, але то відай буде Гоголь, а його твір — будуть „Мертві душі“¹ — писав ще 1899 р. в полемічному запалі Василь Стефаник. І дванадцять років пізніше, наче сповняючи пророцтво приятеля, Мартович закінчив свою повість „Забобон“, де гірким гоголівським сміхом насміявся над духовою порожнечею галицької інтелігенції. Це не припадок, що саме він узявся за таке завдання. Правда, сам він вийшов із здеклясованої дрібноміщанської сім'ї, але, як Стефаник і Черемшина — мужицькі діти, цілим серцем пристав до селянсько-радикального руху, що під проводом Франка сперся на селянські маси і проголосив смертельну боротьбу півмертвому галицькому міщанинові. Через своє походження і довголітне пробування на самому дні галицької провінції Мартович не лише прекрасно знав усі тайни цього міщанина, але й сам, подекуди неофіт, цілою душею ненавидів його і, надодаток, розпоряджав куди ширшим і придатнішим до цієї мети талантом, ніж його земляки й товариші пера — Стефаник і Черемшина. Це й дало йому змогу написати твір, про який ма-

¹ Стефаник: Поети і інтелігенція, „ЛНВ“, за червень 1899, том VI, кн. VI, стор. 185—186.

рив Стефаник, свою геніяльну, але передчасно народжену повість.

„Забобон“ це тематична синтеза цілої Мартовичевої творчості. Можна сказати, що матеріяли до неї він переживав і збирав, у голові, не на папері, ціле своє життя, а його всі оповідання були тільки підготовкою до написання великого епосу, де його стихійний талант оповідача повинен був найти своє якнайповніше виявлення. На широкому полотні ще раз проходять перед нами сумні герої галицької провінції: інтелігенти й селяни, читальники й не-читальники, українці й поляки, а разом з цим ще раз оживають усі проблеми й конфлікти, сьогодні забуті, майже історичні, що хвилювали й обурювали колись бойових провісників нашого відродження.

На першій плян повісти Мартович висуває поповича Славка — часом смішну, часом глибоко трагічну фігуру, як трагічні бувають деколи каліки, це радше жертва, ніж спричинник стухлої атмосфери свого середовища. „Кожна повість по своїй суті є тільки автобіографією“ — слова Анатолія Франса, що їх можна прикласти теж до Мартовичевої повісти. Саме в Славкові, як це справедливо зазначив М. Рудницький¹, бачимо багацько схожості з портретом автора: страх перед іспитом і недугою, відгуки особистих любовних переживань і наскрізь матеріялістичне відношення до жінки, і врешті вбивча апатія нужденного провінціального живописця, перед якою герої повісти шукають визволення або в забобоні, як Славко, або в алкоголі, як Кранцовський, або в самогубстві, як каліка Гринько.

Довкола „героя“ Славка зосереджується цілий, композиційно струнко побудований інтелігентський світ повісти: його батько о. Матчук, мати, єдина лірична постать у цілій Мартовичевій творчості, що з предивним спокоєм і самовідреченням піклується двома старими дітьми, чоловіком і сином, і далі сестра Галя, її чоловік о. Радович, о. Тріщин, декілька постатей з польського середовища, ціла предовга галерія добре схоплених типів, — блискучий памфлет на галицьку інтелігенцію. Не дивно, що перший читач „Забобону“ Володимир Гнатюк так виклав авторові своє враження від цієї повісти: „Знаєте приповідку, що багато на світі дурнів, та не разом ходять. Де ви таку чудову колекцію їх поназбиравали“.² Тут, у цій частині повісти сатирично-гротескний талант Мартовича найшов своє найширше виявлення.

¹ М. Рудницький: Десь Мартович, передмова до другого видання повісти „Забобон“, „Сяйво“, Київ, 1928.

² Ф. Гнатюк, Передмова до першого видання повісти „Забобон“, „Українська Видавнича Спілка“, Львів, 1917.

Поруч з інтелігентським світом ще з більшою силою розгортає Мартович мужицьку галерею своєї повісти, вдержану головню в натуралістичних кольорах. Коли в Славковому світі нема ані одного ясного промінчика, і все з неминучим фаталізмом котиться до свого сумного кінця, то мужицький світ, хоч і які страшні й чорні соціяльні умови його побуту, той світ знаходить у собі незбагненні сили, щоб відродитися. У своїй повісті автор дає широкий епічний показ підміського села Воронич, села нетипового, що наслідком деморалізаційних впливів міста втратило всі гарні ознаки тодішнього українського села, його прадавню культуру і мораль. У це село випадково доходить слаба і навіть не дуже вмiла українська пропаганда, що протягом кількох місяців зробила чудо: вбудування читальні, заснування кооперативної крамниці, і врешті, — і це чи не найважче в тодішніх умовах, — віддання голосу при сеймових виборах на українського кандидата — ось зовнішні ознаки відродження Воронич.

Коли шукати в повісті тенденції, — бо ж Мартович письменник наскрізь тенденційний, — то вона, на мою думку, така: показати, нехай і в гротескному перебільшенні, „мертві душі“ старої галицької інтелігенції і водночас виявити народина нової, що своїм ентузіазмом і жертвенною працею потрапить відродити кожне, навіть найбільш підупале село.

Ще раз Мартович повертається до відродженого селянства у драмі „Політична справа“, останньому неопублікованому ще творі, що залишився цілий від погрому його літературної спадщини восени 1914 р. Ця драма, чи, як справедливо назвав її сам автор, „сценічні образки“, має цілком пропагандивний характер і була, здається, написана для постанови до сільських театральних гуртках у зв'язку із святкуванням улітку 1914 р. краєвого січового свята у Львові. Цікава вона, крім дальшого поглиблення психології сільських читальників і не-читальників, ще й тим, що це чи не єдиний літературний твір у західно-українській літературі, що дав таки досить широку картину передвоєнного січового руху.

*

Вже з такого побіжного перегляду Мартовичевої тематики можна знайти основну рису його таланту, а саме — вміння схоплювати дійсність на гарячому. Коли Черемшина і Стефаник були поетами і вмiли синтезувати життя лише крізь призму минулого, то Мартович був письменником актуального сюжету, майже фейлетоністом. Вічність і вічні проблеми ані не хвилювали його, ані не приваблювали. Його немилосердне око бунтаря й сатирика з величезною гостротою ди-

вилося довкола себе, і свої спостереження, наче бджола мед, заносило глибоко в мозок, щоб пізніше передати їх, словом чи на письмі, в мистецькій картині. Тут насувається на думку автохарактеристика Мопасана в його повісті „Бель Амі“: „Гастон де Лямарт був передусім письменником, немилосердно жорстоким письменником. Його спостережливий зір схоплював образи, пози та рухи з докладністю і швидкістю фотографічного апарату“. Мартовичеві сучасники розповідають, що в його товаристві ставало деколи ніяково. Він бо увесь час приглядався до людей, увесь час їх обсервував і при тому деколи злобно підсміхався. Щось як — Мопасан. Але коли Мопасан від ранку до ночі збирав і списував свої спостереження, то Мартович не потребував цього робити. Його пам'ять була така велика, що деякі образи лежали в його мізку десятки років, заки найшли своє мистецьке оформлення.

Сучасники Мартовича називали його, і в цьому є багато правди, — „доктором хлопістики“. І справді. Він був таким прегарним знавцем селянського життя і побуту, що йому тут належить одно з перших, коли не найперше місце в українській літературі. Кожне його оповідання, котре б не взяти, вразить читача великою кількістю глибоких спостережень. Можна навести скільки завгодно прикладів, щоб доказати гостроту Мартовичевого обсерваційного хисту. Він знав, наприклад, що зробить селянин у хвилину безпорадності, і вмів описати цю хвилину з прикметною собі плястиккою, але по-своєму, з гумором: „Петро розклав руки широко, якби мав обняти щось грубе.“ („Зле діло“). Його бистре око підглянуло деталь, яку не спостеріг і, здається, не міг би спостерігти жаден інший український письменник: „Шо би я вас просив, — заговорив Панько, хапаючись правою рукою за драбину від воза, — позичте-ко мені шапки“. („Хитрий Панько“). Хто вийшов з селянського середовища, той знає, що селянин, який стоїть біля воза, обов'язково вхопитья і то правою, ніколи лівою рукою, за драбину від воза, коли хоче щось важного сказати. Мартович так досконально знав селянський світ, що міг поставити селянина навіть у найфантастичнішу обстановку (наприклад, в оповіданні „Стрибожий дарунок“ перед обличчя старослов'янського божка), але й тут створював селянські типи, що поражають своєю життєвою правдою. Або ще один приклад, — блискуче закінчення оповідання „Ось поси моє...“, натуралістичний опис плачу селянина, що говорить більше про його величезну спостережливість, ніж усякі, навіть найбільші похвали:

„Клубок розснувався грубими водяними живими нитками,

що шукали собі виходу з горла й не випускали Семенових слів. Живі водяні нитки спускалися з Семенових очей по його лиці на підстрижені вуса, блудили поміж волосками та й злітали щорком на землю. Клубок усе розвивався, все зменшався, а Семенові легшало в горлі й на грудях.

Ціла його творчість це по суті нотатки вдумливого обсерватора, що не хотів, а, може, й не вмів писати про свої особисті настрої, а лише, як расовий епік, намагався дати об'єктивну, хоч і не безпристрасну картину того, що довкола нього діялося.

Та Мартович не тільки бачив, але й розумів кожний найменший рух, найменшу гримасу на обличчі селянина. Усі ті зовнішні порухи, яким з невтомною цікавістю приглядався ціле життя, він умів синтезувати, умів складати їх разом з повним уявленням про цілість, немов мистець — кольорові камінчики, щоб створити з них мозаїку-образ, і то, треба піднести, — образ людини.

Через те й описи природи в Мартовича не тільки рідкі, але й своєрідні, можна сказати, цілком його — Мартовичівські. Для неї він не має монументальних кольорів, як Коцюбинський чи Стефаник. Коли ці письменники завішували своїх героїв між землею і зорями і так кидали мости у вічність, то Мартович від цього далекий. Природа це для нього не співтворча прекрасна сила, що кермує людиною, але додаток до людини, її слуга, а не — володар. Бо був він найзавзятіший „матеріяліст“, коли за матеріяліста вважати людину, що має тільки одну віру, віру в — людину. Ось один утилітарно-натуралістичний опис природи з повісти „Забобон“, такий непоетичний, і водночас такий близький для психіки кожного селянина:

„Але дощ не вгавав. Стали люди показувати своє невдоволення з нього здогадами, коли він уже раз перестане.

— Це допевне триднівка! — здогадувались.

Еге! Добра триднівка, що вже п'яту днину сипле, неначе з сита. Хляпавка, не триднівка! Ще котрий посіяв озимину, то махав рукою:

— Е! Небагато він завадить.

Але котрий не сів, то вже брався сварити:

— Но, міркуйте ж собі, наважився працю змарнувати!

Якже минула вже третя триднівка, то люди свистали:

— Фіть! Зогние бульба нанішо!

А дощ не переставав. Рівненько, все однаково: цяп-цяп, дяп-цяп! Не спішиться, має час: цяп-цяп, цяп-цяп! Не вмучиться, не спічне й на хвилинку: цяп-цяп, цяп-цяп! Не слухає ні просьби, ні проклонів: цяп-цяп, цяп-цяп! Куди рушиться,

де поштувати: цяп-цяп, цяп-цяп! Чи їси, чи спиш: цяп-цяп, цяп-цяп! Старі люди ані тни не могли собі нагадати такої довгої слоти, а то таки: цяп-цяп, цяп-цяп! Молоді ж перестали вже вірити, що колись та може ще настати на світі якась погода, а то таки: цяп-цяп, цяп-цяп!

Цяп-цяп та цяп-цяп, а щоб тобі матір пороло!

Ось вам, люди добрі, рідний край!“

Та саме оцим підходом до явищ зовнішнього світу Мартович, здається, ближчий до повного зглиблення селянської психології, ніж будьякий інший наш письменник.

Мартович жив дев'ять років коротше, ніж Черемшина, двадцять років коротше, ніж Стефаник, але написав стільки само, що один і другий його товариш, а в своїх творах чітко нарисовав принаймні два рази стільки типів, що вони обидва разом. У цьому, без сумніву, тріумф епічного таланту Мартовича, що в досконалій гармонії об'єднував у собі обсерваційний хист і знання душі своїх персонажів.

Плястика, з якою Мартович характеризував своїх героїв, незвичайна не лише влучністю, але передусім простотою. „Стояв поміж хлопцями, неначе маленька печериця“ — характеристика найменшої дитини з оповідання „Гарбата“. „А хитрий, із-під стоячого підшву випоре“, — характеристика ошуканця з оповідання „Народна ноша“. „Сидів недалеко сухого пня, такий маленький, як в'язаночка сіна“ — о. Матчук, підв'язаний поясом, як кожний священик. „Ціла кругленька, та й лице кругленьке, як гарбуз“ — наймичка Пазя з „Забобону“. „Подобав на ту потайну собаку, що перше вкусить, заки гавкне“ — наймит Іван, теж із цієї повісти. Простота Мартовичевих мистецьких засобів така велика, що для читача майже непомітна. Ствердження цієї правди навело було М. Рудницького на думку, що це „одна з головних причин, чому імення Мартовича майже ніколи не згадують між іменнями наших великих“.¹

Та має Мартович ще один засіб характеризувати свої персонажі, а саме їх — м о в у. Нераз одно недолadne речення з уст його героя скаже нам більше про нього, ніж довга і добре стилізована характеристика. Чи треба щось більше додавати до характеристики о. Альойзія з оповідання „Квіт на п'ятку“ після такої його промови:

„— Узявши, пане добродію, на увагу всілякі факта, я, пане добродію, то-то, прошу вислухати мою думку, бо я, будучи о тім переконаний, а ви, пане добродію, то-то, все виїздите з тими вічами, — плутався отець Альойзій (не так то легко

¹ Цитована вже передмова до другого видання повісти „Забобон“.

говорити високопарно!), заглядаючи в очі отцю декану, що з нетерплячкою зазирає з-під лоба до їдальні, чи вже накривають до вечері.

— Добра є, пане добродію, агітація, — провадив далі отець Альойзій, — але не треба то-то. Бо для чого ж, пане добродію? Я, приміром, то-то: моя засада, пане добродію, повинно вибирати зо всяких тенденцій, що ліпше. Як я кажу, пане добродію, не переборщувати! Бо чому ж? Ми, пане добродію, в прикрім положенню. Все під міру — то є, прошу, чудесна засада. Мужикові забагато накладається до голови тими вічами, а признаймося межі собою, що, пане добродію, то-то. Коли ми з одного боку, будучи, пане добродію, народолюбці, а прошу ж вас, в'єсечесніші, ми є також священики і люди. Цего міні ніхто не годен заперечити“.

Мартович індивідуалізує мову своїх героїв до найдальших меж і в цьому містечтві він у нас майже безконкурентний. Кожний його герой має своє слово, свою лексику, свою окрему стилізацію. Ось ціла галерія читальників і не-читальників: вїйт, що в почуттю своєї важности говорить поволі й вразно; невмовний Юрко з оповідання „Ось поси моє...“, що слухав всіх, навіть малої дитини; ще один дуже чемний читальник, що „вмів чемними словами заїхати в самі печінки“; панотець, що „сіяв“, тобто говорив „сіє“ замість „це“; учитель, що „давився“, заки ридобув із себе слово; гикавий Сенько Грицишин із „Забобону“; ще один вїйт з оповідання лід тим самим наголовком, що як говорив, то „двері дрижали, а вікна дзеленькотіли, неначе від бурі“ і ще, і ще. На цьому місці можна б додати, що типи не-читальників у Мартовича живі і прекрасно схарактеризовані. Не те — з читальниками; не зважаючи на великий талант, йому ледве вдалося схопити і живо намалювати один тип читальника, а саме заїкливого Сенька Грицишина в повісті „Забобон“, і то аж наприкінці його літературної кар'єри.

Дехто з наших критиків, що в літературі вбачали мистецьку історію народу, зазначають, що Черемшина, Мартович і Стефанік, всі три вкупі, дали повну картину галицького села, що ніодного з них викинути не можна, що різними творчими темпераментами вони ніби доповняють один одного. Це, нічого казати, так. Дивлячись на їх творчість з цього погляду, треба ствердити, що саме найменш ціненому з них Мартовичеві припала тут найбільша роля. Коли Черемшина, найбільший поет між ними, на всякі лади оспівував кохання і на канві своєрідного „гуцульського“ побуту шукав нових форм для цієї вічної теми; коли Стефанік, суворий естет і трагик, аж заходячись від болю, давав у своїх новелях жорстокі кар-

тини селянського страждання, — то темою Мартовичевих творів стали сірі будні галицького села, які він списував то з гумором, то, здебільша, їдким пером сатирика. Йому і нікому іншому в західно-українській літературі належить назва селянського письменника тривожної передвоєнної доби. Майже з бальзаківською шириною вирвав він з самого дна галицької провінції таку силу цікавих типів, якої не доглянув ніодин західно-український письменник, навіть — Іван Франко.

Починаючи від Франка і кінчаючи на Є. Пономаренковій¹, усі наші критики за головну рису Мартовичевого таланту вважають гумор, що часто переходить у близьку до нього сатиру. Найбільшу досі студію на цю тему дав у цитованій вгорі роботі про Мартовича Микола Могилянський. Цей критик вбачає характеристичну рису його гумору в „прихованості його суб'єктивної сторони“. — Мартович, мовляв, ніколи не говорить від себе, не коментує подій в авторській ремарці, не скаже, як Гоголь, „те, з чого я сміявся, ставало сумним,“ або „сумно на цьому світі, панове! Твердження Могилянського, на мою думку, є плутаниною понять, нічим між собою не зв'язаних. Таж Коцюбинський, Черемшина і Стефаник ще більше, ніж Мартович, приховують своє обличчя перед читачем, а це напевне не є ознакою гумору, а тільки ознакою їх письменницької техніки. „За своїми героями вони щезають зовсім, а властиво переносять себе в їх душу, заставляють нас бачити світ і людей їх очима“,² — одно з помічень Франка про письменницьку техніку цих письменників.

„Іронію долі, що панує над людиною, її свідомі і несвідомі вчинки, він уміє передати в цілком іншому насвітленні, ніж це є в дійсності, так, як це не зміг передати ніхто в нашій літературі“ — ось цитовані уже слова Франка, що, на мою думку, схоплюють саму суть Мартовичевого гумору. Майстерне переміщення дійсності з неймовірним, приблизнено карикатурним чи дивоглядним, — за влучним висловом Могилянського, — „комедійний гротеск в реалістичному пляні“, — це, і ніщо інше, є характеристичною рисою Мартовичевого гумору. Користуватися таким гумористичним засобом може тільки дуже великий талант, що визначається не тільки величезною спостережливістю, але й глибоким відчуттям людської психології. Метода ця — трясовина, один хисткий крок

¹ Євдокія Пономаренко, Лесь Мартович, місячник „Літературний журнал“, Київ-Харків, 1 січень 1941, стор. 84—101.

² І. Франко, Старе й нове в українській літературі, „ЛНВ“, за лютий 1904, том XXV, кн. II, стор. 82.

і провал, — замість мистецького твору можна дати марення божевільного. Вона не винахід Мартовича, користувався нею вже наш великий Гоголь і трохи пізніше англійський Дікенс, розвивав її не завжди щасливо Салтиков-Щедрін. А проте, не зважаючи на таких великих попередників, Мартовичеві вдалося сказати своє оригінальне слово і то — не лише в нашій літературі.

Але вертаємось до його творчості.

Уже в „Не-читальнику“ можна найти легке переміщення дійсности в бік дивоглядного, а то й навіть неймовірного. Важко собі, наприклад, уявити, щоб навіть у половині ХІХ стол., і то найдалі від міста віддаленому селі, жив розумний мужик, а Мартовичів не-читальник не дурний, хоч і п'яний, що так виховував би дітей і так розумів би значення школи, як це показує його монолог:

„ — Або оногди, чуєте, посилаю свого Микитку (він уже, знаєте, до школи ходить): „Иди, — кау, — Микитко, гони коровчину пасти, а ти, — кау, — Андрійку, (ему вже на третій рочок), иди намись Микитки до школи!“ Пислав би я, знаєте, й Андрійка, — та коби то, вважаєте, більшеньке, то би вібив, та й махай на стерні, але що там бити?! Та кау я ему: „Иди намись Микитки до школи, а як, кажу, тебе професор запитаєся, чо' ти абó шо, то ти, кау, скажи, шо: Я, кажи, прийшов намись Микитки до школи“.

— Хлопчина, знаєте, з віскоком пішов. А я, вважаєте, сів та й тешу зубки до грабель. Утесав я, знаєте, один, ба, вважаєте, й другий, ба й третий, а мій Андрійко біжить із плачем. А то, знаєте, цікава дитина: ще лиш му рік було, а вже так різко брався говорити, шо їле. Бувало, все ми каже: „Ти злодію сталий! Хольоба би тебе напала!“ — А неню як, бувало, втеше в писок, та аж її десь у носі закрутилося; та й, знаєте, вміє кождому, як той каже, честь віддати: оногди йде піп до церкви, а він граєся з дітищами на вулиці, та як лиш уздрів, знаєте, попа та й зараз перехрестився три рази та й цмок у руку...

— Та й, уважаєте, не встиг я ще четвертий зубок утесати, а Андрійко вже коло мене з плачем. „Аді, кае, я прибіг до школи, а професор кае: Ти чо' тут? А я, каже, сказав так, як ви, каже, казали казати: шо, кае, Микитка займив корову, а я, кае, намись него прийшов до школи, а професор міні: „Марш, кае, на псю маму, тут не ярмарок, най твій тато йде в місто, як хоче гимблювати!“

— Ну, та й адить! Та ци ему, вважаєте, не однако, чи той, ци той у школі чипітима?“

А зараз по такій промові несподіваний висновок: „Але то

все гайдамахи, панщину хотять заводити“. Таким непомітним переміщенням дійсності, що ледве тонесенькою ниткою торкається землі, Мартович досягає великого почуття комізму, дедалі все з більшим успіхом. Наче ярмарковий штукар, він уміє переміщувати картини так, що читач і не спостережеться, де дійсність, а де фантазія, що можливе, а що неймовірне. Він таки великий майстер у тому, щоб — за вульгарним висловом — „заклинати людей в цапа“.

Ще яскравіший ухил у сторону неймовірного найдемо в символічному оповіданні „Іван Рило“, де сатана, прибираючи різні форми, бушує в мужицьких душах. Це оповідання побудоване на цілком уже казковим сюжеті. Треба підкреслити, що переміщування дійсності веде часто письменника в країну фантазії. У Мартовичевих творах трапляються не лише фантастичні епізоди, але й цілі оповідання з казковим сюжетом, — їх можна налічити майже п'ятину його оповідань, отже, крім „Івана Рила“, ще й „Винайдену рукопись про руський край“, „Стрибожий дарунок“, „Пророцтво грішника“ і „Жирафа і Ладю“. Це останнє оповідання, — блискуча сатира на жіночі слабощі, могло б правити за дуже гарний сюжет для фільмового гротеску, що перед війною користувався великою популярністю.

Але найбільшої майстерності гротескний талант Мартовича досягає в повісті „Забобон“. Ціла повість, і особливо „інтелігентська“ її частина, це довга низка майстерних гротесків, не все в найкращому ладі поукладаних один коло одного. Аж тут у цілій величині Мартович виявив свій величезний гротескний талант, що дав йому змогу створити декілька незрівняних комічних картин. Ось одна з них, не найліпша, але зате найкоротша:

„У фризiera Славко не тільки привів своє волосся до порядку й підстриг вуса, але навіть — на втіху своєї матері — купив собі плящину з водою до волосся. Сам на таку річ Славко був би не здобувся, бо не мав сміливості, але фризier йому поміг. Намовляв Славка, аби собі купив таку плящину. Захвалював ту воду, що вона й голову чистить і засіває на ній волосся. Як приклад чудодійства цієї води показував фризier на свою голову.

Цей фризier, його звали Юдка, мав дивно лису голову. Ціла голова гола від потилиці аж до носа, бо й над очима, там, де мають бути брови, не було нічого. Ця голова влискувалася як макогін облизаний. Але приглянутись їй уважно, зблизька, то, біг-ме, на ній був волос. Тільки рідонько, ой, як же рідонько: на цаль волосинка від волосинки. Відступитися ж від Юдки на крок, то кождий би присяг, що голова

оскальпована! Але Юдка був переконаний, що на його голові бує волос, мов троша краєм ставу. Бо він уводно гладився по голові, а все злегонька. Любувався, що волос скобоче йому долоню, до черепа ж не доторкався. А як дивився коли на себе в дзеркало, то зблизенька, та й пантрував лиш за тим, аби вздріти волос. Так привик до цих обзорин, що очей своїх у дзеркалі не видів, а волос видів! Тому ж то хвалявся перед Славком, що вода йому помогла.

Отже цею хвальбою не відстрашив Славка. Він уже хотів ту плящину купити, тільки ще вагувався з тої причини, що не знатиме, як цю воду вживати. Але Юдка обібрався вивчити. І то зараз.

— Насамперед натирається цею водою голову. Отак-о! — говорив Юдка й натирав Славкові голову. — Будете зараз видіти, що стане піна, як із мила, — приповідав Юдка далі й показав Славкові долоню.

Намість піни був там чорний бруд, бо Юдка ще сьогодні не мив рук. Але Юдку це й трохи не збентежило.

— Видите, який бруд із голови?

Потім учив Славка далі:

— А тепер треба обмити голову теплою водою.

При цім слові обернувся Юдка до другої стіни та й крикнув:

— Суре! Гіб ер вармес вассер!¹

— Гоб нішт!² — обізвався сердитий голос із-за стіни.

— А ще ліпше студеною водою. То здоровіше! — поправився Юдка й обмив Славкові голову студеною водою. — А тепер треба добре витерти чистим рушником, — учив Юдка далі й крикнув до другої стіни:

— Суре! Гіб ер а райнес гандтух!³

— Гоб нішт! — відповів той сам сердитий голос.

— Але ліпше брудним, — поправився Юдка, — бо як зовсім свіжий рушник, то ще твердий, рапавий, а як уже вживаний, то м'який, податливий.

У такий спосіб прийшов Славко до плящини з водою на волосся.

Таких гротескних сцен у „Забобоні“ пребагато, згадати б декілька: заєм панотцевої корови таки самим панотцем, історія з розперезаним селянином, історія з окулярами селянина Павла Гаєвого, Славко і Кранцовський у шинку, опис похорону каліки Гринька, празник в о. Матчука, оповідання Івананаймита про пригоду у війську, сварка о. Матчука з гувер-

¹ Дай суди теплої води! — ² Не маю.

³ Дай суди чистий рушник! (Усі переклади Мартовичеві — прим. Ю. Г.)

нанткою Шарльотою, його ж непорозуміння із внучкою, сцена заручин Славка і т. д., і т. д.

А проте не треба думати, що переміщення дійсності в бік гротеску це єдиний засіб Мартовичевого гумору. Технічні засоби його комізму різноманітні, від грубих і простих до складних. Один із найпростіших це — перекручування слів, яким користується Мартович при малюванні не-читальників. І так, в нього зустрічаємо „Громадський Волос“ замість — „Громадський Голос“, „лумеро“ замість — „номер“, „нащитель“ замість народного „навчитель“ і т. п. Його порівняння бувають грубі, деколи навіть вульгарні:

„А панотець підбігав за плугом, як лошак („Забобон“)“, або також з цієї повісти: „Але Микольцьо не переставав (говорити). Він тишився. А як собака з утіхи відчуває непереможну потребу махати хвостом, так він відчував потребу махати язиком“.

З великою майстерністю Мартович користується деколи контрастовістю образів, що власне не є комічні, але складені разом утворюють смішну картину:

„У хаті сиділи на лаві війт і Семен, а в сінях великий Микита та й малий Микита. Оба ровесники, ще дуже молоді газди. Оба втекли від хати в нових кожухах. Кожухи однакові. Та на великім Микиті був той кожух кожушиною, а на малім Микиті був той кожух кожушищем. Великий Микита держав руки на животі, а малий Микита держав руки на крижах“.

Ще дуже цікаве в цього сатирика використання натуралістичних картин, що замість серйозного викликають комічне враження. Ця метода особливо широко використана в „мужицькій частині“ повісти „Забобон“:

„— Та як пан до тебе залицяється, — говорила Іваниха, — то чого ти, дурна, фиркаєшся? Ти йому годи, як можеш. Пристань на все, що він тобі каже. Не бійся, він тобі багато не пошкодить, уже старий. Ледви волочить ті сухі ноги за собою. А будеш мати, дівко, вигоду. І гроші дасть, і одягне тебе красно, ще й горівки нап'єшся, кілька схочеш. Та й мамі принесеш. А він пан гойний. Як я була позавчера в тебе, то він мені дав ринський срібний лиш за те, аби я тебе намовляла.

— То йдїть ви з ним, — відповіла дочка, — коли він вам припав так до вподоби. А мені не розказуйте!

— Я не розказую, бо я тобі не маю шо до розказу, ти вже на своїм хлібу. Але я тобі раджу, як рідна мама: не будь, дівко, дурна! Ти з своїм розумом нічого не дослужишся. Послухай ти мене старої. Я, бувши тобою, та би сдбі з паном

накладала, кілька би він забав. А попри те найшла б я собі жовніря, привела на світ дитину: „Плати, пане, за гоцки!“ Бо нині суд не питається, від когоч дитина, тільки питається, чи ти, пане, заходив собі з мамою“.

Дуже часто зустрічаємо в Мартовичевій творчості карикатурне прибільшення, що стоїть на грані реалістичного образу і гротеску. Ось початок оповідання „Війт“:

„У двох хатах, що стоять у сусідстві канцелярії громадської, налякалися: в одній теля, а в другій пес. Теля бекнуло та й скочило прямо на пліт, і було би пробилося на колик, якби Аничка не вибігла з хати та не нагнала його на город. А пес гавкав і рвався з ланцюга, неначе побачив би чорта місячної ночі.

Такого ляку нагнав бідним звірятам війт Степан, що в канцелярії заговорив страшно грубим і сильним голосом до радних. Як війт заговорив, то двері дрижали, а вікна дзеленькотіли, неначе від бурі. Самого війга боліли вуха від його питомих слів.“

Та найскладнішим і характеристичним засобом Мартовичевого гумору залишається таки гротеск, яким володіє він з найбільшою досконалістю.

Не зважаючи на гротескний підхід Мартовича до дійсності, треба піднести, що його твори не втратили зв'язку з землею, що вони не марення недужої голови, але реальне, ледве помітно скривлене життя. В його мізку дійсність своєрідно заламувалась, так, як заламується зовнішній світ, коли дивитись на нього крізь скляну призму. Це реалізм, але реалізм індивідуальний, тільки Мартовичеві притаманний, це, як каже Могилянський, „комедійний гротеск у реалістичному пляні“.

Мартовичів приятель В'ячеслав Будзиновський у своєму споміні про нього зазначив, що „своїх концептів (він) ніколи не виправляв, не вигладжував. Як кинув перший концепт на папір, так давав до друку“. Уцілілий фрагмент селянської повісти Мартовича, що друкується в третьому томі, яскраво підтверджує його недбале ставлення до своєї творчості і водночас добре ілюструє його письменницьку техніку. Невеличкий зшиток, записаний дрібненьким, як мачок, письмом, без будьяких скреслювань, без крапок, навіть відступів — це перша редакція цієї повісти. Друга і остання редакція — машинопис, битий самим автором, що нерідко таки дуже різниться від свого первозору.

Яка далека техніка Мартовичевого писання від письменницької техніки його приятеля Стефаніка! Стефанік списував цілі гори паперу, заки відточив одну сторінку своїх творів; Мартович писав прихапцем, нашвидкуруч, радше, щоб по-

збутися докучливого сюжету, ніж, щоб дати до подробиць вирізьблений мистецький твір. То й не дивно, що величезна частина його творів невикінчені, не такі, як їх виявляє творчість Коцюбинського чи Стефаніка, що всі вони — плід блискучої імпровізації, а не впертого творчого напруження. А проте яким величезним талантом, яким пребагатим матеріалом розпоряджував цей майже забутий письменник, що, не зважаючи на всі свої недомагання, його твори залишилися таки творами першорядного автора!

Основні хиби Мартовичевих творів це — недоліки стилістичного і композиційного характеру.

Він так і не навчився писати гладко, його розповідь пливе нераз тяжко, наче той віз по груді. Те саме з його багатою образністю. Вона не завжди достатньо зосереджена, щоб цілою своєю силою вдарити по уяві читача. Поруч з блискучими образами трапляються також трафаретні картинки, до кінця непродумані. „Панотець соромився. Але вже не так, як той циган, що з'їв чужий обід, а радше, як той злодій, що підкопався до чужої комори, вліз до неї і застав там господаря з синами при горілці“. Але, щоб не зробити Мартовичеві кривди, подам ще один образ, на мою думку, не тільки найкращий з цілої його творчості, але й один із найкращих у нашій літературі. В оповіданні „Народна ноша“ селянин вліз у „панський“ ресторан. Всі, починаючи кельнером і кінчаючи на гостях, обурені, мовляв, „і тут тебе мужик найде“. Селянин зніжковів і вітк у найтемніший куток ресторану. Ось його враження звідтіля: „Доси я не завважив тих гостей, що мене оглядали, хто вони. Я їх видів так, як образ на воді, коли вона морщиться від вітру.“

Дуже часто стилізація речення така рапава, що робить враження, ніби автор, написавши його, вдруге вже його не читав. Взяти хоча б початок „Мужицької смерти“: „Його називали Банатом, властиве ж ім'я його було Гриць. Банатом прозивали його тому, бо він служив при війську на Угорщині в Банаті і нераз розповідав про той свій побут у Банаті“. Аж чотири рази в двох реченнях ужив Мартович слова „Банат“ замість заступити його якимсь синонімом. Нерідко він зловживає дієприкметниками: „Семениха взяла віник перед кітцю позамітати, та, побачивши, як чоловік обсмущує голову, обізвалася до нього, похилена над віником“. А деколи він так недбало роставляє слова в реченні, що створений образ дійсно „дере в горлі, як ячмінний колос“: — „Маю вернути подвійний завдаток? — обізвався він так нерало, неначе би кожде слово, промикаючись крізь горло, дерло його, як ячмінний колос“ Без сумніву, тут завинила також трохи неви-

робленість української мови того часу, що не легко давалась навіть працюючим письменникам, а не такому борзописцеві, як наш сатирик. Так, не перебільшуючи багато, можна сказати, що стиль Мартовича недбалій, часто неохайний, що це стиль листа до найближчої особи, де автор дуже мало в'яжеться тим, як висловити думку. Головне, аби зрозуміло...

Поруч із стилістичними недомоганнями йдуть і композиційні. Це торкається і оповідань і повісти „Забобон“. Мартовичеві оповідання перевантажені нераз зайвими епізодами, їм бракує стрункої доцільної будови, що не дозволяла б сюжетові розбігатися на боки, тратити з очей головну фабульну нитку. Брак високої літературної культури, яку мали його сучасники - новелісти, такі, як Коцюбинський, Черемшина і Стефаник, таки дуже часто дається відчувати. Тим то його оповідання, що в порівнянні з попередниками є все таки великим кроком вперед, тяготять швидше до маленьких повістей, ніж до новелі. Як приклад, можна подати хоч би такі оповідання: „Лумера“, „Винайдена рукопись про руський край“, оповідання, що могло б правити за прекрасний сюжет до великої повісти, такої, як „Історія одного міста“ Салтиков-Шедріна, а далі — „Мужицька смерть“, „Ось поси моє...“ і „Народна ноша“.

Водночас Мартовичеві оповідання не мають гострого закінчення, яке має завжди імпресіоністична новеля. Нахил до малювання широких полотен рідко коли дозволяє йому закінчити оповідання — за висловом Франка — „з неохобним артистичним тактом“. Ось прекрасна новеля „Відміна“, що своєю ляконічністю, мистецькою доцільністю і жорстким сюжетом нагадує Стефанікового „Злодія“. Новеля невеличка, не цілих сім сторінок, та все таки брак місця не дозволяє на таку довгу цитату. Хто читатиме цю новелю, нехай зверне увагу на важку композиційну хибу Мартовича, що не закінчив її таким передостаннім уступом: „Але як кожде взялося за свою роботу, то журба щезла, а натомість причепилася наново до всіх троїх слотяна нудьга“.

Та з цього не виходить, що Мартович — автор поганих оповідань. Вони живі й цікаві, старість своїм зубом їх не заторкнула. До цього слід ще додати, що є в нього оповідання, в яких, як то кажуть, гріх був би слово додати або слово відняти. Тут, на мою думку, можна б назвати такі оповідання: „На торзі“, „Хитрий Панько“, „Квіт на п'ятку“, „Ян“, „Війт“, „Смертельна справа“ і ще декілька.

Нахил Мартовича до широкої розробки сюжету і довів врешті до написання „Забобону“. Ця повість має теж свої композиційні хиби. Авторіві не вдалося остаточно зорганізува-

ти величезний матеріал, не вдалося влити його в струнку форму злагодженого сюжету. Брак органічного зв'язку між двома головними течіями сюжету, мужицькою і інтелігентською, є блудом, що, як це тонко спостеріг М. Грушевський, „виходив із свідомих замірів автора“. Та через цей блуд повість, особливо перших тридцять сторінок, читається важко, брак міцної інтриги, що зв'язувала б обидві течії сюжету, таки трохи паралізує цікавість читача. Можна б подумати, з уваги на непропорціонально велике місце, відведене польській сім'ї Кранцовських, що мала народитися ще одна рівнорядна, уже третя течія повісти. Крім цього про брак останнього шліфу свідчать ще деякі повторення, як ось — два рази поданий епізод про окуляри Гаєвого і також два рази поданий епізод про приятеля молодих літ їмості Матчукової, що за кожним разом виступає під іншим прізвиськом.

Коли дивитися на психологічну глибину повісти і водночас мати на увазі її невикінченість, то найкраща назва для „Забобону“ буде — психологічний репортаж. Занурившись у дивовижну нераз психіку своїх героїв, Мартович із швидкістю експресу летить до кінця. Не має він часу на те, щоб ласкавим оком глянути на природу і цим, як Гоголь свої „Мертві душі“, трохи роз'яснити понуру атмосферу повісти. У дванадцятьох розділах повісти він вміщує такий колосальний матеріал, що письменникові з європейською технікою стало б його на багатотомний прегарний роман.

Створення „Стефаникової школи“ і визнання імпресіонізму за його літературну марену довело не тільки до того, що в українській літературі відвели Мартовичеві місце, до речі дуже мале, аж по Стефаникові, але й до того, що і його визнали імпресіоністом. І одне і друге становище, на мою думку, фальшиве.

Навіть такий розумний критик, як Микола Зеров, що надзвичайно тонко відчував дійсність, при оцінці Мартовичевої творчости помилився. В передмові до творів Черемшини він твердить, що три покутські новелісти „шукали кожен своєї манери в одному напрямку: імпресіонізм, як метод, новеля, як літературний рід.“¹ За цією думкою, не звертаючи уваги на старших літературознавців, пішов теж новіший дослідник Мартовичевої творчости Микола Могилянський, а проти неї висловився тільки Андрій Музичка, що у великій монографії про Черемшину² в основі заперечив вплив імпресіонізму на галицьку трійцю письменників.

¹ М. Зеров, Марко Черемшина і галицька проза, передмова до збірки „Село вигибає“. Книгоспілка, 1925.

² А. Музичка, Марко Черемшина, Державне Видавництво України, 1928, стор. 280.

На тридцятьох сторінках своєї монографії Музичка старається передусім найти визначення імпресіонізму. Він доходить до такого висновку, що „настрій — ось таємниця нового художнього напрямку, як теж таємниця філософії імпресіоністичної“. Головною ознакою імпресіонізму, а він прийшов до літератури з малярства, є суб'єктивне сприймання дійсності, є дійсність індивідуальна, пропущена крізь призму таких чи інших настроїв автора. Коли з такої точки зору дивитися на Мартовичеву творчість, то він не був, а навіть не міг бути імпресіоністом. Цей бо літературний напрямок вимагає передусім міцного ліричного підложжя у самій психіці письменника, а Мартович, як це вже доведено, талант наскрізь епічний.

Пишучи про покутську трійцю письменників, один з російських критиків назвав Мартовича „батьком нової західноукраїнської новелі“. В цьому правди таки дуже багато. Коли б і не звертати уваги на дати виступу цих трьох письменників, Мартович — 1889, Черемшина — 1896, Стефаник — 1897, то все ж з повною справедливістю можна ствердити, що Мартовичева новеля це міст між Франковою новелею та новелею Коцюбинського, Стефаника і Черемшини. Від Франкової новелі вона вища не лише психологічною глибиною і багатством обсервації, але й удосконаленою технікою; від новелі Коцюбинського і Стефаника вона ризниться тим, що їй бракує вривчасто-стислої композиції, композиційної викінчености, ляпідарности слова і напруженого драматизму. Тому в розвитку української новелі місце Мартовича не після Коцюбинського, Черемшини і Стефаника, але перед ними.

Накінці цієї довгої роботи хочеться піднести ще один важливий факт: Мартович, на жаль, не дав твору, що був би гідний його величезного, а може, навіть, як це вперто повторяв Василь Стефаник,¹ геніяльного таланту, він талант — змарнований. Найважливіша причина цьому така: коли Стефаник і Черемшина, один у Кракові, а другий у Відні, нашли своє літературне середовище, де їх талант остаточно вишліфувався, то Мартович цього щастя не мав. За винятком двох років, пробутих у Львові, ціле життя прожив у маленьких галицьких містах, у тій сірій затхлій атмосфері, що на своєму сумлінні має не один великий талант. Але ж талант його був занадто міцний, щоб дати себе з'їсти, і, не зважаючи на все,

¹ У своїх мемуарно-мистецьких нарисах, як „Серце“, „Людмила“, „Перший твір Леся Мартовича“, Стефаник з повним переконанням зве свого приятеля геніяльним письменником*.

він найшов, правда, не найдосконаліші, але зате дуже цікаві та оригінальні форми, щоб себе проявити.

Як Франко, Лесь Мартович — великий патріот своєї батьківщини, що свій талант віддав їй без решти. „Не для слави, але для людей“ — це мотто одної з його новель стало гордим моттом цілої його творчості. Та боротьба з не-читальництвом, тим фатальним духом цілої нашої історії, що в такій чи іншій формі бушував по нашому чорноземі, кинула свою сумну тінь не лише на літературну вартість творів цього веселого письменника, але й на популярність його імені. Він — відважний борець своєї доби, що на великому шляху народу є тільки одним телеграфним стовпом. Коли ж не хочемо забути його імені, то це не лиш пошана для його щирого патріотизму, але передусім признання для його небуденного таланту, що, сміючись у вічі злобі дня, таки зумів сказати своє велике слово.

Юрій Гаморак.

Приятелям і знайомим Леся Мартовича: Наталії Бачинській, д-рові Степанові Божикові, бл. п. Василеві Весоловському, Анні Данилович, д-рові Марії Фуртак-Деркачевій, Володимирові Дорошенкові, Степанові Залеському, Василеві Косташукові, о. Миколі Лютому, д-рові Іванові Макухові, Олені Плешкан, Петрові Поливканові, Василеві Равлюкові, проф. Василеві Сімовичев, Семенові Стефаникові, Марії Стрільбицькій, Іванові Ткачукові, Миколі Фірманюкові, бл. п. д-рові Миколі Шухевичеві та Михайлові Ядкову, що дали мені багато цінних звісток і матеріалів до цього першого довшого нарису про життя письменника, складаю на цьому місці сердечну подяку.

Юрій Гаморак.

НЕ-ЧИТАЛЬНИК

— При келішку горівки я й побалакати, вважаєте, люб'ю, бо я старий, та чей не піду з парубками за льондрами гонити, о, ні-і! А оцесе то, — але! Вип'ю, вважаєте, один, вип'ю другий, побалакаю, та й душа на місці. Бо й хто то, вважаєте, знає, чіє завтра?

— От, маскаль, чути, повстане робить на загралицю, ніби то, як якийсь казав, і на нас, бо він, уважаєте, маскаль та свої мухи, як той каже, показує. Та й буде, хло', война.

— Ий! Але ми, вважаєте, втнемо маскалеви носа. Бо наш старший, уважаєте, як не піде вам до косцьола, як не помолиться до Матери Божої, до тої, знаєте, шо в такій синій платині, аж за очи бере (бо я, вважаєте, — от похвалюся, — й по косцьолах ходив), та як не помолиться до Матери Божої, шо її расп'яли жиди, — чуеш Абрамку, расп'яли її жиди-нехристи за віру християнску, вовіки віком амінь, сучий сину, — та як, уважаєте, не помолиться наш старший до неї: „Матко, каже, Божа, матко пронайсвентша, матко, як той ерентий, бодай ся книшем удавив, каже, безослинная, матко кае... але! Вже я, чуєте, так не вдам; то вона таку, міркуйте, парсуну зараз то й послухає, та й стане нам до помочи.

— То як, уважаєте, виляже восько з оцего боку

та з того, то так, кау вам, як трави та листу: так багато! — Воно так, уважаєте, старі люде-вповідають, шо суда якось та був найшов маскаль, то йшов вам почерез наші поля від досвітку до темної ночі — міркуйте: від досвітку до темної ночі (то, вважаєте, не з батога тріснути); але як вам, кау, зляг, то...раз багато. Куди оком кинеш, а то все: маскаль, та маскаль, та маскаль: раз-по-раз. От, уважаєте, яка то їх тьма тьменна, але наш старший як не крикне на восько: „Ану, хлопці, ходзьмо, кае, на маскаля, то пітремо его на солому, на січку, на трину го пітремо!” Отак, о! Бо наш старший, уважаєте, куди лиш глипне, то вогнем, як той кае, посипле, та й спалить маскаля на пни — таки, вам кау, на пни!

— Та й аж тогди, вважаєте, маскаль нас не досягне, а наш старший піде, хло', май-май угору. Та й тогди, вважаєте, нашого писаря скине, а свого, міркуйте, підстаршого поставить на его місце. Бо ему, знаєте, все лехко: до першого-ліпшого якого, шо ніби знає, куди двері втворюються, піде та: „Пані фір, кае, ци вихтар, ци як там, іди но ти, кае, ци вихтар, ци як там, іди но ти, каже, до того і того села, піди простісінько тов вуличков, шо попри Дам'яна Безконешного (то все, вважаєте, в мавпах стоїть), та допитайся там до віта Федора Кушнярюха та й там на тих м'ястах ставай за писаря; а кривди ти там не буде: шо тобі ме належатися, то пиши ці не пиши, громада складе, та й сиди собі, як у Бога за дверми, лиш май на людей, як той каже, май обачіне!“

— Бо говорім суда й туда, то таки, вважаєте, шо правда: наш писар, уважаєте, з людей дере, великі податки, сучий син, накладає на мир християнський, а тот, уважаєте, підстарший, як стане за писаря, то вменшить дачку.

— Лиш одно ми, знаєте, не дуже, як той каже, до шмиги: не знав, ци той кандибат на писаря знає казети читати? Бо єго, вважаєте, відай лиш на табеліях учили — абб шо, а втім, хто єго знає, може би й газету прочитав, бо старший, міркуйте, відай таки родиться письменний. Ну, та то ще, коби здоров'є, мемо видіти; але бо наш, уважаєте, писар, то й газети знає читати.

— Нераз, б'ало, прийду до него та: „Пані Шимоне, кау, прочитайте ко, шо в тих ніби газетах, кау, стоїть?“ А він то й як не стане читати, не читає, ні. Ий, усе за якихось поляків та русинів та за бесмарків, та за жовнірів, та за якісь допаци, — але: всякої, вважаєте, читає. Але я, вважаєте, сяду, закурю люльку та слухаю, як той каже, шо ся влізе, а таки вам, знаєте, ані тни!

— От він та стане мині говорити: то, кає, тоти русини на поляків, ци як там, та, знаєте, дуже в'ідають, тоти, каже, у Львові. Та вони ніби, кає, пани, але й з мужиками, вповідає, тримають. Та якось він ще дивно ту газету, чуєте, прізвав — ото плете ми ся на язиці: якесь ци лабате, ци гелевате; от видите, таки-м нагадав: Діло — то-то-то! Та бо ще, вважаєте, є й друга газета, шо за читарні пише, также й вона, вважаєте, має своє ім'я, але вже не так дивно називаєся: Громадский Волос.

— Ба знов, каже, вважаєте, (боле, шо-м не забув), тото, каже, тоту газету якийсь шпекулянт укладає, шо ні до церкви не зайде, ані хоть би, прем, до коршми: все міркує, якби-не-якби землю забрати тим, ніби другим газетникам. Але, вважаєте, якось занадто зажерся, та й єму відобрали.

— То, кау вам, як стане читати, то я, вважаєте, аж іздрімаюся, та як не зашну думати, то зараз, вважаєте, прийде ми на гадку моя небіжка Палагна:

як вона, знаєте, вмирала та прощалася зо мною, та так вам жалісно-жалісно, що Боже Твоя воля: „Прощай, каже, Йване чоловіче!“ А відтак, знаєте, закликала Микитку та й поцілювала го в голову та: „Прощай, каже, синку мій, Микитко!“ А відтак, уважаєте, з Андрійком, але й его в голову поцілювала: „Прощай, каже, синку мій, Андрійку!“ А відтак, уважаєте, таки Доцьку не обіймає, ні, не цюлює, не приповідає: „Прощай, каже, донечко моя Доцько, донечко моя люба та солодка!“ Та де: я й десятої частини з того не тям'ю, бо вона ще, вважаєте, й з наймитом небіжка: „Прощай, каже, Грицю-наймите!“

— А відтак собі нагадаю, як вона, небіжка, вже на лаві лежала, — Господи, але шоб: я, вважаєте, випив одну порцію, ба й другу, ба й третю, та й гадаю собі: „Ото, міркую, я собі, кау, п'ю, а душенька мої небіжки постить!“ Та й глип на двері: а вона, знаєте, душенька мої небіжки, в вінику, — преч би ся казало, — коло дверей сидить.

— Ий! А я таки до дверей та як, уважаєте, уфачу віник у руки: не стискаю, не плачу, ні! Але: „Жіночко моя, кажу, душенько моя добра!“ приповідаю. Люде, вважаєте, на мене гійкають та запитують мене: „Шо вам, кауть, сталося, Йване? Та то все, кажуть, божа воля!“ Але де! Міні то й не в гадці: я все свої: „Жіночко моя, кажу, душенько моя добра!“ — приповідаю. Якось мене уговкали. Але ввечір узяв я, вважаєте, склянку горівки та й півхліба та й поставив на вікно, бо, знаєте, люде кажуть, що душа на дорогу нап'єся та ще, міркуйте, й закусить уночі. Устаю я, вважаєте, рано, до вікна, а то якуратне так і є: душенька мої небіжки отак-о, з-на пів пальця надпила горівки, але хліба, вважаєте, чось і не рушила.

— Та й так то зараз прийде міні на гадку моя небіжка та й не плачу, ні, — Господи, аж ми ся серце крає, так то якось мене жаль збирає, як він зачне з отих казет ружновсілякої всячини, знаєте, вичитувати: ба за якусь панну, шо то, міркуйте, й на долони їй волосє росте, (таку якусь масть вигадала), та й таки показує свій портрет, — ба за якихось послів, шо ніби тоти посли, та їх, каже, всі люде враз оббирають та, кае, посилають їх ци до Відня, ци до Заболотова, ци вже, кае, куди там треба, ци до тютюну, ци до податків, ци до романентів, ци до казет, — а зрештов, хто би їх там збаг якуратне! Але то, вважаєте, і Семен Гриців та й і Семенів Гриць та вони й свої гласи дали на того посла, бо то лиш, уважаєте, обберуть собі посла та й дадуть на него гласи та й ступай, куди пани скажуть.

— От правда: — нагадав-єм за тих панів. Тогід приїхав, уважаєте, якийсь пан до Йвана Гусака: ув окулярах, та в таких, знаєте, делікатних черевичках, хоть убирай на руки та чешися в них: такі вам блищачі, та ще й у вишиваній сорочці. А я, знаєте, йду до Гаврила Крайного — от забув-єм уже чо', ци вісь ми ся вломила, ци небіжка моя, царство її небесне, заслабла (от, міркуйте, не тям'ю, а то, шо-м хлопцем їв, то й то пам'ятаю, а за то якось забув-єм). Але йду я, вважаєте, до Гаврила Крайного, та й вижу надворі в Печеного того панка. Отак, уважаєте, я йду, якби неприємком Абрамко... а встаньте ж, отак, знаєте, о: я отак іду, а Печений так стоїть, якби от ви, а той панок, шо в окулярах, та в вишиваній сорочці, та в черевичках, якби от Абрамко стоїть. Але надходить Семен Петра Прокопового Галушки, шо тримає Настю Василя Безкишкового:

— Слава-Йсу!

— Навіки слава Господу!

— А ци видиш ти, кау, онтого пана, шо, вважаєте, кау, в окулярах та в таких делікатних черевичках, хоть, кау, бери в руки та чешися в них, та ще, кау, ци видиш, шо на нім вишивана сорочка, видиш, кау, га?!

— Та вижу, — вповідає Семен Петра Прокопового Галушки.

— Ба, чо' ж він, — питаю, — вважаєте, нашо він, кау, мужицьку сорочку вбрав?

— А лихий го, — кає, — знає!

— Отже видиш, а я таки знаю (бо то я, вважаєте, чув, шо то якась, вибачте, ми за́ слово, мода, ци яка віра на тих панів находить), та й: Це, кау, відай така мода на него зайшла, шо він та, кажу, мужицьку сорочку вбрав (бо я вже, чуєте, й у постолах видів панів).

— Говоріть ви свої, — кає Семен, — не має, кає, де гроші дівати та дуріє дурень.

— Гм! — гадаю, знаєте собі, — може, воно й дурень, а, може, кау, й не дурень; може, воно, вважаєте, так, а, може, значить, як той кає, й не так! Усіяко буває: один сидить у коршмі, а другий, уважаєте, в читарни. Змовляються, знаєте, злодії, та й панщину, вважаєте, хотять заводити: такий, уважаєте, віт, така рада та й така громада. Ой, нема, як той циган казав, правди, лиш у міні та, кає, в Бозі трошки!

— Бо й професар, гадаєте, ліпший? Таже то все в змові! А нашо ж він фердилюнки пише, шо, вважаєте, наші діти та до школи не ходять?! А лиш він, знаєте, напише, писар, уважаєте, прочитає, віт, міркуєте, стягне гроші, а відтак усі три, наприклад, діляться. Деруть, уважаєте, псяюхи, а все з нас, а все, наприклад, із нас.

— Або оногди, чуєте, посилаю свого Микитку

(він уже, знаєте, до школи ходить). „Іди, — кау, — Микитко, гони коровчину пасти, а ти, кау, Андрійку (єму вже на третій рочок), іди намись Микитки до школи!“ Післав би я, знаєте, й Андрійка, — та коби то, вважаєте, більшеньке, то би вібив, та й — махай на стерні, але там шо бити?! Та кау я єму: „Іди намись Микитки до школи, а як, кажу, тебе професар запитаєся, чо' ти абб шо, то ти, кау, скажи, шо: Я, кажи, прийшов намись Микитки до школи“.

— Хлопчина, знаєте, з віскоком пішов. А я, вважаєте, сів та й тешу зубки до грабель. Утесав я, знаєте, один, ба, вважаєте, й другий, ба й третій, а мій Андрійко біжить із плачем. А то, „знаєте, цікава дитина: ще лиш 'му рік було, а вже так різко брався говорити, шо але. Бувало, все ми каже: „Ти злодію сталий! Хольоба би тебе напала!“ — А неню як, бувало, втеше в писок, та аж її сядесь у носі закрутилося; та й, знаєте, вміє кождому, як той каже, честь віддати: оногди йде піп до церкви, а він граєся з дітищами на вулиці, та як лиш уздрів, знаєте, попа та й зараз перехристовився три рази та й цмок у руку...

— Та й, уважаєте, не встиг я ще четвертий зубок утесати, а Андрійко вже коло мене з плачем. „Аді, кае, я прибіг до школи, а професар кае: Ти чо' тут? А я, каже, сказав так, як ви, каже, казали казати: шо, кае, Микитка займив корову, а я, кае, намись него прийшов до школи, а професар міні: марш, кае, на псю маму, — тут не ярмарок, най твій тато йде в місто, як хоче гимблювати!“

— Ну, — та й адить! Та ци єму, вважаєте, не однако, ци той, ци той у школі чипітимо? Але то все гайдамахи, панщину хотять заводити.

— Уже добре той пан, знаєте, казав, шо в каш-

кеті, що то на здакуцію до нас приїздив, що то, кає, московска, вважаєте, робота! Воно так і є: Панщину, вважаєте, заведуть, дадуть нас під маскаля, та й — пропадай, християнска душе, ні за макове, як той каже, дзерно!

— Оже таки їх робота не добром, наприклад, пахне, бо якби то, вважаєте, що добре, то би сказав, знаєте, той, що до читарні десь аж із Ильвова приїздив, що то так та отак, ото суда, а то туда, то, вважаєте, в той бік, а то, наприклад, у той бік! — А то шось плете ні цеї, ні тої — ба: тримаймося (не знав лиш, ци за чупер, ци за шо? — Хи-хи-хи), ба, знаєте, як той казав... хи-хи-хи, от: ні суди, ні туди! Чому то міні як Абрамко сказав, що не йди, кає, до читарні, не записуйся, бо тим, каже, себе під маскаля запишеш, панщину, кає, підпишеш! Отак — то й га!

— Але не втнеш ти, маскалю, ой, ні! Наш старший тебе, як той каже, на мак дробен! Та й тогди писаря відрядить, раду нову поставить, віта скине, а мене, наприклад, покладе.

— Гий, Абрамку, та й мене на віта покладе: а тогди, вважаєте, читарня гет ид' чортовій матери — ге-ет! Бо тоти читарники беруться верховодити над нами та новий лад заводити! Так, якби він один із другим не такий, як і я! Ніби то в него три п'яди межи очима? О, ні! Наші вітці-правітці того не знали, та якось жили!

— Мой! Як я стану вітом, то доберемося всі такі, як я, та й гет скасуємо читарню, а сирому-дрим читарникам на тих м'ястах фін ун цванцик та й гибай!... Та й тогди пропадай, маскалю, сякий-такий, у безвісти, у тріски пропадай та западай, у... вважаєте, а наш старший най жие, як той казав, на многая літа! Віва-а-ть, най жие наш

старший, та й, як той каже, син его, та й, наприклад, уся родина, та й... ти, Абрамку!

— Жий нам, як якийсь казав, Абрамку, на многая літа, а як буду вітом, то, вважаєш, утрое ти заплачу! Хи-хи-хи!

Ги-ий, сіда дана-а!

Сіла кітка на барана,

Сіла, — як той каже, — кітка на барана,

Сіла... вона... наприклад...

У-é, у-é! — ой-ой-ой! — у-é! у-é!

ЛУМЕРА

Присвята М. Павликові.

I.

Жав Іван Притика із своєю жінкою, Аницею, на попівським лані за снопи. Сонце вже зайшло, а вони все не покидали роботу, бо ті, що жнуть за снопи, раді би ще хоч кілька снопів докинути. І в гадці собі не мають, що сьогодні лиш раз їли, як коли ті пани не зважають на ціну напйтків, чи вони дешевші, чи дорожчі, але п'ють загалом, як уже розсмакують. По Аниці так не пізнати було, що вона змаргалася роботою, але зате Іван лиш зуби вишкірив. Він був таки май-май у літах (це в нього друга жінка) та слабовитий, а що не їв нічого від самого ранку, то так ізголоднів, що ледве-ледве дотяг-до вечера. Скільки раз уже його охота збирала шпурнути серпом та хоч побалакати за їду (усе відвів би душу), также не міг ізважитися, бо, видить, жінка жне й раз не застогне; хіба ж йому до неї з їдою підходити? Ніяково. Чи з гіркою, чи з якою вже там бідою діждався Іван сумерку, а про їду й словом не натякнув.

Отже, як уже вертався додому, то хоч як намагався ба за це, ба за те гадати, ба за це, ба за те говорити, а оце таки не втерпів, але запитався жінки:

— Чи є шо в нас дома перекусити?

— А шо ж би було, — говорить Аниця, — хіба ранішній борщ та й то без хліба.

— Най би, — каже, — був і здохлий пес, лиш аби їсти, бо-м такий голоден, аж-ем ісплас!

Правда: полегшало трохи Іванові, як учув за борщ, але зате він йому в голові так і застряг; шо Іван намагає міркувати за снопи, кільки зажав, шо хоче звести бесіду на паця, шо його купив за 50 крейцарів, так не йде: стоїть борщ у нього перед очима в великій макітрі, а в нім застромлена ложка, як коли той полоник. Іван на таке про свої дні забуває: лиш от — посяг би за ту ложку велику, як коли полоник.

„Гріх, відай, — міркує, — таке гадати, а от би з радості душі за те поговорив.“

По цім його аж досада збирає на Аницю.

„Чому ж би їй, — каже в собі, — хоч, май, не згадати за борщ, шо такий він і такий: студений, або трохи теплий, буде того з макітря, ци з півмишки, ци як там уже... А то: здудурила серп на плечі та дрібоче ногами, неначе б у неї не така душа, як у міні. Може, воно тому, шо вона молода, а я старий!“

Так собі Іван гадкує, а сам такий сердитий, як пес жирний, як вовк голоден. А Аниця ні гадки собі, йде та розповідає за пшеницю, „шо буде нашої, — каже, — пів воза, а зажатої пів: якось, — каже, — перезимуєм. Лишень здало би ся, — каже, — острішок поправити, бо завсігди затікає.“ Іван на це бовтне, шо бовтне, а всередині аж кипить:

„Шо ця, — говорить д'собі, — розбалакалася, як із храму йдучи? — То-то я їй зараз хавку заткаю! Та шо ж бо я (сам себе уговкує), жінка тут не винувата. Ігі! (так сам до себе). Воно міні

з голоду так, чи шо? Це, відай, не голова моя таке прибандурює, але жолудок!“

По такій гадці стало Іванові омпно. Він ухнюпився, замовк, як води в рот набрав, та й мовчки приплентався домів.

II.

Дома що Аниця стає поратися коло хати, а Іван за нею снується, як тінь, та все гадає:

„Шо ця? Забула за мене? Так, гей вона сама тут у хаті: і не згадає за їду.“

Аниця з хати, — він за нею, Аниця до хорім, — він за нею, Аниця до пацяти, — він за нею ходить та вже таки допоминається:

— Дай та дай міні того борщу, най хоч похлептаю.

— Та погодить, — (Аниця свому викала, бо така проти нього, гей донька) — погодить, — каже, — най попрячу.

— Ти собі того вітак, а міні давай борщу.

Аниця, щоби скараскатися, насипала в миску студеного борщу, поставила на стіл, а сама стала горнець вимивати.

Йй! Як прихопився чоловік до борщу, як узяв тевкати, як коли добрий кінь із вагою під гору вдерає. Шо як він із вагою тягне помало рівнеюкою дорогою, а під гору як упреться з усієї сили та здрібоче ногами, так іще його й стримувати приходиться. Але зате на самій горі стає віддихуватися. Так і Іван: виїв борщ та й віддихується — віддихується, аж ізгоді говорить:

— Відки, варе, це в тебе біб?

— Шо? Який біб? — запиталася Аниця.

— Як який? У борщи! Шос ізо трое зеренців було.

— Хрестіться! Та то голий борщ, де йому до бобу?

Іван лиш випулив очі та дивом дивним іздивувався. По його обличчі так і пізнати було, що він щось багато в своїй голові міркує. Та й таки багато міркував і ось до чого доглулався:

— А-а-а, — проговорив до своєї, — я дивувався, чо' це тот біб подрашпав мені язик, гей шкрабками. А то воно, аді, таргани. А я ще й розкусював. Цебра, Аничко, цебра, пилуй! О-ох, кишки в собі пірву!

Кинулась Аниця до цебра, а Іван не ждав: зігнувся в каблуку, затулив рот долонею, та до дверей, та надвір, та до плота. Уймився обома руками за колік, пустив голову межи руки, подав ноги назад та й таки — минається чоловік. Це все сталося за малу хвилинку, от як слово сказати, заки він добіг ід' плотові. Але коло плота то таки добрий час помучився, бо одно, що з'їв борщу повну миску, а друге: за кождим разом, як лише мигне з нього, так він і нагадає собі тарганів, як їх розкушував, то ще йому дужче вритно стає. Таке то! Яка надія була на борщ, а він от як ізмарнувався. Не одно на світі так марне проходить!

Аниця ж покинула цебер та стала посеред хати ні жива, ні вмерла.

— Бідний мій світку! Шо тут робити, та шо тут діяти?

Вибігла вона до чоловіка та й таки доправди не знає, як собі порадити: заткати його не заткає, а конечно щось та треба робити. Отож вона стала навкруг нього ходити та відказувати:

— Най Господь бороне та заступит усіх ірщених та й нас. Це якесь наслане. Це пороблено. Хтос і нам завидує, не дждав би днинки святої побачити!

А Іван як викинув із себе борщ аж десь до тогідної паски, то взяв стогнати. Постогнав — постогнав, пустився колика та трохи не впав до землі, але Аниця піддержала та й увела до хати. Іван висадився на піч, ляг на заді та й:

— Відай, — каже, — вже не дочекати до завтра.

Аниця і собі зажурилася, забула й про вечерю, не спить усю ніч, бо то, як той каже:

На печі на заді сидить потіха,
З неї ся суне, як просо з міха.

III.

Занедужав Іван, із печі не встає, а Аницю вже й робота не береться. Переказує піп через людей до Івана, щоби йшов дожинати, ба й посилає нарочно наймита, не йде ні Іван, ні його жінка. Отець Кабанович розсердилися:

— Що то, — каже, — мужик гнилий! Не йшла би тота жебрачія робити, але, пані, п'є дома! Пішов би я, — каже, — сам до нього та порозгонив би лайдаків (бо це, пані, загибель народа), але тепер ніяк: така духота надворі, що прийдеться пропасти! Та бо ця, пані, духота не лиш мені шкодить, але й моїй пшениці, бо десь песі мужики тепер нічого не роблять, десь один із другим зайшов у кукурудзи в холод та й спить, а робота пропадає (геть руський нарід, пані, ледачіє: піде до жидів у найми). Коби ж я так міг вихопитися в поле, я ж би їм показав, якби якого не застав при роботі. Але тепер, пані, неможлива річ вийти, а вечером хоч і вийду, то мужики холодом возьмуться до роботи. Але ж духота! Кортить мене в сад у холод, та й ніяк. Най ко до передвечера; не піду в поле, то хоч до того Івана навідаюся.

Упередвечері по тій дорозі, що попри Іванову

хату, так то не бочка котиться, не віз із снопами сунеться, це отець Кабанович не то качається, не то йде; неначе та в байці, що одного часу та ялось, бачу, таку штуку втяла, що ні їхала, ні йшла, ні летіла, ні пливла; так і отець Кабанович. Правда; зблизька придивитися, ялось він тими ногами перебирає; так же не двома: тим двом помагає ще палиця, груба-прегруба бучяла. Отець не носить палицю з ласки та на втіху, але, очі видять, йому її треба, так як у слоту під вагу третього коня. Та доправди ішов він так, як слабі конята з вагою болоттям: пройде, що пройде, та й стає віддихуватися. Та й усотався ж: лице йому посиніло, очі наверх вилізають, голова аж убік перекривилася так, що крихітку було й шиї видко (а це дуже рідко лучається). Таку то жертву зробив із себе отець Кабанович, заки зайшов перед Іванову фіртку. Та тут лиш рукою махнув:

— Це, — каже, — й гадки нема пропхатися.

Отже він віддихався, уймив палицю в обі руки ціпко, припер долішній кінець до землі та й увалив на неї всю ваготу свого тіла. Дарма, що палиця, груба-прегруба бучяла, аж угризлася в землю, ще й угнулася під ним. Таке собі отець Кабанович прибрав місце та й заверещав на все горло, так аби аж до хати голос дійшов:

— Чому ви на роботу не йдете? Пияки, злодії! Я вас у кримінал віддам!

Якраз у цей час Аниця поралася коло печі: готовила вечерю для Івана. Випросила у сусіда тріхи „молочка,” бо на неї такий час найшов, що хоч, як то кажуть, за боки та навприсядки: є вода, ще коби муки, та й готова кулеша. Сама Аниця жила пісною бараболею, а для Івана то десь омасти випросить, то борщик забілить, а тепер ось приспособила молочка, бо з Іваном щось недобре ко-

їлося. Він від самого досвітку раз-у-раз йойкав та приповідав:

— То-то ми! То-то ми! Йой, то-то ми!

— Та як вам, — допитується Аниця, — болит? Гірше вам?

А Іван:

— То-то ми! Йой, то-то ми!

Аниця в гадках стала та в голову заходить:

— От, умре... бідний мій світку!... Не доїдає... це від лихого харчу... а то нема, хоть гинь! Скочити хоч де молочка.

Сюди-не-туди постаралася вона того молочка та й якраз у ту хвилину, коли піп ізверещав коло фіртки, готовила його та на крик покинула, а сама з хати.

Як узріла попа коло фіртки, то так гей би їй поза шкіру мурашки пополазили. „Ага! Це на роботу,“ — погадала Аниця, пустилася попові до рук та й:

— Так і так, — уповідає, — знемагає мій чоловік. Оногди іззів студеного борщу, а там лучилося шось ізо трое заренців бобу... чи шо, ізбридив собі та й заслаб.

Вона вже й не розповідала за свою догадку, що то пороблено, бо отець Кабанович, великий народолобець (і „Діло“ пренумерує), нищив у народі забобони. Нераз, піди хто до ворожки, або хоч натякни що за відьми, так піп зараз: „Ти, грішнику, — каже, — Бог за тебе всіх русинів карає. За покуту, — каже, — принесеш мені на церков гарнець раків та й два дні підеш на толоку“. А відтак, по такім патріотичнім подвизі, сам пускає безіменно дописі в газети, що в такім то і такім селі живе такий і такий священик, отець Кабанович, великий патріот і народолобець, що нищить темноту межі народом і засіває зерна просвіти. Слава ж

йому, мовляв, за те; дай Боже, аби такі люди й на камені родилися!

Одначе, хоч Аниця й промовчала за пороблення, то попові й та бесіда не була по душі:

— От, який мені, — крикнув, — пан вельможний, избридилося йому! Аді, жебрачія: збридилося! Знаю я вас дармоїдів: лінь, не хоче, пані, робити, або де перепився.

Аничка на це б'орзенько залепетала:

— Біг-ме, паноченьку, правду вам кажу. Дай Господочку милосерний, аби я з оцего місця не рушилася, аби мені руки покрутило, аби мені ноги відоймило, аби мені очі повилазили, аби мені мову умкло, як брешу! Біг-ме, паноченьку, избридив собі та й заслаб. Я вже собі гадкувала й до знахарьки, — вирвалося Аниці, але вона зараз перестала.

Также піп не в тім'я битий: його не обдуриш:

— То так? Тобі до знахарьки захочується, тобі до диявола? Того ти так бідуєш: то все, пані, кара божа. Прийди но ти, сарака, до сповіди, бо як меш ізволікати, то я тобі, пані, й покути не дам.

Аничка спудилася:

— Я, паноченьку, більше не... те, я... От я із своїм радилася, ци нам до знахарьки, ци службу наймити. Та мій старий не похочує: „То, — каже, — до знахарьки треба на друге село та й то ще їй треба шось і дати, а в нас дасть Біг, а службу, — каже, — в своїм селі мож наймити, та й то відробиться; а воно, каже, однако помає”.

— Службу, — каже піп, — то й я радив би тобі, лиш іще здало би ся й до лікаря поїхати. Чоловік повинен уживати земських способів на слабість, та й на духові не забувати, бо всяка

слабість із допущу божого. Тому тобі треба й лікарської помочі і службу божу наймити.

— Та я рада би, паноченьку, до дохтора, бо кажут, що помагає, але в мене нема й грейцаря, паноченьку, нема. Я би просила ласки божої та й вашої, ци ж би ви нас не запомогли хоть левом, а ми би відробили. Та й може би... конинку, паноченьку! Біг-ме, паноченьку, я би й відробила і шо свята церковного на толоку ходила би-х, а взимі то й у будну днину.

Панотець призадумався:

— Вас варта запомагати? Тепер ти мені і з цим і з тим, а як я тогід посилав за тобою на толоку, то ти ще й писок розпустила: „Не піду, — каже, — на попа робити, най собі найме!“ А тепер ось як: і відроблю і на толоку, і це і те. Ні! Посіяла, збирай: наймав я, найми ж і ти. Гадалась, багато мені лиха вдієш, аж це: прийшла коза до воза.

Аничка аж до землі кланяється, та зозулею просить, та неначе та дитина оправдується:

— Біг-ме, паноченьку, не казала я таке. То вам понабріхували. Не пішла-сми тогід, бо ніяк було, ба цесе, ба тото. А тепер, біг-ме, паноченьку, правду вам кажу, ходитимем обое, коли загадаєте. Бо і шо ж? Коло хати в мене роботи, шо за ніхтем, а то аби перегодуватися хоч дома, хоч у добрих людей. Я готова коло вашої роботи й днювати й ночувати, ци в поли, ци коло хати, бо я вже гадкувала, коби на службу, а воно однаково: аби перегодуватися.

Піп ніби знехочу заговорив:

— Та вже... аби не говорили люди, шо я без милосердія. Та прийди. Лиш мені все щось гей би шептало, шо ти мене обдурюєш.

Аниця хотіла говорити, та піп не дав:

— Но, но, — сказав, — не ляпай. Ти хоч кого то переговорила би: масненька ти на язык. Пам'ятай же, щоби-сь відробила, бо я обезвічив би тебе. Уже ти дам лева та й ту кобилу.

По цім слові покотився піп додому, а Аниця побігла в хату доготовлювати вечерю.

IV.

Та й для отця Кабановича готовилася дома вечеря. Про неї то собі й міркував отець, вертаючи додому: „Як то добре вийти де на хвилинку з хати: от прийду, вечеря буде вже готова та й смакувати буде мені, бо я трохи протряся. А славні шницлі знає моя пані приготувляти, дуже славні, тільки чоловікові проїдається, усе м'ясо, та м'ясо. Взагалі все проїдається. От у піст риба зразу така смачка, а відтак уже не тее.”

Так гадкуючи, не стямився отець Кабанович, коли вчинився перед дверима своєї хати. Пересадився через поріг до світлиці, сів на крісло та й нудиться; а зіпрів, як коли ті змолотники серед літа вполудне. Продуває отець навкруг себе, роздягається, обтирає піт: нічого не помагає. Закликає отець ід' собі жінку:

— Чи тобі, — питає, — не так душно, як мені? Я вже, біг-ме, не можу витримати.

— То-то мені дивно, — говорить попада, — ти не багато ситший від мене, а такий-ес слабкий на духоту. От я й понадвірку кручуся, і коло печі пораюся, а все якось витримую.

— Тим бо то, — каже отець. — тобі не штука витримувати, коли маєш щось до роботи: при роботі за все забувається.

— А ти пішов би іскупатися, — радить попада.

— Так я й сам над цим гадаю. Та бо тяжко, бо

дуже далеко: заки зайдеш у гай, то розтопишся. Поміркуй лиш: іти дорогою — дуже далеко, а стежкою не вигідно. Відси мені не горе переити через дорогу до церкви, але там треба перелаз перелазити. Га ще й високий то перелаз! Мушу сказати, пані, в неділю на службі, аби його вменшили.

— Та ти взяв би, — радить попада, — газети відчитувати. Не мудра я на цім, але, бачу, що газетами мож так забавитися, як і картами.

— На лиха мені твоїх газет: не хочеться мені з ними заходити, бо то не по моїх переконаннях. Донедавна пренумерував я „Червону Русь”, то прозивали москальофілом. А от отець Філемон радив „Діло“ брати: „То, — каже, — ліпше за нашою справою стоїть; от, — каже, — помістило, ще й осібною відбиткою видало відозву „Краківських Взаїмних Убезпечень”, а „Червоная” і словом не згадала.” Я й узяв „Діло”, та не хочеться читати: не по моїх, пані, переконаннях. Десь, чую, по інших краях кожний стан має свій орган, а русини на таке не можуть здобутися.

— То я зіправди не знаю тобі порадити, — говорить попада, — може би ти писав що до газет.

— От, правда, — каже піп, — я ще до „Діла” не дописував... Але ні, серце, уліті я не то-то... я й до „Червоної” вліті не дописував; узимі так — інша річ. Я би радше... От я зробив би тобі одну пропозицію. Коби ти коло мене посиділа. Покинь, серденько, роботу та посидь ізо мною.

А попада:

— Таже я, — каже, — не то-то... Лишень що розчала вечерю, а наймичка сама зі шницлями не дасть собі ради.

— От, ти скажи наймичці, най ізробить намісь

шницілів (бо й так проїдаються) печеню, а сама заходи до мене.

Попадая зайшла у кухню та й почала сварити наймичку:

— Дівко! дівко! Що ти на світі божім гадаєш? Та ти до цього часу ще не знаєш шницлі робити! Кілько я тебе вчу та все гадаю: от буде, — кажу, — поміч. А то ти задурно їси. Я осьде слаба, не можу в кухні сидіти, та хіба вже й не розчинати шницлі, хіба спечи те м'ясо, та й — уже!

— Таже я, їмосць, уже знаю шницлі робити, — говорить наймичка, — як їмосця слабі... лиш, Господи, з чого би це?

— Пантруй свого! Не допитуйся! — крикнула попадая. — Бери та спечи те м'ясо. Лиш озьми та попсуй. Я ж би тобі показала! Ні я, ні панотець не могли би їсти, бо обоє щось знемагаєм. Засунь борзенько м'ясо та й обходися без мене. А якби мене доконечне було треба, то через двері заклич. Лиш якби я не виходила, то ти не чипи під дверима та й не зазирає, але берися сама до роботи...

По цих словах попадая пішла в покої.

V.

„Тота” кобила мала вже тридцять рік без одного: шістдесятого й першого року у дев'ять день побачила сонячне світло. Брикала вона, кілько брикала, а відтак, як то в кінськім роді водиться, пішла в шлею. Зразу ходила в бричці, та відтак таскала плуг. Аж під саму зиму життя прозвали її „Галеною” та й призначили під верх попові. Але прийшлося, часи змінилися: кобила на одно око осліпла, а на друге ще передтим не виділа, а піп не міг уже в теплу днину возити

свого черева, бо воно ані руш не браталося з сонцем. Та й відтепер піп заситів у покоях, а кобила залякла в стайні. Там вона й на одну ногу вкалічила та й зовсім істратила свою давню вдачу. Тепер годується лиш самою соломою: для мене, старої, мовляв, і цього доста. Також ж їсть ту солому раз-попри-раз: молодим гуляти, а мені старій, мовляв, за смерть гадати. Не йде вже й до шлеї: мені старій, мовляв, час уже спочивати, а молоді най світ перевертають. Її солома з ясел іде під молодих коней на стеління: це, мовляв, яйце береться мудріше від курки. Підупала саракка на здоров'ю, кашляє; іспала з тіла: по ребрах міг би неначе по драбині лазити; та й красу свою стратила: зщибла лівий клуб. Зате ж вона статтю височенна, під саму стелю: не з будьякого роду.

На другий день по розмові попа з Аницею зайшла зміна в дотеперішнім життю кобилячім: досвіта прийшла Аниця з батогом. Заки Петро, попів наймит, пішов до колешні та вивів Галену та запряг до старого воза, Аниця вимучила через руки в попа лева, сіла на віз, узяла віжки в руки та й займила. Сухоребра Галена неначе чобана пішла: її зад пересовувався з боку на бік. Мухи роєм кинулись на неї, а вона спустила вуха та лиш хвостом іноді махне, гей віднехочу. Принеслася якось перед Іванову хату, стала та й дожидає, заки газди вийдуть із хати та примістяться на возі.

Аниця виводила Йвана, як старця; лице його почорніле застелилося сивими пишками, очі запалися, ноги не служили, а до того Аниця одягла його в старий дірявий сардак, підперезала перевеслом із околота та й веде босого. Сама Аниця, наче його донька (лиш трохи поблідла), убра-

лася в новий, великодній сардак, у перемітку та й у чоботи (усе своє, придане). Чоботи, правда, не були лишень її, але Йванові. Через літо вони дурно стояли, зате взимі ішли або на Аницю, а тоді Йван дома сидів, або на Йвана, а тоді Аниця в хаті лишалася. На возі Аниця за погонича сіла з-переду, а Йвана примістила іззаду. Він уполовині сидів, а вполовині лежав; ноги його бути накриті старою веріткою.

Гонить Аниця сліпу кобилу; кобила сопе, як три міхи, шпотається та ступає непевно, як коли би земля мала під нею провалитися. Бо то воно не штука говорити: цей їде сліпою кониною, той їде сліпою кониною, але як їде? Тут треба в сліпу кобилу перекинутися та пізнати, що вона собі гадкує. Отож вона йде, нічого перед собою не видить, лиш темноту і темноту, та й здається їй, що вона десь на кінець світа зайшла, що далі вже землі не стає. Так вона, заки ступить, то все трибує, є ще земля, чи вже ні? Отак кобила випробувала, що земля є аж за село, а тут — западається; тож вона, не багато гадаючи, бере та й стає: от уже, — міркує, — від'їхала-м своє. Та тут Галену як уперезав батіг по крижах, то на ній аж шкіра стряслася: не знала дурна конина, що тут не земля западається, але гора починається, так треба спускати. Аниця піймала ціпко віжки та й держить, аж подається назад. Кобила штульгук-штульгук, звернула з дороги та й беркец в окіп! І ні гадки вставати: наткнулася мордою на траву, та й гризе, аж грузею заїдається. Що Аниця бідкається, що в'єкає, що січе кобилу, — ані суди Боже! Скочила вона до крайньої хати, упросила добрих людей допомогти: здоймили Галену на друках, та й гайда в божу путь. Аниця вже не сідала, але вела конину в руках. Отже їзда

не дуже борзо йшла, бо Галена тягне, кілька тягне, а нараз стає собі, як молода на весіллі, робить із себе жавулю, згинає шию вбік, дістає мордою аж до задньої лопатки, гризе та й кланцає зубами. Дарма, що до міста була несповна миля, вони приїхали там десь в обід.

У місті майже нічого не зорудували в хосен Івана, а тільки довідалися, що за лева ліку не знайти. Лікар узяв за оглядання 70 кр. та й записав рецепту. Аниця гадала зразу, що то ліки, що ту картку має Іван проковтнути, та й запиталася лікаря, чи то з хлібом їсти, чи з водою випити. Але, як їй лікар роз'яснив, що це, — каже, — лиш такий квіток, а на нього в аптиці ще треба ліки брати та й то ще за них заплатити, тоді Аниця привела Івана д' возові, посадила його ззаду, сама сперлася на полудрабок та й трохи не з плачем проговорила:

— Я цього надіялася: скоро піп справляє, то вже воно шось не так. Єму, бачу, мало, що в него каса позичкова, але ще хоче з кожної хати по дві шісті на якусь ніби читарню.

Із цею читальнею, що за неї набилює Аниця, отак було: Жалувався раз піп перед попадею, що таки вмру, каже, з нудів. То ж попададя нарадила йому, щоби заклав у селі читальню, то все буде розривка. Піп зараз таки в неділю оповістив у церкві, що най кожний мужик зложить по 20 кр., то заведуть собі читальню, дуже хосенне діло і Богу миле. Одначе згоді покинув ту гадку — раз тому, що вліті ходити би, а друге: відрадив йому дідич.

VI.

Вертаючи додому, Аниця не втерпіла та й повернула на друге село до знахурки. Знахурка,

славна баба при положі на цілу околицю, обізріла Йвана та й запиталася про причину слабости. Йван, було, хотів говорити, та Аниця не дала:

— Ви, — каже, — мовчіть, я сама. Вони в мене маломовні, так уже, бачу, змаленьку. Слабі вони й до роботи й до бесіди не говірки.

Тепер Аниця стала розповідати геть усе від свого подружжя. Скільки раз і Йван хотів до бесіди своє слівце втрутити, то Аниця все казала йому мовчати, а сама до знахурки приповідала: вони в мене маломовні.

З тої бесіди довідалася знахурка, що Аниця віддалася за Йвана тому, що її кривні радили, бо парубок, — казали, — їй не лучиться, а за вдівцем, дасть Біг, може й чого доробиться. А Йван, маломовний він та й слабій до роботи, тільки робить, що знемагає раз-в-раз. Та Аниця й на це не жалувала би ся, але в них є хатчина та й помірочок, то не тільки цього хісна, кілько короводів за податки. Давно вже Аницю гадки збирали на службу: таке жаль покидати — все: хоч маломовні, та шире в них серце. На шастя, дітей у них нема. Та хоч вороги й підоймають їх на сміх, що це дедя з донькою живе, хоч гірко їм хліб приходить, то вона все собі не міркувала би, лиш коби на слабість. А то й оноді, тут Аниця розповіла за тагани.

Знахурка вислухала, вислухала все дочиста, тай:

— Не бійтеся, — каже, — воно перейде. Це відай на пропасницю заноситься, але, Бог помилує, перейде. Натє вам це зіле, киньте пушку до окропу та й дайте на ніч напитися, на поти. А я би вам, любко, таки радила на службу, тепер однако далі по роботах, у нашого професора нема наймички, там би вам було святе жите.

Йван та й Аниця згодилися: повернули до про-

фесора, та й за тиждень Аниця мала прийти на службу.

VII.

Минув тиждень, Іван понадвідку походжає... ба ні, то так було:

Сонце стояло над заходом. Освітило жовто Іванову хату, Іванів пліт, Іванове паця та й Івана самого, що сидів на приспі та й сокотив паця, аби до хорім не забігло.

— Ти, — говорив Іван до пацяти, — пасися чемно, та й не будь пацям: не пхайся, де тебе не прося.

Аниця за той час віднесла попові пшеницю. Це за кобилу та й за того лева. Аниці лучилася добра служба, тому Іван віджалував пшеницю.

Та з попом не легка справа. Він, як учув, що Аниця задумує, так таки трохи не сказився. Та й мав защо: тут Аниця присягала, що відробить та на толоку ходитиме, а то — приносить збіжжя. Піп прямо не міг цього порозуміти:

— Як таки? Плакала, благала, та й обдурила! Гей, люди добрі, де ж тут уже правда на світі?! Тут небезпечно хтось проти усього святого бунтує нарід, а він без того дикий!

Дарма, що літо: отець Кабанович виготовив на ту тему допис до „Діла“. Незабавки вийде.

Дістала там Аниця, що дістала, але збіжжя лишила та й вернулася додому. Застає Івана на приспі.

— А шо казав піп?

— А шо ж би? Казав, -- каже, — шо мужик крутнев жие.

— Неправда! Не крутнев мужик жие, а знаєш чим?

- Чим? Хіба правдов!
- Де там правдов! Ні правдов, ні крутнев мужик не жиє, а знаєш чим?
- Чим?
- Лумерами, коли хоч знати.
- Як? Якими лумерами?
- Такими!
- Шо це ви вігадуєте? Якими лумерами?
- А ось як: кождий мужик має свої дев'ятеро лумерів. Перше лумеро — мужик оре, друге лумеро — мужик волочит; третє лумеро — мужик сіє; четвєрте лумеро — мужик жне; п'яте лумеро — мужик в'яже та й звозит; шестє лумеро — мужик молотит; семє лумеро — мужик віє; осьмє лумеро — мужик несе... ба ні! Гидно: тут знов инакші лумера: перше лумеро — мужик несе, де кажуть, другє лумеро — мужик несе... третє... та цих, мой, таких лумерів, шо звїзд на небі, шо піску в морі!
-

ІВАН РИЛО

Не для слави, але для людей.

Я вже зроду такий удався, що ніколи не вірив ні в жадні відьми, ні в чарівниці, ні в опирі. А відколи пізнав Івана Рила, відтоді починаю вірити. Ви лиш послушайте, що за штукар той Іван Рило: він умів в усяку твар перекидатися. Дивитесь на нього, так він чоловік, як і другий; аж нараз гоп і стане вам або свинею, або псом, або зайцем, або чим. Це я не вірив би другому ніколи, але видів сам на свої очі.

Був раз Іван Рило там, де роздавали. Посходилися люди, балакають та й ждуть, поки будуть роздавати. Та й Іван Рило поміж ними став і собі ж балакає. Такий вам чоловік, якби перший-ліпший. Аж починають роздавати. А наш Іван Рило, як тільки це покмітив, то зараз же випрямився, наче та тополя, став грубий та розкішний, — ну: просто в годованого кабана перекинувся, ось-ось не рохає. Та й грубим голосом гукає, наче віл:

— Проступіться!

Розтручує людей та й пхається поперед усіх, щоб йому першому дали. Другі люди його спиняють, уговкують:

— Не пхайся, — кажуть, — Іване Рило. зроби й другому місце.

— Ага! — огризається Іван Рило, достоту, наче

той пес, ще й зубами кланцне, — „чому мені другий не робить місця, але я маю кожному робити?!“

Але був раз Іван Рило там, де треба було давати для загального добра. Люди одні стоять, другі сидять, та й балакаючи дожидають, коли прийде на них черга давати. Та й Іван Рило mezi ними. Стоїть у гурті поміж людьми такий, якби перший-ліпший чоловік, і собі балакає. Аж прийшов час, що треба давати. Люди витягають мошонки, лічать гроші та й дають, де треба. А наш Іван Рило хить, звився в клубочок, став такий маленький, як котик, присів хвостик та й варкає. Відтак хильцем, — назад і все назад та й став собі ззаду поза людьми. Другі його всовіщають:

— Приступися, — кажуть, — Іване Рило, наперед, дай і ти шо!

Іван же Рило помаленьку сунеться задом до дверей та й бринить, наче та мушка під осінь:

— Пустіть мене, люде добрі, я не маю. Мині ніхто нічого не дає, та й я не маю другому шо дати.

Недавно зчинився по селах заколот. Наче в тім вулюю, що димом зайде, — такий рух по селах настав. В'яжуться люди в товариства, беруть газети, голосують на послів, роблять віча. Та й Івана Рила беруть поміж себе. А він ходить, наче та блудна вівця. Що до нього говорять, то він одним вухом вислухає, а другим пустить. Що йому кажуть робити, він не зробить, що його запитають, він не знає. Обступлять його, бувало, його сусіди та й приятелі, просять його та й кажуть:

— Читай, Іване Рило, газету!

А Іван Рило спустить вуха, загне хвіст під себе та й:

— Моя хата, — каже, — з краю. То не в нас.

— Упишися, Іване Рило, у наше товариство!

— Я, бачите, я — не те! — лепотить Іван Рило.

— Будь ласкав, Іване, дай який феник до нашої спілки.

— Я не те...

— Ходи, Іване, голосуй ураз із нами.

— Я не те, та й я не те...

А як тільки люди проступляться, тоді Іван Рило піднесе хвіст, насторожить вуха, збицкається та й летить просто до отця Кабановича, а потому до пана Деришкірського.

Отець Кабанович зараз же й читає Іванові Рилові, як із книжки:

— Чуеш, Іване Рило, вийшло таке право, що маєш собі взяти дев'ять метрик і ще одну метрику. На кожду метрику треба тобі штемпля по три леви й по 42 і пів крейцара.

Іван Рило розв'язує мошонку, витягає гроші, платить. Лишилося йому ще 3 крейцарі, а він і ті дав на свічку.

Але приходить Іван Рило до пана Деришкірського, несе шапку ще від вулиці в руках. Виходить проти нього пан Деришкірський, та й вітаються оба. Іван Рило цілує пана Деришкірського в руку і в коліна, а пан Деришкірський Івана Рила в голову і в писок, лиш не цілує, але б'є, аж лоскіт іде. Паде Іван Рило на коліна, а пан Деришкірський йому кості мне.

— Слухай, худобино! — верещить пан Деришкірський, — маєш дати на мене голос!

— Слухаю, вельможний пане! — пищить Іван, — дай вам Боже пановане!

Іде та й голосує.

Та це все ще байка, це хоч дуже людям не шкодить. А ось Іван Рило має одну таку прикмету, що вам волос дубом стане, слухаючи про неї. Іван Рило вміє в людей ускакувати. Отак стоїть який чоловік, а коло нього Іван Рило. Нараз Іван скочить,

і лишається тільки сам чоловік, а Івана Рила вже коло нього нема, бо, бачите, вскочив у нього. Поверхи по тім чоловікові не пізнати: який був, такий і є, але говоріть до нього слово, так і визнаєте, що Іван Рило у нім сидить, бо зараз зробить із нього або свиню, або зайця, або яку іншу скотину. Та вскакує Іван Рило у людей тоді, коли ніхто не видить: уночі або коли. Та й нещасливий же такий чоловік, що в нього Іван Рило ускочить!

Здибаються раз на ярмарку два давні знайомі, Петро та й Семен. От Петро питає Семена:

— А що, як вам живеся? Сходитеся ще й тепер до читальні? Читаєте газети?

А Семен зирк набік, затрясся, як зів'ялий листок на вітрі, та й ледве чутно шепче:

— Потихонько, бо онде отець Кабанович стоять!

— Та що, що стоїть? — каже Семен. — Він собі стоїть, а ми собі стоїмо.

— Ну, знаєте, — лепотить Семен, — він усе ж священна особа, а ми — прості люде: страшно!

Петро хотів йому щось на те вповісти, але Семен чмихнув і слід за ним застиг. Петро зчудувався: „Ігі! — міркує, — а цьому що сталося?” А що ж би сталося? Іван Рило ускочив у нього та й зробив із нього зайця.

Або здибався раз Грицько з Ахтемієм; привіталися, та й Грицько зачинає до Ахтемія:

— А що, куме Ахтемію, вибори за плечима, треба шось гадати.

А Ахтемії ні звідси, ні звідти і мов з пістоля відрізав:

— Наплювати міні на ваші вибори! Ви міні заплатите? Не хочу я вже з вами вести товариство, я собі таких найшов, що міні за кожде слово гроші дають!

Та й щез. А Грицько тільки сплюнув:

— А цьому що за божа воля?

А що ж, як не Іван Рило, що в нього скочив, та й свиню з чоловіка зробив.

Цими часами Іван Рило дуже бушує помежи на- рід. І ходить він помежи люди, як дeнь, так ніч, та все міркує, в кого би вскочити. Особливо в часи виборів він має велику міць. Стережіться, добрі люди, Івана Рила, бо він, як та мушка в око впаде, так він у чоловіка вскакує.

ВИНАЙДЕНА РУКОПИСЬ ПРО РУСЬКИЙ КРАЙ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Недавно тому увінчалася праця філологів величавим успіхом: Винайдено древню римську рукопись, котра — безспірно — розповідає про наш край. Без сумніву, рукописів подібного змісту му- сіло бути більше, та вони, мабуть, погинули всі че- рез то, що новітні народи не розуміли їх і мали ті дивовижні фантазії, котрими й наша рукопись грі- шить, за щось негідного передання пам'яті на- щадків.

Наша рукопись, котру ми недостойною рукою зважилися на руський язик перевести, має в собі також багато таких фантазій, однако ж попри то подає деякі прикмети нашого краю й народа, з чого можна заключати, якою великою культурою дихала в ті давні часи наша рідна сторона.

Не все далосся дословно перевести; а слова *mussicus*, *panus*, *poprus* лишили ми зовсім непе- реведені, через то, що не могли поняти значіння їх.

- ПЕРЕВІД

Десь там далеко-далеко на півночі, за лісами, за горами й за скалами, є країна, для своїх же жите- лів ворожа.

Ні виноград, ні дерево оливне там не прозябає.

Ріки й озера покриті через більшу часть року сивим мертвим ледом. Ліси та й луги не оживлені співом різноперих пtiць і гамором звірів. Стоять ті ліси понурі й недоступні; дерева їх позагортані в грубі кори; земля їх вислана зів'ялим листям; проживають у них дикі воли, що живляться тим листям.

А котора звірина або котора птаха заженеться, необачна, від нас у ту країну, то-то поражена безнадійним бвидом тої країни — зстрахи тікає назад до нас.

Отже прото живуть там люди, що їх, мабуть, воєнне ремесло або що в давні часи туди загнало, та й вони не могли потрапити назад між люди. Не мають вони багато втіхи, бо природа надто вже неприязна: голубе небо не розвеселяє серця тих людей, а бог Аполлон їздить своєю колісницею понад густі чорні хмари, що пожерають сонячні проміні.

Та боги винагородили жителям тої країни непривітне життя в інший спосіб. Дали їм мудру й робучу скотину, що працює сама без погону. Ця скотина зветься муссікус.

Подорожники, которі величаються, що були в тих краях, розказують про муссікусів чудні речі, що їм і повірити годі. Отже ми чули на власні уха від одного (впрочім дуже достовірного) оповідача, як він клявся на все найсвятіше, оповідаючи чудні й дивовижні речі про тих муссікусів. Чи раз доводилося нам і нашим товаришам та й приятелям чути оповідання високопоставлених осіб, которих воєнне ремесло аж у тії краї загнало. Оповідачі часто один за одного нічого не знали, оповідання ж їх у найменших майже дрібницях годилися. Нам взагалі не довелось почути суперечностей в оповіданнях об тих муссікусах.

Ті муссікуси з обличчя дуже ніби схожі на людей: вони ніби й справляють собі одіж і ходять у ній, будують навіть собі хати. Що більше, муссікуси ті ніби й говорити знають і називають людей: паннус або полпус.

Одначе, хоть не можна сумніватися, що Юпітер усякий скот обдарував бесідою, то не мож і йняти віри, щоби скотську бесіду розумів чоловік. Отже ж оповідачі, звіщаючи про це, клялися страшними клятьбами, що воно правда.

Розповідають дальше, що ці муссікуси приносять людям велику прислугу — більшу, як нам коні або воли або мули або осли. Тільки м'яса з тих муссікусів не їдять: кажуть, що дуже тверде й несмаковите.

Ці муссікуси ніби орють, і сіють, і збирають збіжжя, а зібране віддають людям, собі ж нічого не лишають, як хіба тільки, щоби жити; більше ніколи, менше дуже часто.

Ці муссікуси живуть ніби посполу з кіньми, волами й вівцями та й дбають також про них більше, як про себе. Бо збіжжя те, що не дадуть людям, то дають коням або волам або вівцям, собі ж нічого не лишають, як хіба тільки, щоби жити; більше ніколи, менше дуже часто.

Через то ці муссікуси запрацьовуються на смерть, і смерть завсіди находить їх при роботі.

Прирівнюють їх пильність до бджолячої або муравлиної. Та тут тільки є та різниця, що бджола або мурашка боронить чоловікові відбирати собі своє добро, муссікус же сам охотно віддає все своє чоловікові, собі ж нічого не лишає, як хіба тільки, щоби жити; більше ніколи, менше дуже часто.

Отож чоловік нічим не журиться, бо муссікус усе для нього приготує: і збіжжя, і молоко,

і м'ясо, і воли, і коні, і вівці. Сам усе з власної волі віддає і тим лишень жиє, щоби чоловікові помогти.

Досвіта — ще в нас і птаха не встає — муссікус же схоплюється, будить коні, воли й вівці, щоб ураз іще до сходу сонця добре наробитися. Кажуть, що муссікус роботою тільки й жиє та й що, якби його спер від роботи, так він би помер на безробіття.

Муссікуси ховаються парами. Самець і самиця звивають собі кубелечко та й будують мешкання для коней, волів і овець. Будують і задля себе з соломи й із глини низькі й тісні мешкання, для коней же, волів і овець просторі будівлі з дерева. Така би то ніби ласкава й добросердна скотина той муссікус.

Єсть у тім краю один місяць у році, в котрім не можна працювати, одно тому, що дуже короткі дні, а друге тому, що спадають великі сніги.

Під цю би то пору паруються муссікуси й плодяться. Самиця не висідає молодих з яець, але родить їх живими, найчастіше лиш по одному, однако ж трапляється, що самиця родить по двоє або й по троє молодих.

Молоді, як тільки беруться ходити, оказують велику охоту до роботи. Зате мають уроджений жах перед чоловіком. Доста тільки, щоби чоловік показався, так молоді підносять великий крик, плачуть, голосять і трясучися тікають у розтіч на всі боки. За роботу беруться молоді, як тільки трохи підростуть і багато їх іще замолоду вмирає з тяжкої праці.

Живиться ж муссікус недоїдками. Віддає іменно все збіжжя людям, волам, коням і вівцям, а собі лишає самий послід. Послід той мочить би то в воді, або квасить, або навіть і варить, — бо й з вог-

нем би то вмiє обходитися, — і так споживає. Їсти, їсть однако ж перед сходом сонця або по заході, бо дниною через роботу не має коли їсти.

Кажуть, що ніби муссікуси й гроші заробляють: така то понятна скотина. Іменно продають вони буцім ті землеплоди людям, що лишають собі до життя. Продають буцім також людям ту домашню скотину, своїх товаришів, що помагають їм у тяжкій роботі. Отож відривають собі та й своїм молодим поживу від рота, — самі ж страшенно голодують, — і міняють ту поживу й своїх робучих товаришів у людей на гроші, бо ніби дуже люблять коштовний і блискучий метал, наче сорока або крук.

Іі гроші однако ж по якімсь часі вертають назад людям. Та на це мусять люди вживати всіляких дивних і хитрих способів. Ми чули лишень про три такі способи (а є їх ніби більше) та й дивувалися дивним дивом, слухаючи про них, і годі нам було повірити цьому, хоть як оповідачі впевняли нас, що це правда. Перший спосіб такий:

Люди передають муссікусам маленьку карточку папіруса (в котрім, мабуть, є таємна сила), тоді всі муссікуси, несучи гроші в кулаках, сходяться і плачучи, репетуючи й дрижачи віддають коштовний і блискучий метал людям на вжиток. Цей спосіб зветься адміністрація. Другий спосіб такий:

Люди витискають із збіжжя муссікуса руками ж муссікуса дивне пійло, заправляють його пекучими зелами, сіркою й солею так, що пійло те дістає дуже пекучий і палючий смак. Муссікус буцім то віддає за те пійло свої гроші людям. Або знов, коли муссікус, віддавши все збіжжя людям, голодує, тоді люди подають йому всілякі відпадки, беручи за те в нього гроші. Цей спосіб

називається індустрія й торгівля. Третій спосіб такий:

Люди будують по оселях муссікусів руками ж таки муссікусів великі будівлі та вішають у середині всілякі блискучі предмети зо скла, нерідко також із срібла, золота, міді й заліза, запалюють там свічки, дзвонять у великі дзвони, на голос котрих збігаються муссікуси часто з дуже великих віддалень, біжать на голову задихані скорим бігом і по дорогах тручаються, б'ються й калічаться, бо кождий хоче перший убігти до тої великої будівлі. У тих будівлях люди вбирають на себе маски, виправляють усілякі дивні скоки, викрикують цілу купу незрозумілих слів і дзвонять при тім раз у маленькі, то знов у великі дзвони. Цеї штуки навчилися, мабуть, тамошні люди від греків, у котрих — як звісно — театральне мистецтво високо стоїть. Муссікуси на від такої акції так страшенно забуваються, що тратять притомність і мимохіть наслідують голос і рухи актора. До так отуманених муссікусів підходять люди та й відбирають від них усі гроші. Цей спосіб зветься культура.

Ще чудніші дива розповідають про тих муссікусів так, що, слухаючи, не хочеться своїм вухам вірити. Ось ми тут перекажемо все, що тямил:

Люди буцім то приучують цих муссікусів і до воєнного ремесла. І муссікуси б то настільки мають розвинений змисл нюху, що пізнають по запаху, котре свій чоловік, а котре неприятель. Муссікуси сповняють ніби службу рядових вояків, а люди сотників і вождів. Ці муссікуси ніби дуже мужественно борються, сміло нападають на неприятеля, не зважаючи ні на біль, ні на чорну смерть, і радше гинуть від неприятельської зброї, ніж би мали в соромлячий спосіб піддатися або

втікати. Люди беруть муссікусів до війська в дуже дивний спосіб.

Висилають до їх осель кілька карток червоного папіруса (в котрім, мабуть, також є таємна сила притягаема). На це сходяться всі муссікуси, вибирають уже дорослих молодих самців, здирають із них одержу та й голих, окривавлених і розхристаних, відводять силоміць до людей. При тім усі муссікуси з цілої оселі підносять страшенний, серце роздираючий рев, і скажений плач, і нарікання. Голосіння їх розлягається на кілька миль навкруги. Достоту, наче б на них найшла страшну смерть розносяча заразлива пошесть, або наче б усі були смертельно ранені: таке голосіння підносять! Самці й самиці з розпуки б'ють головами до дерев і до каміння, рвуть на собі волосся й одіж, отже таки протю однако супроводжають силоміццю молодих самців, голих, дрижачих із переляку, поміж вояків, щоб вони своїм здоровлям і життям боронили людей.

Будуче покоління! Наші нащадки! Он кілька звісток про то чудо, тих муссікусів, задержала для вас слаба наша пам'ять!

Чи все воно правда, що розповідають про тих муссікусів, годі знати. Одначе ми думаємо, що може й не все, але ж таки багато є тут правди. Коли можуть бути центаври, сирени й прочі чудовища, то чом же б і таким муссікусам не бути десь на світі. Адже ж боги не тільки добре й красне сотворили, але сотворили також усяку дивну й страшну погань. А хто ж годен збагнути далеко й глибоко сягаючі замисли богів?! Не один чудується, чому це або те так є, а воно в богів найзвичайніша річ.

Дехто думає, що муссікуси це також люди. Одначе цьому не може бути правда. Невже ж може

бути, щоб людина людину ж, себто брат брата (бо всі ми братя), зважилася так оскорбляти й понижати. Щоб людина людині ж робила таку пакість. А з другого ж боку чи може бути, щоби людина дала над собою так знущатися та й не скинула з себе ганьблячого ярма?! Адже всім нам відома древня історія нашої імперії, який бунт і яку різню справили невільники, коли стало їм тісніше жити.

Справді, коли муссікус чоловік, за кого ж нам мати тамошніх людей, що ніби муссікуси кличуть їх паннус або поппус? Бо де ж це може бути, щоби чоловік допускався такого звірства й так зневажав свого ж брата. Дійсно — наколи муссікуси люди, так тамошніх людей уважати б нам хіба за скажених вовків!

А вже ж боги не коїли би людям такого лиха та й не поганили б так людської породи.

МУЖИЦЬКА СМЕРТЬ

I.

Його називали Банатом, властиве ж ім'я його було Гриць. Банатом прозивали його тому, бо він служив при війську на Угорщині в Банаті і не раз розповідав про той свій побут у Банаті.

Був жонатий удруге з Калиною, тепер Грициха, що мала в одній нозі „роматиз” і без палиць не могла ходити.

Мав навичку щонеділі впитися.

Як упився, то забував зовсім, що жонатий: все мав себе за вдівця та й згадував першу небіжку. — Це тому, — так говорили сусіди, — що з першою добре жив, а з другою оженився тільки для того, що господареві ніяк без жінки.

Щонеділі торкотів Гриць. Виходив перед хату на запущене подвір'я, поросле бур'яном, ставав собі коло калабані, що з неї кури воду п'ють, та й торкотів:

— Де пліт від вулиці? — питався сам себе. — У кожного є пліт, а в мене нема? А я ж гірший газда від вас? Мо-ой, богачі!... Нема плота, лиш поплотина! А давно був пліт. Ще за небіжки жінки... Вона мені їсти варила, як я его городив. Моя газдиня! Бувало — горожу пліт, або перед хатою шось роблю, може, ні (говорив це слово з притиском, наче би з ким перечився), а вона, бувало,

небіжка, стане на порозі та: „Грицю, — кажь, — ходи полуднувати“. Я лишаю роботу, може, ні, ухожу до хати. Ану, стоїть стіл, застелений білою скатертю, може, ні?! Святочна скатерть! Ану, стоїть склянка на столі — із горівкою. Дає миску яєшниці, дає миску барабуль у ющі, дає молошну кашу, дає запашну кулешу з сиром. Як сонце! Їж, пий і веселися!

Та не лиш плота чіплявся Гриць: він накладав собі також із курми і з воронами. Навіть нашому невинному псові, з лагідними й сльозавими очима, оброслому довгою козячою вовною, не давав Гриць спокійно перебігти.

Також із проходими людьми заходив Гриць у бесіду. Поперед його хати переходив щонеділі молодий парубок Петро, йдучи до читальні. Він був секретарем читальні, та й Гриць його за то ненавидів.

— А куда йдеш, Петре?

— А куда ж би? — відповідав Петро. — Іду на танець. Дав Бог неділю, та при святі хоче молодіж попігратися.

Гриць знав, що Петро його дурить.

— Ой, так! Таже й я був молодий. Може, ні?! Але давно не так ішли іграшки, як тепер. Давно були парубки, а тепер шо? Саме дрантє!

— А хіба ж давно були инакші люде? — перебив озлоблений Петро.

— Но-но-но-но, — успокоював Гриць, — не за тебе байка, а за других.

— А другі ж які?!

— Но-но-но! Ти не знаєш, шо кождий циган свої діти хвалить. Може, ні?! Я лиш так собі. Ти, Петре, як якийсь казав, бери на розум. То не те, шо гірші парубки, але гірші часи настали. Може, ні?!

Тепер зверталася дискусія на злі часи.

— Та як то гірші часи, — питався Петро, — що за гірші?!

— Так, що гірші! — впевняв Гриць. — Давно парубкам було лиш до іграшок, а тепер що, біда!

— А хиба ж давно парубки були панами, чи як?

— Но-но-но! — доказував Гриць. — Таже то не тудя. Давно, бувало, як челядь збереся коло коршми, то провадить іграшки цілий день. А днина давно не то, що тепер. Верем'є надворі таке, що аж серце радуєся. Може, ні?! Та й днина довша.

— А тепер як? — запитався Петро. — Таже, адіт, верем'є; а вліті — то днина вдвоє довша, як узимі.

— Е, говори! Верем'є верем'ю не рівне, та й днина днині! А давно, коби ти знав, то таки доба була довша. Може, ні?! Бувало в неділю як заведем танець коло коршми, то подубцюєш, небоже, досхочу, заки сонце зайде. Або як у Банаті, бувало, вийдеш на зицирку, мой, як розпустить кольони по чистім поли, то якийсь раз таністрою підкинеш...

— Та то, вуйку Грицю, — перебив Петро, — не днина тому винна, але видко, що на танци охоти не було, та й таністра була зтяжка, що вам так навтямилося до заходу сонця.

— Шо ти мені перечиш! Оже я тобі кажу сніську правду, що давно ціла доба була довша: і ніч і днина, а тепер настає чимраз коротша!

Петро засміявся.

— Та це, по-вашому, ще на таке зійде, що буде година днини, а година ночі. А відтак уже таке настане, що не буде ні днини, ні ночі, лиш хиба — раз темно, раз ясно, раз темно, раз ясно: михтітиме поперед очи, що люде битимуться головами один до одного.

— Ей-же бо ти, небоже! То ти береш мене, старого, на глум?!

Петро пішов, а Гриць відказував на молодь і на читальню.

Гриць відай був би в неділю сам до хати ніколи не зайшов. Кликала його двадцятилітня донька (ще від першої жінки) Василина. Вона підходила тихо, босими ногами аж до Гриця, сіпала його за рукав та й шептала:

— Дедю, ходіть вечеряти!

Гриць обертався здивований, хвилинку надумувався і йшов до хати.

Від Василина заносило на кілька кроків вкруг потом. Дівчата миються щосуботи лугом майже до пояса. Василина, очевидно, не робила того, бо не мала часу: вона заступала в хаті газдиню та й робила на лані, а мачусі не було в голові, аби „дівка була змита“.

— Такий-ем добрий-добрий, як молоко, — говорив Гриць, входячи до хати, але його прибитий вигляд не показував зовсім молочного настрою.

— Ігі на тебе, піяку! — відповідала йому Грициха з печі. — Ти з глузду зсунувся, шоб плетеш, не видиш, шо образи в хаті?!

— Но-но-но, жінко, Бог з тобою! Чоловік, як якийсь казав, хоче зажити світа: на то Бог дав неділю. Цілий тиждень працюємо, як той казав, в поті чола, а — —

— Ей, робітнику мій! — аж заспівала Грициха. — Іди, йди, старцуне, ще колись горівка в тобі займесь. Та й то ні встиду, ні сорому не має: уже дідовід, одною ногою в ямі, а ще як залле собі пельку, то мало шо хибве, аби по стінах не дерся.

Гриць замуркотів щось під носом, а потому вхопився обома чорними, костистими руками за голову, сів за стіл та й:

— Убила мене, — каже, — як кагла!

Від заправленої, чорт зна чим, горілки боліла його голова. Василина подала йому вечерю та й пішла лагодити постіль.

II.

Чи він був пияк?

Варвара, Павлова донька, дівка чорнява, висока й гнучка, напала була раз серед поля на Василю, бо Василина десь її по селі обсуджувала.

— Ти, обсудо якась! — кричала Варвара. — Розповідай ліпше по селі за себе та за свого дедю-пияка, а не за мене, бо я тобі зараз кіски повимикаю.

Василина дивилася звичайно в землю, та й тому всі казали, що вона „непевна.“ Тепер вона глипнула на Варвару своїм зизим оком.

— Брешеш, Варваро, я тебе не обсуджувала, а від мого деда тобі зась!

— Бреши сама з псами, ти, опуде вонючий! Аді, воняє від тебе, як від тхора. А твій дедя таки пияк: малі діти знають, що він пияк.

Василина відійшла. Ішла зовсім спокійно, так, наче би нічого й не сталося.

Варвара кричала ще їй вздогін:

— Сокотися ти, зелепуго, сокотися мене, як вогню, бо як іще раз учую за якусь обсуду, то розідру тобі хавки від вуха до вуха; серед села розідру!

А сусіда Грицева, стара Семениха, ймила була раз Грицевого синка, Николу, в своїм саду на яблінці. Зсадила його відти та й випарила, не жалуючи долоні.

Зчинився вереск. Сусіди зазирали через плоти. Вийшла й Грициха та й стала впевняти, що Ни-

кола здохнув лиш одно-одніське яблуко з землі, а на яблінку зовсім не лазив.

Семениха аж руки заломила з пересердя:

— Гей, люде добрі! Та через це злодійкувате насіне ніяк буде стебельця надворі вдержати: обнесуть, де шо є. Та й то малий злодій украв, а стара злодійка покриває. Та ти, крива відьмо, вчиш дітей крадіжки! Ти чоловіка звела нанінащо. За першої небіжки Гриць був порядний газда, а за тебе він і піяк і нетріб. А то, біг-ме, радше би ему було повіситися, ніж мав зав'язувати собі світ із такою кривою відьмою.

Грициха замахнулася палицею:

— А йди ж ти, мерзо! Я тебе до суду завдам, шо ти мене відьмою називаєш. Аби-сте були люде свідомі (При цім слові сусіди поховалися поза плоти). А я присягну, шо то ти відьма. Я знаю, шо ти ходила гола навкруг хати з макітрею на голові.

То була робітна днина: чоловіків не було дома, лиш жінки. Тому Семениха балакала ще довгенький час із Процихою. Проциха плекала дитину обвислими, зжовклими грудьми та й приповідала:

— Добре кажете, Семенишко, то вона звела Гриця нанінащо. Який став тепер! Сором межи люде показатися: та він і в неділю в чорній сорочці. Не дбає вона ні за чоловіком, ні за Василюю. Дівці вже двацятий рік, а люде не трапляються. А все через ню.

— Погань, кажу вам. Таже я ще затимила его першу небіжку. Жили, як той казав, у мирности і в радости. Мав з нею двоє дітей. Старша Марія, та померла вже віддана, при першій дитині. А оця молодша, Василина, та яка стала? Непевне воно таке і в очи чоловікови не подивиться, все в землю. А всему вона винна.

— Гриць забанував за першою небіжкою; після її смерти та ходив цілий тиждень, як строений: ні робота его не бралася, ні їда. Потому, що робити, оженився. Та — якби жінка людяна. А то лучилася така помийниця, що не то роботи з неї, але й доброго слова нема. Крива відьма та й решта.

— А ви ж гадаєте, що він чого розлився? Таже за першої небіжки — де-де-де — господар на все село. А тепер? От гноба: і сама не здихає та й йому не дає жити, Боже прости міні! От гріхи.

Також панотець Антоній мав Гриця за пияка. Незабавки після того, як Гриць оженився вдруге, панотець закликав його до себе.

О. Антоній був старий чоловік старої школи, завзятий табачник. Він належав до „твердих русинів“, говорив з жінкою й дітьми по-польськи, а на мужиків натискав, аби не говорили це, це се, але сіє.

— Учить нас сіяти! — говорили люди.

Гриць увійшов до кімнати, поцілував панотця в руку і став оглядати перепудженими очима портрет Снігурського, що висів над бюрком: іще не видів такого „страшного святця“.

— Слухай но ти, Грицю (панотець кождому тикав), питаюся я тебе, чого ти розп'ячився? Та тобі не встид: таже ти якийсь газда?!

Газда глипнув жалісними очима на Снігурського.

— Просю божої ласки та й вашої, та де ж я? Лучилася пару раз okazія та — шоправда — бувем трохи горівчений, але аби аж розпитися, то... біг-ме, я не тото... не свідім, та й уже.

О. Антоній зажив табаки та й став Гриця, як то кажуть, псячити:

— Ти сякий-такий, маеш мені присягнути від горілки, розумієш?!

— Таже я розуміти розумію, але присягнути.. то вже ні.

— Як? Що? Чому? Ти не хочеш присягнути від горілки?!

— Бо то з хліба, — сказав Гриць непевним, але переконуючим тоном.

І з присяги нічого не було.

— Чекай-чекай, ти лайдаку, прийде коза до воза.

Та й прийшла коза.

— Узяв піп на мене п і з ь м у, — говорив Гриць до жінки по якімось часі, вернувши від христу.

— Як, за шо?

— А чи ж я знаю.

— Но, а відки знаєш, шо взяв пізьму?

— Як, відки? Аді, охрестив дитину Єрстиною!

— А ти ж шо?

— Та я казав: христить, кажу, Єрина, а він охрестив Ерстина.

По двох роках охрестив знов панотець хлопця Родіоном.

— А як хлопець називається? Казав-есь, шо Никола?

— Таже я казати казав, коли ж бо має на мене пізьму. От і не нагадати, як назвав... Редьковою назвав.

— Йой! А ти ж шо? Та як, хлопець та аби звався Редькова?

— Іди, питайся его. Я йому кажу Никола, а він: хрещаєся, — каже, — раб божий Редькова, — та й решта.

Проте однако Ернестину всі звали Єриною, а Родіона Николюю.

Але Гриць не був такий пияк, як другі пияки. Пияком звичайно є той, хто п'є в корчмі та й хто п'є завсіди: чи є товариство, чи ні, чи є причина

пити, чи ні. А Гриць не так. Він майже ніколи в корчмі не пив. Приносив собі завсіди горілку додому. Лиш мав ту пияцьку прикмету, що пив сам, не дбаючи про товариство.

Гриць „заживав світа” лиш у неділю. Буденного дня ходив у поле, як кождей. Та тільки тоді майже ніколи не говорив. Сусід Іван, що мав письменну жінку, розповідав нераз, що „Гриць, — каже, — виговориться в неділю на весь тиждень та й цілий тиждень відтак не потребує говорити“.

Грициха через „роматиз“ не могла ходити. Вона вічно пряла. Пряла в село вовну й повісмá, а за то діставала „межи діти“ то муки, то скорому.

Василина була в хаті газдинею, але й на лані робила. Двірський економ, гербовий шляхтич, що був колись високим урядником, обікрав касу й пішов „на утшимане родакуф”, уважав Василену майже за двірську наймичку. Коли треба було робітника, то він приходив до Гриця та й кричав із вулиці:

— Васирино, а ти ще дома? Ти не знаєш, що в мене робота? Махай на лан!

Василина заробляла тільки, що ставало наймати плуга (у Гриця було два помірки й город), ну — та й Грицеві на горілку.

III.

Це діялося по жнивях у середу. Було якесь церковне овято; у поле ніхто не йшов. В громадській канцелярії сидів писар Василь під образами за столом, вїт коло вікна за сто́лом, а Семен, касієр, і присяжний подальше на ослоні.

Громадська канцелярія була у Семена. Він мешкав по однім боці, а другий відступив на канцелярію.

Всі дивилися зі співчуттям на писаря, що аж упрівав, читаючи якесь письмо від старости. Та й мав чого впрівати.

Повітовий староста, ревний оборонець краєвої автономії, переслідував, як лиш міг, тоту раду громадську.

Громада, бачите, завзялася та й вибрала до ради самих противників дідича. Староста розписав другі вибори. Громада вибрала тих самих. Староста розписав треті вибори та й приїхав сам до села на вибори.

Старий вїт перепудився: сам перший голосував на нових радних. Переголосувало ще кількох, а старості здавалося, що то панська ліста, та й зробив виборчий маневр, винайдений польською шляхтою в Східній Галичині. Закінчив голосовання, хоть голосуючих було ще кілька кіп.

— Решта не будуть голосувати, бо то самі лайдаки, — порішив староста й від'їхав.

Коли ж рада громадська зачала урядувати, тоді аж староста доглупався, як він сам себе в дураки пошив. То-то ж було відказування!

— Та то самі лайдаки, розбійники, злодії! Не вір жадному хлопві, як псові. Я їм дам, я їм покажу!

Найгірше вийшов на тім писар Василь. Нова рада громадська відрядила старого писаря, котрий був правою рукою старости та й обікрадав громадську касу, і вибрала Василя. А Василь іще в писарці початковий чоловік. Тамошній учитель привчив Василя трохи „краєвого язика”, та й Василь уже знав, що рачи звешхносць гмінна не значить: най громада ловить раки, а плеца се не значить: бити по лиці, але зате до урядової стилізації не міг ніяк привикнути.

— Слухайте, Василю, — говорив учитель, —

вас то милить, що на кождім письмі стоїть усє на самім початку: Високе ц. к. міністерство за-рядило рескриптом з дня такого до числа такого, а високе ц. к. намісництво з дня такого до числа такого, а вас най то нічого не обходить. Що вам там міністерство, намісництво, ви читайте самий кінець, там є то, що треба.

— А того ж не треба?

— Не треба.

— А нашо ж пишуть?

— Гм, гм, нащо пишуть, — учитель подумав хвилинку, — нащо пишуть? А нащо дають над і kropку, таж і й без kropки не було би а, тільки і.

— Правда.

Та тільки Василь ніколи не знав, що лишити, а що читати, а тут староста тисне.

— Тож Василь прів над письмами, а присяжний говорив до Семена:

— Ой, так, так: читати, то не ціпом махати.

— А ви ж як гадали? Таже то працюєся головою.

До хати ввійшов Гриць, темний та назний, з запалими очима. Видко було, слабий. За ним високий, сивий жид Борух. Його називали „Короп“, бо був дуже худий. Гриць почав говорити, не привітавшись; знак, що справа дуже важна.

— Просю вас, пане вїйте, та й ви, пане писар, та й ви, панове радні. Наперед просю божої ласки, а відтак вашої: дайте міні поміч, зробіть межи нами ряд. Короп наважився мене з світа зігнати!

Короп замахав руками:

— Я від тебе нічого не хочу, ти мені верни мої гроші.

— Відки ж я тобі, добрий чоловіче, гроші дам?

Таже з коліна не вілуплю. Зажди: я ще з села не втікаю. Устараю, то дам.

— Чи ж я тебе в шию б'ю? Не маєш, не віддавай.

— А чого ж хочеш? Бійся Бога, май серце, Борух! Чого мене ріжеш без ножа?!

— Таже чекайте, говоріть за рядом: як зайшло, що є межі вами? Відки ж я можу знати? — говорив віт своїм звичаєм, поволі й виразно, наче би проводив молитви малій дитині.

— То так було, — зачав Короп, але Гриць перебив:

— Чекай, най я скажу!

Віт дав першенство Грицеві:

— Ти, Коропе, зажди, най Гриць говорять, а відтак ти маєш своє говорити.

Короп не перечив:

— Най говорять Гриць.

— То отак було, — зачав Гриць. — Я з Борухом нічого не мав, у жадні інтереса не заходив, за ґрунт, за поле не було межі нами й слова бесіди. Може, ні?! Кажі, Борух, осьде при людях, най чують пан а ч а л а, пан писар та й люде. Кажі: так, чи не так; була межі нами бесіда за ґрунт?

— Грицю, ти говори далі. Я своє скажу накінці, — залепотів борзенько Короп.

— А я осьде побожу сто раз, не раз, перед цілою громадою, в церкві побожу, коло престола, і я побожу, й жінка моя, й діти мої, шо я Борухови за ґрунт ані словом не писнув. Хоть най він присягає, а хоть най я присягаю. Осьде кладіть хрест, світіть свічки, най присягаю. А ні, то приводіть рабіна, най Борух побожить. Най він побожить, шо була бесіда, а я побожу, шо не правда. Най він побожить на свою душу, шо була

бесіда, а я побожу на своє здоров'є, що не правда. Най він побожить на свої діти, а я побожу на свою маржину. Маю всего одно паця й коровку, а оже би-м зараз на маржину побожив.

— Та й видите, пане вйте, і ви, пане писар, і ви, панове радні, ви в нашім селі урядники, а оже шоби-м ся з цього місця не поступив, шоби ми руки покорчило, шоби ми очи білками стали на-верха, як я з Борухом за ґрунт хоть пuste слово заговорив. Шо правда, то не гріх. Може, ні?

— А сьогодні рано приходить Борух та й ні в дві, ні в три каже, шо міні ґрунт зліцітує, говорить, шо я підписався ему на ґрунт: „Ти, — каже, — підписався мені на ґрунт“. Жінка колотила на припічку кулешу, та як у Боруха це слово почула, то колотач її у руках застиг. Ти міні, мой, жінку перепудив! Жінка до мене: „Ти сякий, ти такий, ти затеряв ґрунт, ти лайдаку, ти піяку, ну, — паплюжить. Публіка на все село. Жінка в плач, діти в плач, а я став ні живий, ні вмерлий.

— Це ошука, Борух, ти на ошуку взявся, бо я аби то, шо за нігтем, то ні!

Короп прийшов до слова:

— Чекай-чекай, Грицю, ти говориш ні се, ні те. От послушайте, пане вйте, шо було mezi нами...

— Ні, — достоював Гриць, — за ґрунт я ему нічого не казав.

— Що тобі таке? Я за ґрунт тобі нічого не кажу.

— От крутиш, а видиш, шо крутиш, не крути, Борух!

Короп став нетерпеливий:

— Що хочеш від мене? Я до тебе нічого не говорю, я собі до вйта. Слушайте, пане вйте! Він позичив у мене на Знесіне перед десятима роками сто левів на процента, бо казав, шо має довг сплатити до банку. Я йому чекав-чекав за той

довг, а він як не віддавав, так не віддавав. Я його запізвав до суду, а на терміні він підписав мені злагоду, що має мені вернути до трьох років ратами двісті левів. Він рати не поповнив, а я заінтабулювався на ґрунт. Він не платить далі, а я хочу пустити ґрунт на ліцитацію. А щоби люди не казали, що я злий чоловік, то я сам не буду ґрунт ліцитувати. Я продам банкові, а банк его зліцитує. Я ему прийшов казати по-добру, так, як чоловікови: верни мої гроші. А як ні, то я ґрунт продам на ліцитації. А щоби люди не казали, що я злий чоловік, то я продам банкові, най банк твій ґрунт ліцитує. А він до мене...

— Шо, до тебе? — крикнув Гриць. — Я до кожного! Хто би мені зважився мою діднину, мою працю порушити, то, аді, осьде кажу при людях, сокирою гачу в голову та й сам іду до криміналу гнити, а ти йдеш сиру землю гризти!

Тепер надійшла Гричиха. Через „роматиз“ не могла враз із чоловіком іти та й припізналася. До канцелярії не входила. Стала собі в сінях, сперлася на одвірок, куделю встромила за крайку й почала прясти, перехиливши голову аж до канцелярії, щоби чути розмову. До неї вийшла Семениха (вони вже не гнівалися), стала собі також у сінях і слухала розмови, ніби від нехотя. Бабське діло не до ради.

Тимчасом Короп виймив письмо і подав Василеві-писареві:

— Що то багато говорити? Осьде є злагода, ти її підписав у суді. Най пан писар прочитають та най скажуть.

Пан писар почухався в голову. Був приготований, що, — оглянувши то письмо, — мусітиме заявити: „Я до цього не беруся, треба пана учителя“. Але ні. Це письмо було знайоме Василеві.

Короп уже приносив ту злагоду до Василя, та й Василь відчитував її враз із учителем. Учитель вияснював Василеві, що там стоїть. Це не була злагода, це був дозвіл на реальну ексекуюцію. Василь тепер старався лиш дошукатися в письмі того, що йому учитель говорив. Та не міг ніяк. Він чудувався лиш, як учитель тільки в тім письмі дочитався.

— Та що, вуйку Грицю, злагода. Підписали-сте ся, що заплатите. А не платите, то суд ему позволив заінтабулюватися на ґрунт.

Гриць стис плечима.

— Я на ніякий ґрунт не підписувався.

— Чи підписувалистися, чи ні, то право так каже, що Короп може собі на вашім ґрунті пошукувати свого довгу.

Грициха пережилилася через одвірок:

— Як то може бути, шоби право було для Коропа, а шоби для нас жадніського права не було?

— Так, так, — доправив Гриць, — право є кождому однаке.

— Шо ж воно таке за право? — говорила Грициха, — та й відколи воно так на світі, аби віддавати ґрунт ізмежи дітей у жидівські руки. Я — дурна баба, але міні здається, шо право не може нікому ґрунт відбирати та й жидови давати.

— Я такого права не приймаюся, — сказав рішучо Гриць. — Як міні нема права в громаді, то я йду деінде: я знаю, куда двері втворюються.

Тепер зачав говорити вїт поволі й виразно:

— Таже погодїть. Я вам жадного права не можу робити, бо вже суд ізробив: суд старший над мене. А з цим така справа, вуйку Грицю. Таже ви затимили небіщика Гаврила. Який був багатир? Пари ему в селі не було. А шо собі вістроїв? Заліз у банок, рат не поповнив; та не пішло все

господарство на бубен? Пішло! А також викрикував, що: „Ану, — каже, — най хто, — каже, — прийде, то, — каже, — заріжу“. А з'їхала комісія та й хату й увесь ґрунт віддала панови. Ще й дотепер сидить у ній Кручка. Позичив, — віддай, а ні то з'їде комісія та й уже.

— Таже я не спираю гроші віддати, — почав лагідно Гриць, — але тепер не маю. Відки возьму?

Короп приступив ік' Грицеві:

— Кажи мені правду, відки ти можеш відтак мати? Маєш що продати на двісті левів, чи маєш відки їх устарати? Таже то не двісті крейцарів, то сума. Я тобі скажу правду, мене кортить купити в тебе помірок під горою. Ти мені відступи помірок, а я тобі підпишу, що межі нами злагода, що я є заспокоєний. Однак той помірок тільки не варта, ніхто би тобі за нього тільки не дав.

Грициха скричала:

— Я не зволяю! Шо то за якесь ошуканство?! Ти, Коропе, не підходи мені чоловіка: в мене діти є. Ми годуємо з того помірочка дітей та й себе. А ти, Грицю, най тебе Бог боронить! Гей, люде! Шо цей загадав, шо цей загадав? Хоче мене з дітьми з торбами на старість пустити. Світку ти мій гіренький!

— То не силувана річ. Я собі своє пошукаю: роблю цесію на банк, та най вас ліцитує.

Грициха впустила веретено та й ухопилася обома руками за одвірок:

— Як то може бути? Пане начальнику! Таже ви вїйт у громаді, а ви мовчите?! Кудаж це? Гей, люде добрі! Та я через лайдака аби-м з дітьми з хати забиралася? Таже, адить, ми каліки!

— Вічні каліки! — додав Гриць.

— Він шонеділі п'ячить, а я з дітьми караюся та на старість піду попід чужі плоти?! Наробив

довгів, а мене з дітьми в старці пускає. Таже вас громада війтом настановила, аби-сте робили право межі людьми. А ви за бідними людьми, за каліками, не хочете обстати?

— А як же ж я обстану, — відповів війт, — заплатю за вашого чоловіка, чи як?

— Та хто вам каже платити? А як? Аби не було припору лайдакови, що пускає діти в жебри? Нащо ти діти наплодив?

Війт озлобився:

— Мовчи, бабо, не теремкоти мені тут! Тут г м і н с к а канцелярія, не коршма! Тут урядкуєся!

Грициха на такі тверді слова, а ще урядовою бесідою, притихла, але журу свою виливала далі перед Семенихою напівшепотом:

— А дивіться, сусідо, наплодив ворог діти, та хибá йди додому та ший торбу на него і на себе. Таже діти не просилися на світ.

Та й Семениха так гадала:

— Ой, правда, кумо, правда: дитина не проситься на світ та не проситься.

— Знаєте, кумко Семенишко, — говорила Грициха, — прийшов сьогодні рано Короп... Я сиділа на припічку та й колотила кулешу, бо я — немічна каліка, я стояти не годна, аби при якій роботі. Николка десь вибіг на вулицю, а дівчище (так називала Василену) засувала горшки в піч, Єрина силяла гердан, а Гриць робив шось у хаті, чи зубок до грабель тесав, чи... От, видите, біг-ме, я вже забула, так міні баки забили. З розуму схожу. А Короп, знаєте, входить до хати: „Добрый день, — добре здоров'є“. Мене гей шось т'якло, шось міні гей під серце підступило: шо цей, гадаю собі, зранку хоче. А він таки до Гриця: „Шо, — каже, — Грицю, робите?“ — „А шо ж би, — каже Гриць, — дали мої газдині сночи

пацяти їсти та й забули цебер узяти. Паця влізло в цебрик та й, аді, висадило дно дочиста. Тепер бери та грайся: уставляй дно, збивай обручі...“ От, видите, нагадала-м: Гриць цебрик збивав... „А ви що скажете?“ — питається Гриць Коропа. — „А шо ж би? Нічого доброго“, — каже Короп. — А мене знов гейби хто гранею обсипав. — „Прийшов-ем, — каже Короп, — аби вже був раз кінець із нами. Я чекаю тобі, — каже, — за гроші вже десятий рік, а тобі ні в гадці віддаванє. Я прийшов, — каже, — тобі сказати, шо пускаю твій ґрунт на бубен. Ти, — каже, — з ґрунту вступайся, а міні мої гроші мус бути!“ — А я, знаєте, як-ем це слово почула, то так, якби мене хто довбнею по голові вгатив. Таки кажу вам, кумко Семенишко, пустила-м такі сльози, як горох... Грициха заплакала.

IV.

Як вийшли з канцелярії, то Грициха докоряла ще дорогою чоловікові. Гриць приоставав та й слухав мовчки докорів, наче той віл, що сам наставляє шию в ярмо.

У Івана на воротах поставали Ахтемій та й старий Михайло. Вони приходили щосвята і щонеділі до Івана. Михайло, сам неписьменний, держав у спілці з Іваном газету. Їм вичитувала Іваниха.

— Я би їй держав сам газету, — говорив Іван, — але шо ж? То ще молоде: соромливе дуже. Якби її другі жінки взяли на язики за газету, то вона би з сорому відай під землю провалилася.

У селі не має ніхто ніякої тайни. А ще така справа, як Грицева, що його „Короп хоче зі світа зігнати“, то вона й малій дитині не була невідомою. Тим то Грициха не розповідала всього наново.

— Іду, люде, іду торби шити! — приповідала.
— Затеряв, запроторив усю працю. Адить, ворог пускає діти попід плоти!

Гриць спробував боронитися:

— Та шо ж я? Короп наважився на моє жите!

— Вороже лукавий! Шо брешеш? — перечила Грициха. — Та тебе заставляв Короп шонеділі п'ячити? Та тебе Короп бив у шию, аби-сь зичив у него гроші?

Справді, Короп не заставляв Гриця ні до чого: не було що відповідати, тому Гриць потягся мовчки за жінкою додому.

Короп вийшов з канцелярії і, не зважаючи зо всім на людей, говорив сам до себе по-жидівськи. Михайло насівся на нього:

— Коропе! Ти з громади жиєш та й людя пакости робиш? Таже якби люде на тебе не робили, то ти би не мав з чого жити. Ти обснуєш чоловіка, як павук, та й висисаєш із него кров, як павук з мухи.

Короп став:

— Я впоминаюся за своїм. Я ему дав готові гроші на долоню. То моя праця, я їх ніде не вкрав.

— Не вкрав, але й не заробив. Ми, робітні люде, продукуємо гроші, а ви, легкобити, ужиткуєте.

Михайло мав звичку послуговатися книжними словами, що їх вислухав з газети. Так привикав до тих слів, наче би їх уже змалку переймив та й був переконаний, що кождий розуміє ті слова.

Іван також вмшався до бесіди. Він Коропові викав; взагалі нікого не обиджав, але вмів чемними словами заїхати в самі печінки.

— Таже ви, Борух, уважайте, шо в Гриця діти є. Ви его не пустите внівець, бо ему вже не багато належиться, але его діти. Як ви чужим дітям, так Бог вашим. Та не шкода дітей? Шо вони мають

покутувати за ваші гріхи? Таже вашому Міхулови вже відай двацятий рік, бо вже осліп на праве око.

Всі три злобно підсміхнулися. Жиди звичайно калічать синів, аби їх звільнити від військової служби.

Короп не почувався до гріха:

— Най покутують діти за мої гріхи: я ніякого гріха не маю. Впоминатися за своїм то не гріх.

Відійшов, не зважаючи, що Михайло аж вогнем сипав, так резонував:

— Отак то люде сходять на біду! Та Гриць Богу духа винен: позичив сотку, вертай дві, так якби йому на оборі процента росли. Кажуть: маєш суди, боронися. Якже бідному чоловікови боронитися? Раз: не має відки (таже то коштує), а друге: бла-вучить час. Прийшов на термін: погодімся, то й погодімся; двіста, най буде й двіста, лиш аби не було тяганини. Але де?! Він тепер, аді, якої загнув: банком пужає, помірок би брав. Достоту як той дідько, що кажуть, як чоловікови прикро та й не може собі ради дати, а дідько тиць шнурок у руки, ще й на шию заложить.

— А який став маючий, — заговорив маломовний Ахтемій. — Та кажуть, що він у нашім селі так забогатів.

— На, маєш! — перебив Михайло, — таже я тямлю, як він зайшов у наше село. Кажу вам, дранки не мав на собі. А як узявся на гиндель, та назбирав суми суменні. Та й де він тільки маєства назбивав? Таже в селі й не видно тільки маєства.

— Як не назбивати, як лупить з остатного, — сказав Іван.

— Та й нема тому ніякого припору, — говорив Михайло. — Чоловік, що працює, та ему вже на роду написано, аби з него шкіру лупити. Робить

ураз із волом на ниві, а прийдеся збирати — нема шо. Поле не вродить, та хапайся хоть бритви: дають у банку, бери в банку. Тисне банок, то ти питай милосерної душі, аби заратувала. Та й лучиш саме на порядного лупія, бо добрий чоловік так само мліє з голоду, як ти. Залізеш лихвареві в руки, то-с господар із его ласки, доки ему до вподоби, аби-с був господарем.

Іван притакнув:

— У суді також нема ради: его право! Ему дадуть вірок, а ти, бідний чоловіче, хоть із моста та в воду.

— Та й то ще не смій там рибу ловити, бо заарендували, — сказав маломовний Ахтемій та й засміявся мужицьким сміхом, що тільки голос ніби сміється, та й губи стягаються до сміху, але по обличчі зовсім не пізнати, що то сміх.

Щирий сміх дуже рідкий та й тому неприличний. Щирим сміхом сміється, приміром, дівча до хлопця з любовців. Але люди кажуть, що воно не сміється, тільки шкіриться.

— Чого шкіришся, не видиш, що ягнята в озимині? — кричать на таке дівча і вважають за більший гріх то, що воно шкіриться, як то, що не пильнує ягнят.

Всі тут постановили пустити Коропа в газети, хоть Михайло був переконаний, що всього того не списав би й на воловій шкірі.

V.

Гриць лежав слабій. Ніхто не мав навіть надії, що він подужає. Прийшов час, треба вмирати.

— От Банат умирає, — говорив Михайло до Ахтемія.

— Та й я чув. Та вже нема ему виходу?

— Де ви взялися! Таже то старовина. Най лиш що найменше та й уже по нім. То ще дивно, що ще доси калатаєся.

Кілька день після того з'їхав до села здакуційник за податки. По селі зойк і плач: „Беруть гіцки за дачку!“ Це так само, якби хто пустив чутку, що йде чума, й холера, й пожежа. Одного обібрали до сорочки, другому забрали муку з корита, а Дмитро на щастя два місяці тому погорів. Прийшов до нього здакуційник, а в нього хата нова: чотири стіни ще немащені. Коли ж бо чортова овечка на городі заблеяла. Здакуційник за голосом: аж пасеться на городі овечка та й двоє ярчат коло неї, ще й копичка сінця стоїть. „Твої вівці?“ „Мої!“ „Твоє сінце?“ „Мое!“ „Забираймо!“ Та й забрали з присяжним.

Дмитро почухався в голову:

— Кроть твою, гаде! Чого я такий дурний?! Та не вигнати міні було вівці в поле!

Йому, розуміється, не лишилося нічого іншого, лиш жінку сварити. Жінка також не мовчала, та й Дмитро в той спосіб розважив своє серце. Потому прийшов до переконання, що йому властиво було не жінку, але здакуційника насварити.

Вийшов з наміром піти впитися, але потім обрався, що ліпше відвідати слабого Гриця. Одно, що Гриць йому рідня, а друге, що все легше, як видиться чоловіка нещасливішого від себе. Пішов до Гриця.

У хаті сиділи на лаві вїт і Семен, а в сінях великий Микита та й малий Микита. Оба ровесники, ще дуже молоді газди. Оба втекли від хати в нових кожухах. Кожухи однакі. Та на великім Микиті був той кожух кожушиною, а на малім Микиті був той кожух кожушищем. Великий Микита

держав руки на животі, а малий Микита держав руки на крижах.

Грициха сиділа на припічку. Хору ногу, обвинену в кусник старої опинки, перев'язаної чорною крайкою, держала на стільці. Шкромадила бараболю.

Гриць лежав на постелі жовтий як віск. Очі мав прижмурені, ніби спав. Віддихав тяжко.

Дмитро став собі коло Микитів.

Війт боявся, аби йому котрий не поставив оце питання, „що ви за війт, коли зволяєте на таке дупійство в селі“, тому балакав із Семеном за збіжжя.

— А я вам кажу, — говорив війт поволі й виразно, — що нове збіже то воно не до нашого поля. Правда, що відатніше, але, наприклад: зводиться борзо. Возміть цаске жито. Який із него хліб? Чорний, як свята земля. А з простого жита, вважаєте, та хліб білий, як пшенишний пильований. Я ще маю від небіщика деді просте жито та й ще-м его не змішав. Навмисне держу: на пам'ятку. Такий, кажу вам, хліб, як коли паска. Та й цаске жито, — ему, вважаєте, в нас застудено. Ану, як нема снігу, а добрий мороз шарне, то зараз цаске жито, — дивіться, а воно згоріло, ізжовкло. Бо воно голе: на верьха. Ану, возміть, просте жито, — воно вже рідко де є, в нашім селі лиш у мене, — то воно от-як у кожусі: зерно всередині, глибоко. Не боїться ні студени, ні морозу.

Гриць отворив очі, а Грициха до нього заговорила:

— Грицю! Аді, люде прийшли на тебе подивитися. Прийшли тебе відвідати. Пізнаєш людей?

Гриць відповідав тихим голосом. Всередині бе-сіди часто приоставав.

— А чому ж би я людей не пізнавав? То що я

з глуздів зсунувся? Дякувать людям, най їм Бог заплатить, шо відвідали слабого. Як подужаю, то й я їм у пригоді стану.

— Ой, уже тобі зазуля не буде кувати! — сказала Грициха.

— Шо ж би ти, жінко? Таже я ще, Богу дякувати, не вмираю. Я ще гадаю сам помірок під сіножатами віорати... От піду до Семена, та міні плуга дадуть. Дасте міні, куме Семене, плуга? Я вам відроблю в сапанє.

— Чому? Дам. Коби здоровле! — відповів Семен.

— А видиш, жінко. А ти би міні за живота похорон справляла... От подай міні ліпше води, бо спрага мене пече.

Грициха зачала рушатися, аби встати й води подати, але великий Микита не дав їй рушитися.

— Сидіть, Грицихо, сидіть. Заки ви з своєю ногою рушитесь, то Грицеві вже й відхочеся води.

Узяв квартиру, зачер води та й поніс Грицеві. Гриць підсунувся поволі вище на подушки і піднявся трохи. Губи йому так ізжовкли, що не мож було відріжнити їх від лица. Здавалося, що нема в нім і крапельки крови. Узяв квартиру, але не міг удержати; якби був Микита з другого боку не держав, була би кварта полетіла на землю. Микита нахилив йому квартиру до губів, як малій дитині. Гриць приклав уста до кварти, але й не пізнати було, чи хоть покушав води. Напоследок лишив квартиру Микиті в руках, а сам подався обезсилений на подушки, на давнє місце і не пробував зсуватися. Віддихав тяжко. Каплі поту виступили йому на чолі.

— Дякувать, Микито, — шептав Гриць. — Добра вода... студена... То-то мене підкріпила...

Грициха гляділа вважно на чоловіка. Вона виділа, як він поживк, як руки йому не служили, як відтак упав обезсилений на подушки.

— Чоловіче, чоловіче! Чого дуриш сам себе? Таже ти — труп. Аді, віддихатися не можеш, так умучив-ес ся тим, шо-с трохи піднявся. Тебе вода підкріпила? Ти чуеш воді смак? Чоловіче, кого хочеш обтуманити? Таже тебе горячка мучить!

Гриць звернув на жінку змучений погляд.

— Жінко доора... отямся... Бог із тобою...

Але Грициха не зважала на то:

— Таже вреш, чоловіче! Шо крутиш божим світом? Аді, чути тебе трупом. А мене як лишаєш (говорила крізь плач)? На кого діти лишаєш? Підуть попід чужі плоти. Таже ґрунт задовжений. Підє весь на бубен. А відки ж я ще тобі на похорон возьму, за шо тебе поховаю? За свої сльози? Таже по твоїй смерти ще треба буде відумерщину оплатити. Та аби прем шо лишилося після твоєї голови, то підє всьо на штемплі та й на нотарі. Бо я не годна заробити: я каліка; ти не видиш? На чию голову мене лишаєш? Чи я годна довги сплатити, чи я годна податки заплатити, чи я годна відумерщину оплатити, чи я годна діти вигодувати, чи я маю хоть за шо тебе поховати? Певне, лекше би й міні піти в сиру землю, але діти... На кого діти покидаєш?

Гриць знов повернув на неї змучений погляд:

— Жінко добра... чого хочеш від мене? Таже я ще не вмираю... то ти мене в гріб загониш, бо гризеш мене.

— Я тебе в гріб загоню? Ти міні таке вповідаєш? Таже я би тобі свого здоровля вділила, якби могла. А ти ж не знаєш, шо нас чекає після твоєї голови? Ти не знаєш, шо діти небіжчика Га-

врила та валялися цілий місяць, як песята, попід людські плоти?

Тимчасом у снігах зачали розмову. Зразу шепотом, а потім чимраз голосніше.

— Біда, мой, мужикови, — говорив великий Микита. — Так узяли его в крепи, шо й умерти ніяк. Зслаб чоловік та й лиш чекає, коли надійде смерть та дух із него віпре, аж тут: Не смій умирати, та й решта.

— Ану, аби так пани або жиди, — сказав малий Микита, — то хоть най усі вімирають шо до ноги, то ніхто їм не заперечить. Хоть най їх холера вітисне до лаби, то кождому зась.

Та й Дмитро вмшався до розмови:

— Або най конає й десять літ, то вільно. А мужикови ні, бо зараз коштує. Або махай зараз, а ні, то вставай до роботи.

Малий Микита став допикати Дмитрові:

— А вам би, куме Митре, жінка також не дозволила вмирати. З вас сегодня тягли душу за податки, а жінка би сказала: „Зажди, мой, сплати но ти вперед дачку, а відтак умреш“.

— А ви ж гадаєте, — відгризся Дмитро, — шо віховаєтеся з кожухами? От лиш вірне здакаційник та стягне з плечей.

Великий Микита не зважав на Дмитрову бесіду:

— Ей, та кум Митер порадили би собі. У них лишився ще на поді один сардак та й одні чоботи. А кум Митер якби наважилися вмерти, та заждали би під зиму, як надворі така ф у ф е л а, шо носа надвір не віказуй. Тоді би вбули чоботи, сардак на себе та й: зажди ко, жінко, я скбчу тобі води принести. Та намись води та зашиються в сіно, а в сіні вмруть може ліпше, як другий на постели.

— Коби то сіно! — сказав Дмитро. — А то ворог обчистив мене сегодня геть із усього. Я про-

сюся: Лишіть хоть сіно, таже в мене вівці, що я їм узимі їсти дам? А вівці держу на податок. А він міні вповідає: „Не журися, каже, чоловіче, вівцями, ми й вівці заберем“. Та й забрав і вівці.

Гриця зболіли в'язи, бо дуже невивігдно лежав: плечі на подушці, а голова скривлена під стіною. Він намагався зсунутися назад на давнє місце: вхопився одною рукою за бічну дошку від ліжка, а другою вперся на дно постелі. Але не міг ніяк.

Великий Микита пізнав, чого Гриць силується. Увійшов до хати та й закликав малого Микиту:

— Ходіть, Микито, та поможемо Грицеві поправитися на постелі. Вони зле лягли та в'язи їх зболіли.

— Дякувать, Микито, — просився Гриць, — дякувать... Я сам, не трудіться... Шо ж то, невелика річ: ізсунутися... Лишіть, я сам.

Грициха знов удивилася вважно на слабого. Оба Микити взяли його за руки, як малу дитину, та й поклали нижче.

— Ти сам? — сказала Грициха. — Ой, уже ти сам нічого не меш робити. Уже ти сам і кроком не поступишся.

Оба Микити вернули назад до сіней та й кінчили розмову.

— Кум Митер, — говорив великий Микита, — вже би давно в раю раювали, а жінка через чоботи та й через сардак і надвір би не вийшла.

— Ой, у раю раювати! — сказав Дмитро. — А, може, то занесуть отам на цвинтар та й амінь: гний у ямі, та й решта. Ніби то хтось допевне доконався, шо люде саме по смерти раюють. Або, може, рай не для хлопа. Кручка ж не казав, шо мужик не має душі? Мужик, каже, при смерти, та впускає так пару з себе, як худобина.

— Та й ви собі погадайте, — говорив малий

Микита, — де мужика по смерті примістити? Пана инакша річ. Бо що ж? Пан або злий у Бога, або добрий. Добрий пан наймає служби, роздає на бідних, ховають его з десять попів тощо. Бо має відки. Такого зараз по смерті до раю. А злого в пекло. А з мужиком же що зробите? Мужик дурний. Він ніби знає, як Бога хвалити? Ходить до церкви, бо другі йдуть, та й хреститься, гейби від мух обганявся. На бідних не роздає, бо й сам би взяв, якби найшовся такий дурний, що би мужикови шось дав. Попи не відмолюють, бо не має за що служби наймати. То так, о д л у к параграфу, належало б ся ему на саме дно до пекла. Але ж бо знов давай его там до пекла, коли він і тут мав пекло. Та ніби до чого вмирати, як на таке саме? А так ліпше най згине, як худобина, та не буде з ним на суді к о т о р и.

— От маєте, якби так кум Митер крадьки від жінки вмерли. Та до раю їм ніяк, бо параграф не пустить. Таже без сповіди би вмерли. А до пекла нема рації їх дати, бо що ж вони кому злого зробили? Шо погоріли, то невеликий страх: таже й церква може погоріти.

Дмитро махнув рукою:

— А зрештою, хоть би мене дали до пекла, та гадаєте, шо би пізнав, чи то пекло, чи рай? Почув би відай, шо трохи инакше, як на землі, але хто знає, чи не було би ліпше. Та й шо ж бо то за пекло? Нема кари та й нема пекла. Отже радше най там у ямі зігну, та по смерті не муть с е н д з і ї заходити в голову, шо зо мною робити.

Всі три підсміхалися мужицьким сміхом, що тільки голос ніби сміється та й губи стягаються до сміху, але по обличчі зовсім не пізнати що то сміх. Такий сміх не перебиває й не зупиняє розмови. Грициха шкроматила бараболю. Всі у хаті

слухали тої розмови зовсім рівнодушно. Тільки Гриць часом зітхав...

VI.

Кільканадцять днів після цього прийшли відвідати слабого Семениха з Процихою та й Іваниха. Семениха сиділа під вікном на лаві, а Іваниха з Процихою стояли коло дверей. Молоденька Іваниха дуже несмілива. Страх їй прикро було, що дуже велика: Проциха сягала їй під груди. Іваниха чулася опущена бо кілька разів глипнула вбік на Проциху, не виділа нічого, тільки Процишине волосся. Ще й то її непокоїло, що не могла найти слова розради для Грицихи. Семениха й Проциха говорили, а Іваниха рум'янилася.

Грициха сиділа на припічку з опертою на стільці хорою ногою та й пряла.

— Сусіди мої, сусіди! — приповідала. — Вже ж я довго з вами не буду сусідувати. Вже ж бо я піду з дітьми попід чужі плоти. Заберуть чужі люде мою працю. Цілий вік свій я гарувала, ночи не досипляла, робила тяжко, як та худобина, та й не собі, не собі.

— Кумко Грицихо, — потішала Семениха, — не завдавайте собі жалю. Таже Бог ласкав, та й люде не татари. Є другі, шо ще не так бідують. Та то вже християнин приходить на світ, аби бідувати.

— А ви ж гадаєте, — говорила Проциха, шо в нас гаразди, шо ми не на такій стежці? Ой, кумко, кумко! Таже бідно дієся, так бідно, шо прийдєся з голоду вмирати. Але християнин жиє надією: тручає біду, як може. Усе: най ко, та най ко, Бог ласкав, якось то буде, а то все чимраз тісніще та тісніще. Християнин гарує ціліське жите. Отак цілий тиждень, як віл у плузі. А все: коби здоровле, то якось перебудєся.

— Тим бо то, Процишко, — підхопила Грициха, — коби здоровле! А ви ж не видите, які в нас гаразди? Я — немічна каліка, та й нема вже відай на світі такої душі, аби мені раду дала. А Гриць — сьогодні-завтра.

— Ей, не говоріть, кумко, — сказала Семениха, — не гнівить Бога. То все Божа воля. Ми всі під Богом ходимо.

— Як не говорити, сусіди, як не говорити? Таже, адіть, який страшний став. Труп. Тепер ще в днину по-божому, але коби-сте вздріли та почувли вночи. Насилу відкликую від смерти. Таки кажу вам, як зайдеся, то конає, кажу вам: снісько конає. Я лиш дивлюся за свічкою. Не сплю я, сусіди, ночами не сплю, лиш наслухаю, чи вже не по всьому. Цеї ночі заснула-м на годинку та й то, знаєте, на силу: сон ізломив. Та й снилося міні таке страшне-страшне: серце віщує, шо вже не довго потягне.

— Десь я ніби йду до міста та й прийшла-м ід могилкам, а то саме коло червоного хреста; дивлюся, а я десь стою на високій горі та й гадаю собі: якже я, гадаю, цю гору перейду, коли я каліка. Гадаю собі, буду хапатися руками корчів та й буду поволи спускатися, може, якось ізлізу. Я, знаєте, хапаюся руками корчів та й спускаюся все нижче, нижче, а то десь відкись узявся потік, такий, кажу вам, каламутний, аж чорний. А в тім потоці риби такої, аж кишить. А тота риба десь така в р и т н а та страшна, шо аж мене ляк зібрав. Кажу вам, тота риба десь підскакує та й у воді ходить переверци, а все втворює пащеку таку, як у пса, та й кланцає зубами на мене, якби хотіла мене прожерти. Я аж десь трясуся зо страху та й усе намагаюся нижче спустити, але так потихоньки, аби тота риба не вчула. Але я ніби й пи-

лююся, та й усе на місци, а як лиш дотулюся до корча, а то такий шелест, гейби хто тягнув галузе дорогою. Най буде, гадаю собі, що хоче, але я мусю відси тжати. Беру я та й спускаюся далі та й лучила-м, знаєте на камінь. Господи, як уріжуся десь головою до каменя, аж зуби задзеленькотили. Я мац за зуби, а зуби всі повілітали. А тота риба, знаєте, десь вілазить із того потоку, така, як гаде. У міні серце замліло. Я віпустила зо страху корч із рук та й паду десь у якусь пропасть.

— Знаєте, збудила-м ся та так-ем зіпріла, шо-м була мокра, як скупана. Двері відхилені, холод тягне на мене, а голова та й зуби так мене болять, аж лупають. Сіла я, знаєте, на припічку, та й розгадую, шо би цей сон міг значити. Вода каламутна, риба, зуби віпадають — та це смерть, нехибна смерть. Загадала я собі таку довгу-довгу думку, шо аж забула-м ся. Діти сплять, Гриць віддихає так тяжко та стогне... Діти мої, гадаю собі, шо з вами буде? Підете попід чужі плоти, а відтак як підростете, то підете на службу до пана або до жида. Радше, шоби ви вперед повімирили, то так би міні тяжко не було. Раз би-х віджалувала та й по всему. А відивлюваті очи цілий вік, як діти валяються попід чужі плоти, як у дворі або в живдів немиті та нечесані молодий вік зробляють, то, — сусіди мої, — тяжко, то дуже тяжко... Шо їх чекає на панській службі? Заки молоді, заки годні, муть робити, а як ізпадуть трохи з сил, то забирайся, ший торби та лізь добрим людям ув очи, аби помилували букаткою хліба. Загадала я собі таку довгу думку, та так міні тяжко стало, як коли би хто міні ніж у серце встромив. Отак я загадалася та й наслухаю, шо Гриць робить. Слухаю, а він так тяжко сепе, якби вже конав. — „Грицю, ти спиш?“ — кажу. — „Ні, не сплю“, —

каже. — „Може, — кажу, — засвітити світло, може тобі що треба?“ — „Ні, — каже, — нічого не треба, міні лекше.“ А я знаю; сусіди, що він мене гулить. Прикро ему, прикро дуже, що загнав нас у таку біду.

— Видиш, Грицю: красно віряєш діти. Єрина піде до двора дівувати. Люде показуватимуть на ню пальцями, як на остатну. А Николку тягатимуть шандарі за волоцюство, так як тягали дітей Дзіня-цигана.

— Йой-йой, жінко, що робиш зі мною! — проговорив Гриць, силуючись обернутися до стіни.

Але не міг. Похилив тільки голову в той бік, як стіна.

— Та бо ви, кумо, лишть їх, не допікайте, — говорила Семениха. — Таже то ще не тото... Ше не так люде слабують, а однако віходять. Та й Гриць іще подужають. Бог ласкав.

Грициха не дала переконати себе.

— Шо ж бо ви, Семенишко, говорите? Таже я би була рада, аби подужав. Та шо з того? А ви ж не видите, який став? Шкіра та кости. Там уже нема кому віходити. Аби, прем, і лекше стало та кому там жити?

— Ет, говорите. Заріс чоловік, неголений та й такий, як старець. Ану, якби обголився, тоби-сте й не пізнали.

Гриць повернув голову та й вдивився сльозавими очима на Семениху:

— Добре кажете, кумо. Дай вам, Боже, здоровле! Та я вже три неділи не голений.

— Аякже, аякже! — говорила Семениха. — Таки треба підголитися. А шо ж? То так уже ведеся. Но, а як же. Таже то й віповідатися треба, та як неголеному?

Гриць повернув голову назад ік' стіні та й прошептав:

— Та як?... Чого міні сповідатися?... Таже я ще не вмираю.

— То нічого, нічого! — відповіла Семениха. — Але хто знає, чіє завтра? Вісповідатися треба. Чоловік не знає, на чім стоїть. Сповідь нічого не завадить. Ану, не дай Боже чого... Хто то може знати?

Грициха зітхнула:

— Ой, треба, треба. Добре кажете, кумо. Я вже це віддавна собі міркую. Ану ж зайдеся вночи, та й по нім? Відтак люде говоритимуть, що через мене несповіданий умер. От я таки піду до ксьондза, най вісповідає. А ви скочте, Іванишко, за своїм, най прийде підголити.

Семениха встала з лави:

— Та ви, кумо Грицихо, сидіть; вам мука ходити. Я йду додому, возьму кожух та й сама піду. Заки Іван підголить, то я вже й вернуся.

Проциха пішла також із Семенихою.

Іваниха лишилася сама. Мала щось важне сказати, але не могла зважитися. Вона була м'ягкого ангеля. А до того ще недавно віддалася та й не привикла ще межи людьми так поважно говорити, як молодиці. Дожидала, щоби її Грициха взяла на розмову. Але Грициха не зважала на неї, вона говорила до Гриця:

— Видиш, Грицю, не маєш уже що крутити божим світом: чужа жінка казала тобі вісповідатися. Запроторив-єсь ціле господарство, загири-єсь усе маєство, затеряв-єсь де що було, загониш нас у нужду та в злидні.

— Ти то, жінко, — прошептав Гриць, — точиш міні печінки, як червак, день-у-день.

Грициха заздріла Іваниху коло дверей:

— Підіть ко, Іванишко, з ласки своєї за Іваном. Іванісі серце в грудях забилося:

— Я зараз... Я прийшла вам сказати, що вже є газета. Там стоїть за Коропа та й за Гриця...

— Як? — здивувалася Грициха. — Ага, правда, що ви читаете газету.

Іваниха зарум'янилася, похилила голову та й закрила лице рукою.

— Та що там стоїть? — запитався Гриць.

— Шо Короп не по правді прийшов до маєства, та й ще хоче вас не по правді ліцітувати.

Гриць подивився на жінку з докором, а Грициха запиталася:

— Та відки вони довідалися в газеті?

— Петро Павлів написав. Михайло та й Ахтемії та й Іван проказували, а він ісписав. Написали, що все під присягою визнають.

— То-то добрі люде! — сказав Гриць. — Дай їм, Боже, прожиток щасливий. Ей, коби навідався коли до мене Петро, аби-х ему подякував красно. То-то добрий хлопець.

— Я ему перекажу Варварою, вона до нас приходить.

— Перекажіть, Іванишко! — обізвалася Грициха. — Варвара у нас буває, ви відай обі на газеті читаете.

Цим словом Грициха добила Іваниху. Іваниха обернулася борзенько та й зітхнула тяжко, аж захлипала:

— Побіжу я за Іваном.

Але Іван саме в тій хвилині надійшов із британою. Йому переказала Семениха, аби пішов Гриця підголити. Іванісі легше стало, наче би чоловік прийшов відборонити її від стада вовків.

— Хочете обголитися, Грицю? — запитав Іван. Грициха відповіла намість чоловіка:

— Таже най підголиться, бо треба відповідатися.

Гриць посумнів:

— Ет!..

— Не журіться, Грицю! — потішив Іван. — Ви ще жінку наб'єте. От як вас підголю, то жінка ще схоче потанцювати з вами.

— Бог би з вас говорив!

VII.

Незабавки після того відвідав Петро слабого Гриця. Не було нікого дома, бо Грициха віднесла десь пряжу в село, з нею пішла й Єрина. Василина робила на лані, а Николка, як звичайно, грався з дітьми на вулиці.

Гриць дуже завівся на Петрі. Петро не знав йому нічого сказати про ліcitaцію.

— Я написав до газети. Михайло та й Ахтемія та й Іван проказували, а я написав. Варвара переказувала, аби я прийшов. Та й неня казали.

От і все, що дізнався Гриць від Петра. А надто Петро наче боявся: Гриць був такий страшний. Петро дивився більше на образ, як на слабого. На тім образі був змальований на склі св. о. Николай із зачудованими очима. Але Гриць мав прихильність до Петра ще відтоді, як Іваниха розповідала йому за допис. Він вдивився на Петра сльозавими очима та й прошептав:

— Нема... нема вже мині виходу. Ой, нема. Я — чоловік старий: уже віджив своє. Час у яму.

Оглянувся боязко по хаті, начеби зрадив якусь велику тайну та й боявся, чи хто не підслухує його. Та в хаті нікого не було і, окрім Петра, ніхто цих слів не чув. Гриць зітхнув. Обернувся з трудом горілиць, уліпив очі в стелю та й спровола процідив крізь зуби:

— Ой, коби то... коби та вмерти... так, як люде.

Лежав нерухомо на постелі з очима зверненими на стелю. Пізнати було, що він думає щось багато, що всякі мрії снуються йому по голові. Лице його прибрало супокійний, хоть сумний вигляд, сльозаві очі блищали. Пізнати було, що він дивиться і нічого не вилить. бо цілий зайнятий тими мріями. Петро сидів тихо, не рушався, бо був переконаний, що Гриць марить про щастя.

Не лиш кожний нарід має свою бесіду, але й кожда суспільна кляса має хоть своє набіччя. Не в тім річ. як виговорюють слова, але як їх розуміють. Для приміру — слово: дім. При цім слові в'явить собі чоловік, що зріс в великім місті, кількاظверхову камению, а мужик нагадає собі низьку хату, соломою пошиту. Коли би хтось ужив цього слова так, що воно мало би викликати на слухачеві якесь чуття, то іншого чуття зазнав би чоловік, що зріс в місті, а іншого той, хто виховався на селі. Та й навпаки: кожний з них розповілятиме інакше за свої чуття.

Гриць хотів вмерти, бо чувся вже зайвим на цім світі. Але хотів умирати так, як люди, не крадьки. Хотів позстатися з родиною так, як позстається після празнику батько з родиною, відданою на друге село: тобі тут жити, а мені там; оставайся здорова!

Гриць уявляв собі ту хвилину, коли слабый чоловік говорить до своєї родини:

— Закличте міні сусідів, най попрошаюся.

Він уявив собі ту хвилину, коли сусіди сходяться до слабого та й слухають його уважно, наче того, що вже не належить до цього світа. Гриць поставив себе на місце того слабого і в своїй уяві про-

говорив до сусідів, що ніби стояли коло його постелі:

— Сусіди мої любі та милі! Прощайте міні! Може, я вам котрому в гурне слово сказав, може, я вам котрому зле діло зробив. Може, я вас котрого скривдив або о м р а з и в або обмовив. Прощайте міні! Вже ви від мене на цім світі ні добра, ні зла не знаєте. Прощайте міні, Семене!

— Най Бог простить! — ніби Семен відповідає.

— І другий раз!

— Най Бог простить!

— І третій раз!

— Най Бог простить!

За кожний раз ніби цілується з Семеном по руках.

— Та й ви, Іване, прощайте міні!

— Най Бог простить! — ніби Іван відповідає.

— І другий раз! І третій раз!

Знов ніби цілується з Іваном по руках.

Та й так ніби розпрощався вже з усіма сусідами. Сусіди ніби сідають на ослін повагом і ніби дожидають, що він далі говоритиме. А він ніби каже собі подати води, а відтак говорить:

— Заки ще жию, хочу зарядити своїм маєством, бо я его з собою у гріб не заберу. А вас, любі мої сусіди, панове газди, прошю вас, аби-сте було свідомі, як я заряджую своїм маєством, аби відтак діти після моєї голови не сварилися, шоби по судах не тягалися, шоби не теряли марне працю на адукатів. Той помірок під горою відказую моїй найстаршій доньці, Василені. Там буде з півтора морга. Той помірок на ставищи відказую моїй другій доньці, Єрині. Там буде лиш морг, але зато ліпше поле. Решту здаю на сина, на Николу: і хату і город і помірок під сіножатами. Мають мене за те по-християнски поховати; на всі кошта по-

носять діти рівну частъ видатків. А ти, стара, ту-лися при дітях! Доки Никола малолітний, і доки дівки не повіддаються, доти ти, стара, збираєш політки. А в хаті маєш сидіти, поки живота твого. Син має тебе вдержувати та й похорон тобі справити, бо я йому найбільше відказав. По моїй смерті, як дівкам лучаться люде, віддавай їх та й відділюй їм пайки.

При цім слові Гриць ніби відчуває, що найстарша донька, Василина, вже не дуже за ним жалує. Там у серці глибоко, в самім кутику, ворухиться несвідомо в неї бажання, щоби дедя довго вже не карався на цім світі, щоби пішов там, куди справився. Однак з цього не вийде. Вона має на прикметі парубка. А парубок як учує, що дедя відказав їй помірок під горою, то зараз у пару неділь засватає. Вона відділиться від родини та й стане сама газдувати.

Гриць ніби почуває, що Василина так собі в серці бажає, але це його не гризе. Адже живий живе гадає. Він рад іще з того, що так є, бо відтак люди говоритимуть:

— Аді, Василина Грицева вже віддаєся. Та й не дивно. Небіжчик лишив маєток, та й діти мають на чім газдувати.

Отакі то були Грицеві мрії. Петро сидів тихо, щоби йому тих мрій не розігнати. Але Гриць не довго марив. Махнув рукою та й прошептав:

— Та шо з того!

Нагадав собі, мабуть, як тепер є. Помірків тих уже давно всіх нема. Лишилися два, але й з них більша половина спродана, у чужих руках. І тотя кришка сьогодні-завтра не його. Довги на ній такі, що й сто літ жий, то тільки не приробиш. Щоби сяк-так оправдати себе перед родиною, удавав, що ще не вмирає. Але був переконаний, що йому

ніхто не вірить та й що — хоть би й подужав — то нічого не порадив би.

VIII.

Гриць умер із початком осені, саме в найкращу пору, коли надворі нема ні літньої спеки, ні осінньої слоти, коли сонце на погіднім небі гріє, та й не пече, а легесенький західний вітер обриває зжовкле листя з дерев.

На другий день його ховали. На похорон зійшлося мало людей. Були сусіди, а з подальших прийшов Сафат, Михайло та й Павло. Прийшла й Варвара з Іванихою. Панотця ще не було, але був дяк. Це був одинокий чоловік на ціле село, що взяв собі панотцеву науку до серця та й намість: це, говорив: сіє, але, розуміється, лиш у розмові з панотцем. Дяк був старий чоловік, вдовець, худий та й дуже вже наглябистий. Зате його прозивали стулений.

— Ходіть, дяче, най вас поцілую! — говорила йому Варвара.

Дяк подивився на неї та й миленько всміхнувся:

— Ану ко, гай!

— Коли ж бо ви стулений.

— Говори, — сказав дяк. — Я би ще ліпше вдав, як молодий.

— Кашляти, — додала Варвара.

Малий Никола з роздертою пазухою аж геть пониже пупа бігав поміж люди, де вони рідко стояли, як у лісі поміж дерева, та й тішився, що так багато людей.

Геть на боці стояла Семениха з Процихою та й балакали.

— Ви були при Грицеві, як умирав? — запитала Семениха.

— Таже-м була. Але як конав, то-м не виділа. Кажуть, лиш раз хлипнув. То так сталося на млі ока. Митер сидів коло постелі. Як Гриць мав конати, то Митер питався його за нумера. „Скажіть, каже, вуйку Грицю, які нумера! Ви тепер вгадаєте, та, може, випраємо на льотерії.“ Десь він тото виніс із воська, шо чоловік, як конає, та віщун: може вгадати нумера.

— Чудасія! Та сказав які нумера?

— Ей, де! Чоловік як умирає, то відай нічого ему не в голові.

— Та й не признався до самої смерти, шо вмирає? — запиталася Семениха.

— Ні!

— Та й до чого ему було таїтися? Таже очи виділи.

— Та правда, кумо Семенихо, шо не було чого, але це так уже, гей із збіжем. Як ударить слота зо дві неділи на покоси, то чоловік знає, шо збіже мусіло зростися. Але як хто прийде з поля та й скаже, шо збіже зрослося, то чоловікови так прикро, як коли би перший раз за тото довідався. Так же й це.

— Але шо перед сповідею або зараз по сповіди не приповівся?

— Гріхи!

Сафат, перший богач у селі, курив завзято люльку. „Так курить смашно, якби цицку ссав“ — говорили за нього. Курив тепер смажек. Його дістається в той спосіб, шо з питомого поля крадеться листки тютюну та й не сушиться на сонці, бо теребилюльки вздріли би, але сушиться в печі. Висушений смажек задержує зелену краску, за то він залегкий до курення. Треба його вперед у люльці запекти, аби був міцніший. Сафат заговорив до Семена:

— Я втратив сьогодні робітну днину. В мене такої роботи, що де-де. Усе порозчинано.

Михайло підслухав та й рад був, що має нагоду хруневі в печінки заїхати.

— А тебе ж хто сюда кликав? Сиди дома та пазь роботу. Може, хочеш, аби тобі Грициха заплатила за днину?

Сафат засоромився:

— Ви чого хочете з мене, Михайле? Я не п'ю до вас, то не кажіть міні: Дай Боже здоровле!

— То що, то що таке? — запитали навкруги.

— Адіть, люде, — говорив Михайло. — Богач собі кривдує, що втратив днину через похорон. Скиньмося, газди, по крейцарю на богача, бо він утратний.

Надійшов панотець і сказав коротеньку проповідь. Що мав зрештою за пияка багато говорити?

Коли рушив похорон, зірвалися горобці з буряну і з поплотини. Жива, гамірлива, сіра верета здохмалася з берега Грицевого подвір'я і, наче гнана вітром, перелетіла понад дорогу та й сперлася за дорогою на кріслатій, старій грушці. Горішнім кінцем вхопилася за вершок грушки, а долішній підогнула, а потім зчезла між гіллям. Горобчики, якби висипані з тої верети, скакали по галузях і цвірінькали.

Зараз за деревищем йшла Грициха, підпираючися палицями, та й ритмічно голосила:

— Господарю мій! На кого ти нас покидаєш? На кого ти діти лишаєш дрібні? Защо ти на нас прогнівався?...

Спів дяка заглушив її голосіння. Васирина йшла похнюплена, а Єрина плакала. Николка їхав із-заду за похороном на соняшнику та й бив прутом заімпровізованого коня.

Сафат обізвався до Семенихи, що припадком ішла з ним поруч:

— Адить, Семенихо! Котре щиро жалує, то не вміє красно голосити, бо жаль не дає. Таже то серце краєся. А котрому байдуже, то так приповідає, якби на книжці читало.

Всі жінки плакали. Кожда, мабуть, нагадувала собі якусь свою журу та й плакала.

Проциха заговорила до Михайла:

— Ото лишив дрібні діти. Шо з них тепер буде?

— Пролетарі! — відповів Михайло, думаючи, що й Проциха мусить розуміти це слово.

Проциха здивувалася і ніяково їй стало. На селі люди не знають питатися, яке значіння має котре нове слово. Процисі здавалося, що її пам'ять ослабла, коли вона не розуміє Михайлових слів.

Задзвонили в дзвони. На селі дзвонить паламар одною рукою та й через вправу видобуває з дзвонів якийсь акцент. Підставити під голос дзвонів яке небудь чотирискладне слово, то дзвони говоритимуть то слово. Через те, що Проциха вдумувалася в слово: пролетарі, їй здавалося, що дзвони так і говорять до неї: Пролетарі, пролетарі.

Від церкви було видно цвинтар. Увесь був зарослий деревами. Поміж ними білілися хрести й хрестики. Цвинтар заступав собою цілий виднокруг від сходу сонця. Чисте, осіннє, голубе небо спускалося над цвинтарем та й наче входило там поміж дерева й хрести. Ніби за тим цвинтарем і не було вже нічого далі на світі.

НА ТОРЗІ

Присвята Романові Роздольському.

Проць і Проциха продали в місті на торзі дві курці, копу яець, півкірця жита та й купили поросля і дві дощі, карник залатати. Сполудня, як мали вже йти додому, каже Проць до жінки:

— В тебе є які гроші?

— Та які? — каже жінка. — Маю ще в платині три нові: дітям на колачики.

Проць дряпнувся нігтями по немитій потилиці та й лишив на ній за кождим нігтем рівчик, наче розплуги на ріллі.

— Ффі-іть! А міні ще треба цвиків купити. Маю гулних п'ять крейцарів, а то треба зо двацять цвиків. Як не стане, то даш.

Проциха справила до чоловіка обі долоні:

— А най Бог боронить та заступить! Таже то би таких плачів!

— Говори свої! — бовтнув Проць. — Я слиною приліп'ю дошки?!

Та й пішов у місто, а Проциха лишилася коло фіри сусіда Івана, що з ласки зробив їм вигоду та й забрав дошки на свій віз. Стояла неподвижно на однім місці, прижмурила очі, що ціле місто здалося їй наче в сумерку, а всякі гадки стали її зносити.

Вернуться додому вже смерком. На Івановій

хаті бузьок клепатиме, а Семенові вівці будуть бляти. Крізь стріхи синій димок продирається, а з другого кінця села заводитиме сопілка. Дмитруньо й Настуня ждатимуть їх на воротях та, як тільки їх назирять, пустяться бігцем проти них. Дмитруньо зараз же й прибіжить, а маленька Настуня облишиться ззаду й стане плакати.

А Проць пішов у саму середину міста, на жидівську вулицю. В обох перях аж кишило від жидівських склепиків.

Зараз таки зачепила його каправа, горбата жидівка з крайнього склепу.

— Що купуєте, газдо? Ходіть до мене!

— В тебе нема! — сказав Проць та й не подивився навіть на неї.

Жидівка вхопила його за рукав.

— Чому нема? Ходіть!

Проць увійшов до склепу. На помості й на полицках стояло всюди скло, тринною й стухлою соломою обложено.

— Цвики є? — запитав Проць.

— Нема цвиків. Купіть собі лампу. Дуже дешево. А світить, ц-ц-ц!

— Іди, бо як ти засвітю, то три дні тобі свічки в очах муть стояти!

Вийшов розлючений.

Жидівка вибігла за ним.

— Чуєте, газдо, як вам треба цвиків, то йдіть до мого зятя, отам-о, з другого краю вулиці. Зараз вас мій Абрамко поведе.

Та й стала верещати:

— Аврум! Аврум! Аврум!

Абрамка не було. Проць не мав коли та й пустився йти. Але жидівка вхопила за сардак і не пускала.

— Чикайте трохи, зараз Абрамко приїде.

— Скараскайся, мерзо! — при цім слові сіпнув так сардаком, що жидівка мало носом не загорола до плиток.

Зайшов прямо до того склепу, що на дверях висіли поіржавлені ланці. Там стояв дванадцятилітній пейсатий жидок.

— Що купуєте, газдо?

Проць визвірився на нього:

— Я з тобою не говорю! Де газда від склепу?! — обізвався сердито.

— Що-о-о? Та то все одно: я также продаю!

— Я тебе питаюся, паршеку, де газда від склепу. Чуєш, чи ні?

— Зараз увійде.

За хвилину ввійшов старий жид, сивий, як молоко.

— Ви газда від склепу?

— Я. Ну, або що?

— Продасте міні цвики?

— Чому ні? А яких вам треба?

— Бритналів. По кілько за крейцар?

— На вагу продаєся.

— Я на вагу не хочу, продайте на штуки.

— Ну, по крейцарю возьму в вас.

Проць, як стояв, так обернувся і пішов. Вибіг старий жид, вибіг малий жидок.

— Верніться, газдо, чуєте!

Проць удавав, що не чує. Жидок підбіг за ним і вхопив за рукав, а Проць обернувся і ждюхнув жидка кулаком у груди.

— Уступися, кажу, паршеку!

Жидок відскочив, наче кіт від собаки.

Тимчасом надійшов старий жид:

— Ну, верніться, що дасте?

— Я не купую, — сказав Проць і чинився, що хоче відійти.

— Чому не купуєте? Вам треба цвиків. А, бігме, нігде не дістанете дешевше, як у мене. Аби я такий щасливий рік мав.

Проць став лагідніший.

— Як у вас купувати, коли правите, як за рідну маму?

— Ходіть до склепу; яюсь погодимося.

Цілий час держався жид Процевого сардака.

Проць іще не квапився йти. Став та й розмірковував у своїй голові, з кілько цвяхами найменше може обійтися і кілько найбільше може за них дати, аби не рушити тих крейцарів, що в Процихи. Жаль йому було малих пустіїв, що вибіжать проти нього й крізь ніс жвиндітимуть: „Де, шо-сте купили в місті?“

Міркував-міркував і якраз доміркувався до того, що тих три крейцарі від Процихи саме не стане. Така його лють зібрала, що був би всю жидову перемолотив.

От тоді знов підступив до нього жидок. Проць затис зуби та й справив до жидка кулак, наче довбню:

— Набик, гнидо, бо як тя ковтну, та й і не кивкнеш!

Старий жид, якби нічого, сіпнув Проця за сардак:

— Ну, газдо, що стоїте дурно? Мені треба вторгувати, а вам купити.

Зайшли до склепу, Проць став просити жида:

— Бійтеся Бога, Мошку, чи як вам, майте милосердіє. Ви би таки чоловіка облупили. Ви собі розкладіть заробок на всіх мужиків, а не то з одного та й маєство робити!

Жид став клястися; йому це йшло так гладенько й борзенько, як молитви:

— Заробок? Який заробок? Аби я так до зав-

тра дочекав, аби я такий легкий рік мав, аби я так на очі видів, аби я так з дітей потіхи діждався, як я маю на цвиках хоть крейцар зарібку.

— Дай Боже, дай вам Господоньку святий, щире вам цього жичу, — сказав Проць та й крутив головою.

— Гадаєте, що „не дай Боже?“ Таки дай Боже! Ну, кажіть, що даєте?

— Даш п'ять за крейцар?

Жид плюнув:

— Ігі на твою голову!

— Гікни матери своїй на гріб! А по штири даш?

Жид скулився, як кіт до миші:

— Брав би-сь по штири?

— Ні, в голову би-х ти позабивав. Та гавкай уже раз, по чому?!

Жид озлобився:

— Гавкай сам із псами!

— Їж, давися своїми цвиками! — по цім слові Проць вийшов, а жид ще крикнув йому навздогін:

— Дам три за два крейцарі!

Проць обернувся на порозі:

— Ая! Ще ти й прядива додам, аби-сь собі мотуз усукав та повісився на цвику!

Вийшов на вулицю і здавалося йому, ніби він десь у лісі, в самій середині, а то його з усіх боків вовки обскочили й наважилися життя взяти. Місто, місто — обдирство, ошуканство, наче хто шептав йому в вухо.

Аж іде Василь, з того ж села, самою серединою вулиці. В правій руці батіг, у лівій коновка, в коновці сушений короп, на шиї дріт, а на голові три капелюхи. Спідній — старий, солом'яний; середній — новий, суконний, чорний, для себе про свято, а верхній — новий, сивенький для синка Грицька, також про свято. Проць до нього:

— Заратуйтеко мене хоть шісткою!

Василь махнув батогом:

— Куме Процю, та я осьде ледви тлінний: на гуску соли ми не стало. Був-ем у штайранті, платив податок. Обібрали до сорочки, обголили до м'яса, ледви з душею втік.

Проць поплівся далі. Розмірковував, розраховував, а то все — не стає і не стає.

„Таки не витякне моїх гроший, треба буде докласти жіночі,“ — гадкував Проць та й зайшов до другого залізного склепу. Там так само, як і в першім. До третього, так само; до четвертого, також так само.

Проць налякався; та це й з жіночими не стане. А паця? Шо з пацям буде?!

— Мо-ой, аби вас повіхоп'ювало шо до лаби, аби на вас хороба тяженька! — заляв Проць серед дороги на весь голос, та так щиро, аж зітхнув. Ніякої ради, ніякого порятунку, хоть сядь та й плач.

Але паця? Паця мусить мати свою вигоду, аби з-під землі дістати, аби камінь зубами гризти! Християнин борше дотримає і голод і холод, а німина марніє, сохне. Воно не знає пожалуватися (рахувати: німина), що „я голодне, що мені студено, що підо мною мокро“, але марніє. А воно до чого здале, як марне? Лиш гріх за него. Християнин не потребує в сало дбати. Най буде худий, як хорт, лиш аби робив. А худібка не то; як уже марна, то ні до чого та й решта. А ще паця!

Отак гадкуючи йшов Проць нога за ногою, похнюпивши голову в долину, неначе шукав що по дорозі. І не стямився, коли вчинився перед склепом, де перший раз торгував цвяхи. Жид обізвався до нього:

— А що? Правда, що ніде нема дешевше? Слу-

хайте, Іване, чи як вам. Най страчу: дам вам по два за крейцар, та й то, біг-ме, нікому, лиш вам! Хочу мати добрий початок.

— Хіба на сконане початок, — бовтнув Проць.

— Я собі рахую початок на завтра.

Проць задумався:

— Дайте по три, — спровола процідив крізь зуби.

Жид усміхнувся:

— Ну, ну! Коби я сам міг де купити по три!

В одну мить постановив Проць відоймити гроші від жінки. Як мога борше побіг до неї:

— Давай гроші!

— Які гроші? Хрестися та лізь у болото!

Проць затис кулаки:

— Чуеш, не вповідай мені мудрішки, бо-м такий добрий, що би-м тя ззів!

Проциха дивувалася:

— Тобі шо, чоловіче, ти впився? А я ж дітем шо скажу?

Проць сичав здавленим голосом, як гадина:

— А ти ж яка мама дітем? Ти не знаєш, як їх забавити?

— Спам'ятайся, Процю, тебе обмарило?!

— Я тебе як зараз спам'ятаю, то ти очи повилязять! Ти — газдиня?! Вона тото не питає. де паця вигодвесея, але до мене: спам'ятайся. Мой! Ти така газдиня, га? — справив до неї кулак.

Але Проциха й не рушилася, а ще й нахилила до нього голову:

— На, бий, бий м'я! Чо' стоїш? — та й захлипала.

Проць, не довго розгадуючи, запхав їй п'юку в пазуху, витяг платинку з трьома крейцарами й пішов до жида торгу добивати.

Проциха плакала: жаль їй було за дітьми, але жаль їй було й на діти, що через них та не має життя з чоловіком.

БУЛКА

Ікс запросив свого бюрового товариша Мілька перед обідом до себе на чарку лікеру. Пан Мілько, що завсігди точно приходив на обід, випив, попрощався з товаришем і вийшов. Пішов найкоротшою дорогою: через склепок з булками.

Лишень зачинив за собою склепові скляні двері, збентежився, як той заяць, що його з усіх боків пси обскочать. Перед склепиком стояла бричка, а в ній сидів пан маршалок.

Мілько хотів незаметно втекти, але пан маршалок завважив його.

— Мое поважання, пане Мільку! Як ся маєте? Пан Мілько затрусився, як осиковий лист уосени.

— Мое поважання!... Я... я... підводив пана Ікс.

— Навмисне через склепок, щоби побачитися з красною склепаркою, — зареготався пан маршалок.

Мількові стали сльози в очах:

— Але ж, пане... ласкавий, як можна?

— Но, но, — успокоював п. маршалок, — жарти, пане Мільку. Адже я знаю, що з вас примірний муж!

Пан Мілько побіг додому, як попарений. Добродушна усмішка щезла з його обличчя. Журба зависла над його лисою головою, наче чорна хмара.

Від бистрого ходу впрів. Прибіг додому, сів на фотель і холодився, махаючи капелюхом.

— Що за нещастя, що за нещастя, — бурмотів під носом.

Увійшла жінка, висока, худа, зі злобними очима. Аж пашіла, така рум'яна: тепер що лиш висварившись з кухаркою. Зараз завважила зміну на чоловіці.

— А тобі що?

Мілько шпурнув капелюх на стіл.

— Дай мені спокій! Нещастя, кажу тобі; вічна компромітація!

Тепер прийшла черга на жінку зажуритися. За-ломила руки та й з притиском заговорила:

— Бійся Бога, Мільку, говори! Що сталося? Не перепуджуй мене.

— Таке сталося, що я пропащий, — сказав Мілько, не то відповідаючи, не то розмовляючи сам із собою. — Я — урядник, пане добродію, у десятій франзі та й така компромітація!

Жінка вийшла з терплячок: ухопила чоловіка за рам'я та й спищала:

— Таже говори, Мільку, чого мовчиш, якби тобі писок замкнув на колодку?!

Мілько зовсім спокійно відповів:

— Що мені з того, що я тобі скажу? Це вже не вернеться! Пропало. Компромітація назавсігди. Десь мене злий дух підійшов, отой Ікс запросив до себе на лікер. Виходжу від нього та й іду через склепок із булками. Лиш я двері за собою зачинив, дивлюсь: стоїть бричка, а в бричці пан маршалок. Ой, Боже, розступися земле!

— Ну, та що з того? — нетерпеливилась жінка.

Мілько покивав головою.

— Що з того? Ха-ха-ха! Вона каже: що з того! Та що більше треба? Що ж він собі подумає за

мене? Я — урядник, пане добродію, у десятій ранзі та йшов булку купувати за два крейцарі! Чи може вже бути більша компромітація?! Бодай же він був спопелів, заки втворив пашеку, аби мене на лікер залросити!

Жінка посумніла.

— Ще цього хибувало! Мене прозивають міщанкою (вона була донька горожанина таки з того містечка, але тепер уже пані), а за тебе будуть говорити, що купуєш булки по два крейцарі.

Мілька аж у горлі стисло, так ревно зажурився.

— Боже, Боже! Що то може наробити одно ніщо! Гей! Адже в мене є кухарка. Плачу їй п'ять ринських на місяць, а люди будуть гадати, що я сам ходив булку купувати за два крейцарі. Та мені тепер ніяк показатися в поряднім товаристві. Маршалок розповість кожному, що видів, як я сам булку купував.

Спер лису голову на долоню, задумався глибоко та й розмовлявся із собою:

— Нема іншого виходу, лиш подаватися на перенесення. Але ж бо матеріальна руїна. Тут продай хату й реальність, а там не купиш.

Хату й реальність дістав Мілько за жінкою. Стала жінка шире його радити:

— Що нам з хати, коли встид за встидом. Тут у мене повно кривняків, а то самі прості люди. Зі ширости та доброти компромітують, де здиблять. Оногди йду я з доктором Н., аж надходить Андрій. Знаєш? Івана син. Цілує мене в руку та й: „Чи тямите, — каже, — пані, як ми ходили разом до школи? Бігали-смо обое босі та й шпурляли камінями“. Гвалту, я трохи не зомліла. „Уступися, кажу, добрий чоловіче, не знаю тебе, а боса

я ніколи не ходила!“ Але пльотки вже готові. Що з того, що ношу тепер нові лякерки, коли обсуджуватимуть, що я боса ходила до школи.

Мілько три ночі не спав, а три дні ходив, як строєний: так йому булка заїхала в голову. Де тільки два люди говорили й сміялися, йому так і виділося, що то через ту булку.

Та це ще байка. Але ж бо пан Мілько як тільки коли побачив булку, зараз трясся, як у пропастиці. Боявся булки, як чорт свяченої води. Такий йому ляк дала.

Бо то треба знати: до простого чоловіка розпекти залізні тричяки до червоноти та й йому до очей — джі, та, може, здригнеться, а урядник у десятій ранзі як коли то й булки перелякається.

НІЧНИЙ ГІСТЬ

Присвята пані Олесі Озаркевичевій.

— Говоріть, що хочете, — перечився Василь Н. зі своїми товаришами, — але я сам на собі допевнивсь, що від передряку не захистить чоловіка ніяка розвага. Я раз був так перепудився, що цілий день лежав у гарячці. Не поміг мені нічого ні скептицизм у справах існування духів, ні резигнація на дочасне життя...

— Це діялося літньої пори. Може, тому буде до 15 літ: ще за моїх університетських часів. Кілька ночей перед тим я спав, як то кажуть, лиш на одно око. Лучився такий щасливий час, що мої товариші діставали гроші один по другім. Ми пиячили все до ранку. Я ходив наче не своїми ногами. Четвертої чи п'ятої ночі я вже не міг додержати й висунувся крадьки з корчми додому.

— Було десь саме коло півночі. Я розібрався і сів за стіл. Був я такий змучений, що лінувався встати й лягти на ліжку спати. Правду сказати, не чув я жадної потреби спання, тільки страшну втому. Туманів я за столом, дивився в одно місце й не видів нічого, зовсім нічого. Від неспаних ночей і алькоголю й теїни й кофеїни став я крайно подразнений. Шкіра на мені майже безнастанно тряслася.

— Я відчував, що мої змисли дрімають, радше

напів сплять. Лиш один якийсь змисл, що про нього на яві я нічого не знав, розлізся по цілім моїм естві. Пам'ять від мене зовсім утекла, а натомість пригадував я собі речі, що їх ніколи в житті не зазнав. Наче нагадувалося мені якесь фантастичне життя. Ніби воно вже давно-давно проминуло, й ніби я його сам пережив. Але то не було теперішнє людське життя...

— Нараз згадав я про свого товариша Івана, померлого перед трьома роками. Не так згадав я його, як радше він мені привидівся. Став передо мною хирлявий, худий, зі змученими очима, з сухитничими рум'янцями. Зовсім такий, як я його послідній раз видів.

— Я стямився. Змисли мої пробудилися, а той якийсь інший змисл зовсім щез. З ним разом запроторилися і ті мої фантастичні мрії, достоту, як той сон, що з нього нічого не тямимо, хоть знаємо, що щось та снилося.

— Я став думати про мого товариша Івана. То був мій найліпший приятель. Його життя було історією мужицьких синів, що вчать в вищих школах. Він був сином мужика-халупника, що на своє вдержання мусів днинськи працювати на лані. Івана, як звичайно, в гімназії переслідували. Все йому говорили: до гною хлопові, не до школи. А він таки держався тої школи. Цілий час був у бурсі або удержувався з лекцій. Ще в гімназії дістав сухоти, а в півроку по maturі вмер. За цілий час короткого життя не зазнав хвилинки веселости. Свята й ферії були, може, для нього ще прикріші, як час школи. Куди йому поїхати, куди подітися? А несміливий був хлопець. Не мав відваги нікого просити.

— Видів його щось на місяць перед смертю. Майже за кождим словом задихувався й покашлю-

вав. Що кілька кроків мусів припочивати. А най-
дужче мене вразило те, що більше нічого не гово-
рив зі мною, тільки розповідав, що йому вже лег-
ше й невдовзі подужає.

— По його смерті так жаль мені було за ним,
що я гадав, що нічим мені вже й потішитися. Отже
таки не тільки що я потішився, а ще на добавок
і забув зовсім про нього. Я передумував про ціле
життя його зо мною, про його приязнь, і чудував-
ся, що не можу в собі й одної іскорки жалю роз-
дути.

— Так, наче переходимо ще в цім житті через
ріку Лету. Не маємо щирих почувань до того, до
чого мали ми за молодих літ. Ніби те „я“ наше
затоплюється, розпливається, щезає, а натомість
нове якесь настає. Мабуть, коли би й перейшли ми
в інше, позагробове життя, то з теперішнього, на-
шого „я“ не лишилося б і крихітки.

— Щоби хоть трохи посумувати за померлим
приятелем (нам здається, що, сумуючи, робимо
якусь полегшу померлим) і щоби викликати в собі
ревні спомини про нього, забаглося мені подиви-
тися на письмо, що написав до мене Іван іще
в шестій клясі. Це діялося в часі ферій, і Іван по-
відомляв мене, що приїде до мене.

— Я відшукав між паперами на столі вже трохи
зжовкле письмо, записане нерівними, стоячими бук-
вами. Я вдивлювався довго в то письмо. Там стоя-
ло написано:

Дорогий Василю!

Не можу вже довше видержати дома; прийду до
тебе в цей четвер, 21. Поїду з сусідом на торг до
міста, а там, може, трафиться знайомий чоловік із
твого села, що мене відвезе. Очікуй мене хоть би

до опівночі, бо як не буде фіри, то пішки прийду, але напевно.

Твій

Іван.

— Мене жахом пройняло: дата згоджувалася якраз, тоді було також 21. Рипни хто дверми в той час, я був би — здається — з третього поверха вікном вискочив.

— Письмо мені в руках закам'яніло, а букви видавалися мені, наче ті роз'юшені бджоли, що кожної хвилини вискочать із того паперу прямо до моїх бчей і покусують мене. Мій питомий віддих пуджав мене. Я дожидав чогось страшного. Такого страху зазнає доперва той чоловік, що стоїть під скалою і видить, що вона ось-ось має обірватися.

— Не то я дрімав, не то деревів, не то відходив від притомности. Я чув, чув тим змислом, незнаним у здоровім стані, чув, дотулювався й видів мого товариша Івана. Це було для мене таке природне, таке само через себе зрозуміле, що не ворушився в мені сумнів і за макове зеренце. Не так я чув, дотулював і видів мого товариша, щоби міг сказати, який він, але так, що я знав, чого він хоче, що гадкує і що наважив і що наміряє.

— Так, він знов відвідав мене, але зовсім не в приятельських замірах. У нім накипіла ненависть до людей, лють і жадоба пімсти. Ці почування його прожерли малесеньке, майже незаметне почування приязни. Бо й що значила в його життю крішка радості, якої зазнав через мою приязнь, супроти безнастанного пригноблення, безнадійности, розпуки, що все те терпів заєдно від своїх настоятелів, від цілого світа?! Правда, він перебрів ріку забуття, але ненависть до людей і жадоба пімсти

вгризлися так глибоко, так болючо в його єство, що загниздилися і у тім другім його „я“. Те друге „я“ шукало людей і відшукало — розуміється — найборше того чоловіка, що з ним Іван за життя найближче жив.

— Та хирлявість, та хвороба, що загнала в гріб Івана, не зашкодила нічого його другому „я“, стала для нього радше тим, чим їдь для гадюки.

— Цей мій нічний гість був лютий на мене за те, що мене не мучить хвороба, не точить зараза, не відводить від ума розпука. Кождої хвилинки міг мені заподіяти лихо, нечуване досі, та й то потайки, підступом. Саме тоді, коли б я цього найменше сподівався. Я вижидавав того лиха та лишень бажав собі, коби не тепер, коби ще не зараз...

— Чи довго я міг би був так вижидати? Не знаю. Та тільки згоді стало біле світло крізь вікно налітати, по стінах розпливатися, а хатні посудини розкинули дневні тіні по долівці.

— Наш богоспасаємий край становить перехід до північної стрефи, де вліті сонце зовсім не заходить. У нас тоді нема правдивої, темної ночі. Допізна, дуже допізна висить червоний жар на небі, а незабавки по півночі вже світає.

— Сонячне ж світло, хоть би як його маленько, скріпляє організми, будить у них душевні, відпорні сили.

— Також й я стямився. Кинув на стіл письмо, ляг не роздягаючись і перележав цілий день у гарячці.

— В жадні забобони не вірю, але не зважився би нізащо читати вночі письмо мого товариша Івана, коли я сам у хаті.

ПЕРША СВАРКА

Присвята д-ру Василеві Гукевичеві.

Пані Дорожинська сиділа в сальоні на фотелю коло столика. Сперлася ліктем на столик і заткала собі хустинкою ротик: хотіла приглушити хлипання, аби не чути до сусідніх кімнат. Рясні сльози стікали трьома дорогами з очей: одні спливали прямо по лиці, другі протискалися крізь ніс, а треті залітали в горло, стримували дух і викликували хлипання...

Півроку, як віддалася за пана Дорожинського. Сьогодні перший раз посварилася з чоловіком не на жарт.

Не могло їй в голові поміститися, як він міг до цього допустити. Справа така ясна, а він її не міг піймати. Та де! Ще й наговорив їй, що вона його не розуміє.

Був послідній баль цих м'ясиць, давало товариство „Русская Дрянь”. Пані Дорожинська дістала перед кількома днями нову бальову сукню, далеко кращу, як мала пані Бігунцева. Очевидячки, мусіла бути на балю, щоби пристидати паню Бігунцеву. Шатнутися кілька разів саме під її носом і глипнути на неї таким оком: „Що, — бач, — небого, вихвалювалася ти, що маєш найдобрішу туалету. Дивися, ликай слинку й прикушуй зуби з персердя“.

А пан Дорожинський ні, та й ні: не підемо, й не підемо.

— Бо розумій, Генцю, що цей баль дають мої політичні противники, ще й на таку ціль, що супротивляється моїм переконанням. Мене би товариші мали за підлого.

— Але ж порозумій ти, що я маю нову сукню, а це послідній баль цих м'ясниць. До других м'ясниць може мати Бігунцева ще кращу сукню. Я на балі мушу бути.

— Мусиш, але не будеш. І таке буває, — порішив Дорожинський і вийшов.

А вона лишилася в сальоні коло столика, з хустиною коло ротика, проливаючи слъози.

Ах, пімститися, думала й гризла судорожно пальчики. Покинути його. Поїхати додому до родичів.

Та в тім біда, що родичі тільки й ждали на то, щоби її якнайборше з дому збутися. Партія така добра лучилася: пан Дорожинський — лікар, а вона мала всього три тисячі посагу. І дурний знав, що не вона йому, але він їй ласку зробив.

Ах, коли б так її родичі мільонери, і коли б він без тих мільонів не міг на світі жити. Покинула би: все би лоском лишила й поїхала.

А він би переждав кілька днів. Нема її. Написав лист, не відповідає. А тут біда: треба жити, нема як.

Перечекав ще пару днів — приїздить. Упокорений, збитий горем. Вона сховалася, не показується йому на очі. Взагалі не хоче з ним говорити.

Приходить мати.

— Фе, Генцю, вийди!

— Не хочу!

— Але ж не будь така, не роби його нещасливим на ціле життя!

Зробила це для матері: вийшла. А він хляп їй до ніг:

— Прости мені! Провинився, дуже провинився.

Вона ледве здержується, щоби не копнути його ногою.

— Не прощу, — рішучо відповідає.

— Кохана Генцю, не руйнуй мене!

— Ага братчику! Тепер я тобі кохана Генця, а тоді, як я хотіла йти на баль? — згідно відповідає.

— Я не знав, що роблю, — оправдується він покірно. — Вже більше не буду.

— Ну затям же собі. Послідній раз, чуеш: по-ослі-ідній раз.

— Більше не буду, — мелькотить він.

— Дивися ж, якби ще раз, так трісни, розсядься з розпуки, а не зворушиш мого серця. Ти, лукавий чоловіче!

Але це неможливе. Навряд: вона відчуває, що якби покинула, то сама мусіла б його перепрошувати. Це приводить її до безпам'ятної лютости. Зла на нього, зла на всіх мужчин, на своїх родичів зла, на себе зла, на цілий світ зла.

Умерти! Але так умерти, аби з того не було смерти, лиш йому грижа й клопіт.

Ось вона занедужала, тяжко занедужала. Він рве собі волосся на голові. Не знає, як їй допомогти. Сам боїться її лічити. Кличе іншого лікаря, а той лікар ніби дурний. Оглядає її: смертельно хора.

— Трісло їй з жалю серце, — говорить той лікар до її чоловіка.

— Не пустив я її на баль, — зітхає тяжко чоловік.

— Так є, — говорить той лікар, — з того вона й заслабла.

Чоловік клякає перед її ліжком, хоче просити прощення, а вона відвертається від нього.

— Дай собі спокій тепер, — говорить той лікар, — треба рятувати. Ось пляшечка, як до години не вип'є, то все пропало.

Так той лікар говорить, але ніби він дурний, бо то все неправда. Їй не треба жадних пляшечок, вона й так подужає.

Лікар відходить і лишає пляшечку. Чоловік наливає лікарства до ложечки і просить її, щоби випила. Вона рішучо не хоче.

— Генцю, бійся Бога, адже вмреш, як не вип'єш.

— Хочу вмерти, — говорить вона тихим голосом, — радше вмерти, як з таким чоловіком жити.

Йому стають сльози в очах.

— Генцю, схаменися! Що робиш? Не мстися так тяжко на мені через одну дурницю!

— Власне по дурниці пізнати щирість чоловіка. Недобрий ти, як пес.

— Генцю, Генцю, прости мені!

— Ось тобі моє прощення! — при цім слові витручує йому з рук пляшечку. Пляшечка паде на поміст: цорк! збилася, лік увесь вилявся дочиста.

Чоловік у розпуці: переконаний, що вона зараз умре. Через нього, через нього. Бігає по хаті. Не знає, що робити. Життя собі хоче відобрати.

А вона сміється в кулак: добре тобі так, добре тобі так!

Але й це неможливе. Навпаки: положиться до ліжка, а він зараз же:

— А видиш, — скаже, — нерви, нерви. А тобі ще й балю забавлюся!

— Йой, йой! — кусала пальчики з розпуки.

А сльози течуть:

— Най течуть, най течуть, най вихудну з плачу.

Утопитися. Це якраз добре. Ніби вона десь над ставом на греблі з ним.

— То не пустиш на баль?

— Не пушу!

— Отже: на!

При цім слові скаче до ставу, але якось так щасливо, що й не замочилася. Вхопилася загати й другим боком вийшла. А він ніби то все не видів, думає, що вона й справді втопилася.

— Пробі, рятуйте! Втопилася! Втопилася через мене!

Бігає по греблі, як божевільний. Ні живої душі. Скаче до ставу, шукає, шукає, — нема. Добре йому так, добре йому так. Нехай плаче, нехай жалує, нехай дуріє з розпуки. Зі зворушення дрижала на цілім тілі.

Аж ось: стук, стук, — хтось іде. Відхиляється занавіса, і в дверях стає пан Дорожинський. Червоний від ходу, веселий, усміхнений:

— А тобі що, Генцю?! Трохи на плач зібралось.

— Крізь вікно скочу, — шибнуло їй у головці.

— Ні! Не відозвуся ані словечком, — поправилася.

Дорожинський став перед нею.

— Та подивися, як ти виглядаєш. Як ворона в дощ. Як будеш отак щоднини слинити, то вираз обличчя лишиться раз на завсігди отакий скривлений. Не знаєш?

Схопилася й побігла до своєї кімнати, прямо перед дзеркало. Справді, виглядала, як ворона в дощ. Очі червоні, підпухлі, ніс продовжився, лице погано перекривилося.

Стала всміхатися до дзеркала. Ще трошки, ще трошки, е: краса вертає назад. Очі ще червоні, вії збилися в кілька купок, але обличчя ясніє, як і перше ясніло. Ой, а дуже би було негарно, якби так через ненастанну журу прибрало лице такий

перекривлений вигляд. Ще раз усміхнутися, ще раз.

Надійшов Дорожинський і розсміявся:

— А що? Вже прояснилося, вже погода?

Вона злобно поглянула на нього:

— Ти гадаєш, що я така дурна, аби через твої примхи тратити здоровля. Тобі би хотілося цього, але не діждеш, — сказала й сіла фартушок направляти з таким поспіхом, начеби стояв хтось над нею з сокирою і погрозою: кінчи зараз, а ні, то голову відотну.

Я Н

Присвята Костеві Бірецькому.

З Івана зробився в місті Яном, а його жінка Яновою. Замешкав далеко на передмісті, в тісній вулиці, в маленькій хатчині. Тиснувся там з родиною, як оселедці в бочці.

Рубав дрова і, що затерликав, те й проликав. А жінка носила воду, послугувала панам, прала білля та й била чоловіка.

— Ти будеш пити, а я буду бити, — приговорювала.

Вона велика й сильна, як довбуш, а він маленький та скорчений, як котеня. Вона його била, а він плакав та просився, як мала дитина.

Аж одного часу Ян ослаб так, що й дрова не міг рубати. А жінка не дбала, нагонила до роботи щоднини. Коли ж і то не допомгло, то вона не дала йому їсти. Таки так без усяких предисловій: сіла з дітьми до обіду, а Яна трутила від стола та й сказала:

— Я тебе не маю за що годувати; іди жebraй, коли-сь не годен робити.

Ян пішов з плачем до прачки Валентової, що мешкала на тім самім коридорі, й став жалуватися. А Валентова обібралася за посередничку. Янова вияснила причини свого поступку.

Робота би для Яна найшлася, коли ж бо він

пняк. У тім готелю, де Янова вслугує, портієр потребує на ніч послугача, щоби браму відчиняв гостям. Заробити може, ще й багато, але треба шануватися.

Ян закликав на чім світ стоїть, що більше не подивиться на жаден трунок.

Та й дістав місце послугача. Сів собі в маленькій „цюпці“ недалеко брами та й ждав, поки електричний дзвінок не обізветься.

Першу ніч не спав і на волос. Рано прийшов додому, ляг спати і також не міг. Перед вечером дуже забавлявся йому напитися чогось. Але здержався.

Другу ніч знов не спав і на волос. Прийшов додому та й також не міг спати. А пити хотілося цілий день. Якусь гарячку дістав, дрож.

Третьої ночі, замкнувши браму, подумав: „Аж тепер мушу вснути, дві ночі не спав, то на третю сон зломить.“

Увійшов до своєї цюпки, загасив світло та й ляг на тапчан. Зачав засипляти. Навіть чув, як засипляє: чув як починає повільніше й тяжче дихати, як сопіти.

Нараз, — бовх! Щось стрілило. Саме mezi очі йому стрілило. Червоне світло протягнулося десь аж від неба до землі.

Серце почало йому битися, як горобцеві, зловленому в кулак. Цілим тілом дрижав, переляк спер йому дух у грудях, а поза вухами ковтало, наче десять ковалів по ковадлі.

Ледве зважився протягнути руку й перехриститися.

Деревів довго без пам'яті а в вухах шуміло достоту, наче осінню вітер сухими лозами. Не міг собі ніяк пояснити, що сталося.

Протягнув несміливо й обережно руку по сірни-

ки, наче понад сплячого скаженого пса, боячися його розбудити, аби не покалічив.

Засвітив світло й ляк перейшов. Не так перейшов, як Ян міг не думати про те, що сталося.

Сів на тапчан і не знав, що робити. Лягати назад боявся. бо одно, що треба буде зараз напоятки розгадувати за той вистріл і блиск, а друге: відчував, що вже не засне.

Нараз кинувся, як попечений. Щось тріснуло, мабуть, у стіні під образом. Боявся підняти очі на образ: ану ж розтріскався, ану ж святець кивається на образі. Мурашки пробігли тілом.

Узяв молитися; всі молитви, які знав. Губи шепчуть, а вуха наслухають, що чути навкруги.

Ось: дур! дур! дур! Відай фіякер їде. Але чого боком? Як віз може боком котитися? Адже колеса ніяк обертаються. Та вже віз возом, але коні як? Адже як коні тягнуть віз, то він мусить за ними котитися. А боком хіба би віз сам біг ще й коней тручав. А погонич?! Чого ж він сидить обернений до коней плечима?

Ян перестав молитися. Потер рукою чоло. „Відки ж я то знаю, як віз їде, коли я тут сижу, а фіякер надворі? Це мене якась біда зачинає мучити“.

Знов почав молитися. Але заткав собі вуха пальцями, щоби нічого не чути, та й прижмурих очі, щоби нічого не видіти. Постановив собі щире-щире молитися.

— Прийдіте, поклонімся.

Абрамко шинкує горілку в корчмі; там у селі, відки Ян.

— Дайте вперед гроші, — говорить Абрамко до Семена Колотила й чухається в бороду.

— Ігі на вас, а шо ж я з села тікаю? Я не варт у вас одних три грейцарі?

— Варт не варт, але я не дам без грошей, — го-

ворить Абрамко й не дивиться на Семена, але десь убік, а відтак ще й зачинає з Абрамчихою по-жидівськи гаркотати.

Газди сидять поза столом та й частуються. Сиплють горілку з повної пляшки до келішка. Горілка: голь, голь, голь! а банька з воздуха біжить від шийки аж десь до середини пляшки. Семен достоює свого.

— Чуєте, Абрамку?!

Абрамко вдає, що не чує. Семен чухається в голову:

— Абрамку, чуєте?

Абрамко обертає до нього сухе лице:

— Вступіться!

— Бо, біг-ме, вже ніколи не прийду, — пуджає Семен.

— Не приходіть! — харкотить Абрамко.

Семен відходить аж до дверей та й стає. Газди за столом контентуються:

— Дай Боже здоров'є!

— Пийте здорові, аби-сте прожили!

— Жийте здорові!

А Василь уже почервонів та й бубонить:

— Куме-е, куме-е, чуєте-е, а послухайте ж! — але на нього й не дивляться, не то слухати.

Семен вертається та й знов кандить коло Абрамка.

— Та бо ви Абрамку, біг-ме!... Та як? Ц-ц! Другим даєте, а міні — шо?

— А вступіться ж!

А Семен таки:

— Позичте ко міні, — каже, — Яне, три грейцарі!

Ян зірвався на ноги та й витягнув шию дознаку, як той, що потапає. Чув таки на свої вуха: Позичте ко міні, Яне, три грейцарі!

— Господи, Господи, ратуї мене! — шепнув Ян.
— це пияцка жилка не дає міні спокою.

Сів на тапчан та й наново взяв молитися.

Але то: бум! бум! бум! тра-ра-ра! рі-рі-рі! Музи-ка не ріже, ні, якби дроти пхав крізь вуха. Пищить, сичить, дзвонить.

— Що за лихо по ночех з музикою? І помоли-тися не дають.

Але що то за музика може бути? Уночі? Де ж це може бути? Піти подивитися.

Лиш устав, а музика втихла. Що це?

Постояв трохи: електричний дзвінок над тапчаном: дзінь-дзінь-дзінь!

Хтось іде, от запитаюся:

Відчинив браму, гість усунув йому шістку в жменю, насварив:

— Спите, як камінь, добудитися не мож, дзвоню пів години, — та й побіг по сходах.

Ян посвітив гостеві й вернувся назад до брами. Перед брамою стояв фіякер.

— Хто це грав уночі?

— Де? — запитався фіякер.

— Надворі, так гей войскова банда.

— Хіба приснилося вам?

Ян замкнув браму, ввійшов до цюпки.

— Це мене пияцка жилка мучить, — журився Ян.
— Господи, сохрани мене!

— Але один келішок не завадив би, — блиснуло Янові. — Зараз би вснув. Ая, ая! А то я отак іздохну. Якби випив один, зараз би на сон узяло. Але лиш один. Біг-ме, лиш один. Більше, ані, ані... ану, аби-м гиб!

Янова з кочергою привиділася йому.

— Господи, заступи: пияцка жилка гризе.

Укляк перед образом, стулив долоні та й почав молитися. Витріщив очі на образ і ані не мигнув

набік. Образ став темніший, святець моргнув. Ні, це привиділося йому. Вдивився ще ліпше в образ. У святця у правій руці книжка, а з лівої руки підніс три пальці до благословення. Ні — це не книжка, це виразнісінько гранчаста, синя пляшка з горілкою. А в лівій руці — блищиться келішок. Святець підсміхається. Ян зірвався, наче би його хто ззаду в брехунці за чуприну сіпнув. Образ, як і перше.

— Господи, не дай піяцкій жилці мене поконати! Але келішок здав би ся, лиш один: на сон. Адже я не присягав. Одним келішком не вп'юся. Не їм, не сп'ю, це міні буде на лік. Ану ж я гостець супротивив? Пив, пив та й доразу перестав, як утяв. Нічо, лиш супротивив гостець. Кільки років пив, а за одну хвилю перестав. То би помалу, чим раз менше, менше.

Став трястися, як у пропасниці. Руки трясуться, ноги дилькають, а по тілі мороз пересувається. У грудях не то пече, не то скобоче.

Знов відозвався електричний дзвінок. Ян вийшов, потикаючись.

Відчинив браму, а з брами гульк: п'яний гість. Очі йому наверху виступили, а алькоголь спер дух. Отже гість замітив, що Ян дрижить

— Красно, — прошипів гість, — ти братчику, дома так упився, як я в корчмі.

— Ий-де, — зітхнув Ян, — я вже три дни нічо в роті не мав.

— То йди, напийся, — сказав гість, не знаючи сам, що говорить.

Ян низенько вклонився:

— Дякую, ласкавий пане, за пораду, цілую руці.

Замкнув браму та й подріботав тротуаром, борзенько - борзенько, ніби там десь люди розхапують золото, а він як не добіжить, то втратить.

— Як цього пана рано не застану, — гадкував собі Ян, — то, очевидячки, Бог вислухав мої молитви та й зіслав міні ангела, аби мене розрадив, а як его рано застану, то — він дуже розумний і вчений пан.

ЗА ТОПЛИВО

Суддя (До обжалуваного): Були-сте карані?

Обжалуваний (Стоїть згорблений коло дверей):
Був.

Суд.: Ну!

Об.: Дістав-єм від пана десять буків у стайни.

Пан (Темний вірменин, із вухами, як у лилика, намість збліднути, пожовк): То неправда. Він бреше.

Суд. (До пана): Успокойтеся, пане, я знаю, що він мені тут усе буде брехати. (До обжалуваного): Не бреш! Бити не вільно!

Об. (Скривився так, наче хотів сказати: Коби я тебе подидав у своїм селі, в темній вулиці, в-опівночі, я би тобі показав, чи вільно бити, чи ні).

Суд.: Я тебе питаюся, чи ти був караний, то значить, чи ти сидів у арешті?

Пан.: Ого-го!

Об.: Сидів.

Суд.: За що?

Об.: За напасть!

Суд.: За яку напасть?

Об.: У Семена пропав мішок, а в мене трясли шандарі, та й найшовся.

Суд.: То ти, видно, порядний чоловік.

Пан.: Налоговий злодій.

Суд.: Крав ти у пана пруття з лугу?

Об.: Ні!

Пан (Сердиться): Та як можна так безлично брехати? Таже тебе ймили гуменний і економ!

Об.: Я брав собі топливо.

Пан: Та вночі?

Об.: Бо в днину не давали.

Суд.: Чи ти дурний, чи вдаєш дурного?

Об.: Шоправда, я трохи придуркуватий, бо мене маленьким затовкли в головку, але робітник із мене добрий. Най пан скажуть: три роки у них служу.

Пан: Та так ти ся мені віддячив за моє добре серце, що тебе три роки годую?

Суд.: Що маєш сказати на своє оправдання?

Об.: (Дивиться на ніжку від стола).

Суд.: Нащо ти крав пруття?

Об.: Бо міні належалося.

Пан (Перебиває): Дивіться, пане суддя, що за безличність! Соціяліст, ділив би ся зо мною!

Об.: Я мав згоду з паном за топливо. А чим же мені жінка обід зварить? Тепер коло плуга... тяжка робота... враз із волом від досвітку до темної ночі.

Суд.: Що?

Пан: Але ж, пане суддя, я йому дав ведля згоди — ріпак, так як щороку.

Об.: Ріпак перемок... зогнив. Та чим топити? Слота вдарила. В мене хорім нема, а таку купу до хати не мож забирати. А ріщечко все инакше: хоть до хати забери, а хоть як вимокне, то борше висхне.

Суд.: Та що тут багато говорити? З його зізнань виходить, що вкрав.

Об.: Я нічого не крав, я топливо брав. Міні належиться.

Суд.: Як міркуєш, що тобі належиться, то запізви пана, а красти не вільно.

Об.: Кудя запізвати?

Суд.: До суду.

Об. (хитро): Ая! (Дивиться на ніжку від стола).

Суд.: За то, що ти крав пруття, маєш два тижні арешту. Маєш вернути панові пруття або 50 крейцарів.

Об.: Оксана не даст ріще, то нема чим затопити.

Пан: Я собі з платні обтягну.

Об.: Як з платні? Я взяв півкорця кукурудзів до гроший у жида.

Суд.: Приймаєшся кари, чи будеш рекурсувати?

Об.: Кудя?

Суд.: До вищого суду.

Об. (Дивиться на ніжку від стола).

Суд.: Ну?

Об.: Я нічого не рекурсюю — —

Суд.: То махай до арешту!

Об.: — — але я взяв півкорця — — (Возний відпроваджує обжалуваного до арешту).

ЗА МЕЖУ

— Били-сте Йваниху? — запитав суддя Грицька, що стояв босий, з одною ноговицею підкоченою, в' сардаці наопашки, з розкуйовданим чупром.

З чупру стреміло кілька стебел соломи. Як спав у stodолі, так рано на зорях устав і почимчикував до міста „на термін до права“.

Намість Грицька відповіла Йваниха. Протиснулася чим борше поміж людей і доти не стала, доки не вдарилася ніжними пальцями до градусуса, що на ній стояв судейський стіл:

— Бив, ой, бив мене, кілька сам хотів! Сапов. По голові, по крижах, по руках, по ногах, де' за-сяг... От прошу, які синці...

— Тихо, бабо! Я Грицька питаю!

Йванісі здавалося, що як Гриць говорить, то й його справа. Тому не переставала:

— Прощу сендзі... він ме брехати; буде казати, що то його грунт, що я розчала сварню. А я зараз отут присягаю гола й боса...

— Тихо, бабо, кажу!

Гриць використав нагоду. Підокрався аж до самого стола й, хитро підсміхаючись, показав пальцем на Йваниху:

— Адіт, прошу найяснішого суду: вона все так, коли вона тут, у цісарськім суді, а яка вона дома. Причепиться, як ріп'як кожуха...

— Коли ж бо ні! Брешете! — перебила Йваниха.

— То ви розбійник... Не кричали-сте, що мене заріжете? Га, що?!

— Тихо, бабо, бо зараз замкну!

— Хіба таке: не дають говорити... — рясні сльози сперли Йванисі голос у горлі.

Грицько аж просіяв:

— Ади, маєш право! Таке-с ся віфалювала по селу: я его до суду завдам, до кременалу піде...

— А він казав, прошу сендзі, шо ся суду не боїть.

— Брешеш!

— Таки-с казав.

— Брешеш!

— Люди чули!

— Брешеш!

— Тихо, бо я вас зараз обоє замкну. Розділіть їх!

Два свідки, один старий, сивий, другий молодий, упхалися поміж Грицька і Йваниху.

— Бив-есь Іваниху? — почав урядувати суддя.

— Прошу віслухати, найясніший сендзьо; я скажу, як зайшло. Ще мій небіжчик дедя, царство ему небесне...

— Але ж я тебе питаю, чи ти бив?

— Прошу, пане сендзьо, а віслухайте ж. Бо не мете знати, як зайшло. То все з-за межі...

— То моя межа, — крикнула з другого кінця стола Йваниха.

— Оце твоє! Знаєш? — і ткнув старому свідкові дулю під ніс, бо до Йванихи не досяг.

— Але ж мені не треба, як зайшло. Я хочу знати, чи ти бив Іваниху?

— Таже вона каже, шо-м бив.

— Але я хочу чути з тебе.

— Я її до суду не завдав. Чо вона хоче з мене?! В мене сьогодні робітна днина.

— Бив ти? Так, чи ні?

— То було на мої питомі межи.

— Бив ти?

— А коли ж я її бив?

— Я тебе питаюся.

— Аби вона так ногами збила при сконанню, дай Господоньку святий. Та де ж я її бив? Замахнув-ем ся з пару раз сапов, бо то на мої межи, я сапав тогди барабулю.

Іваниха прімкнулася помежи свідків та й заломила руки:

— Йой! а він шо каже? Таже він бреше, не слухайте його!

— Пишіть, — сказав суддя до писаря, — обжалуваний не почувается до вини. Буду вас слухати, — звернувся до старого свідка, — аби-сте правду казали. Як ся називаєте?

— Прошу найяснішого суду, я не зволяю, аби він говорив, то її свідок, — протестував Грицько.

— Що знаєте? — допитувався суддя свідка.

— Усе знаю, бо я з її дедом у супрузі був. То діялося не тепер, давненько, ще голодних років. Небіжчик мав пару волів-ласіїв, а я мав пару волів голубих...

Іваниха:

— Аякже, аякже!

Грицько: То її свідок, я поставлю свої свідки.

Іваниха: Твої свідки — піяки...

Грицько: Най ціле село прикаже.

Свідок: Я мав ґрунт на сіножатях. Тепер здав-ем уже на сина, най він газдує, бо моє — сегоднє-завтра: лопата та й, ано, до дучі! А небіжчик мав ґрунт на теплициях, таки межа в межу з його дедом. Але газди жили в злагоді. Де то хто давно чув за таку супереку, як тепер?! Гріхи, нічо, лиш гріхи. Міні вже на сімдесятий переступило, але

моя нога ще не була в суді (аби сюда ніхто добрий не заходив!) А де ж? Така божа днинка, хто міні сьогодні за днину заплатить?! Чи ж то не ліпше в мирности, в злагоді: своє пантруй, але чуже не руш...

Іваниха: Чуєш, що старий чоловік кажуть?

Грицько: То ти мене нарушила.

Іваниха: То мого деді межа, я на то свідки кладу.

Грицько: Шос я тобі в твої свідки, я маю свої свідки.

Свідок: За своєв працев серце болит...

Іваниха: Ой, болит...

Грицько: А мене ж не болит?

Свідок: Але чуже гріх нарушати.

Іваниха: А шо!

Грицько: И-е!

Свідок: Шіснацять рік я був з її дедом у супрузі, шороку я то поле орав, але сварні ніякої не було. Межу ніхто не рушав, ані її дедя, ані його. Худібка, коби здорова, паслася. Бо, проше найяснішого суду, давно було широко: ніхто за межу не дбав, а тепер тісно, дуже тісно стало...

Суддя: Тут Іваниха завдала до суду Грицька за „образу гонору“, що її бив сапою. Знаєте що за те?

Свідок: Усе знаю. Чи то лиш омраза гонору? А божа омраза! Таке вони вже штирнацять рік...

Іваниха: П'ятнацять...

Свідок: ...Може й п'ятнацять: отої, отої, отої (показує руками); гріх від Бога, а від людей сором.

Суддя: Були ви при тім, як він її бив?

Свідок: Шо ви говорите? А де ж я міг при тім бути?! Таже я вже три роки, як не віхожу в поле. А зрештов, хоть би-х там і був, та де би я йшов на головниство! Я — Богу дякувати — вже п'ять

літ за жадну сварню не свідім. Але оця молодиця прийшла оногди до мене, як зачала заводити, як зачала плакати, — Господи, Твоя Воля! „Вуечку, каже, впадайте на Бога, будьте міні за свідка, бо на тій межі буде колись забійство. Або, каже, він мене з світа зжене, або я его.” Та й я став її за свідка. А чому ж би ні? Таже я з її дедом шіснацять рік у супрузі був.

Другий свідок то ж само знав. А свідком він був тому, що Грицько наважився його також зі світа зігнати.

Суддя пояснював Іванисі, що обида чести, аби підходила під австрійський карний закон, мусить бути або при двох свідках, або на публичнім місці. А що тут ні одно, ні друге не було, то — — —

Іваниха: Таже він мене трохи не вбив. Та ще й на моїй межі!

Грицько: То моя межа.

Іваниха: Прошу сендзі дати йому фрику, бо ніяк буде на дорозі показатися. Таже він як узяв до мене сапище, як мене хомнув по голові, то я трохи в лежу не впала.

Грицько: Йой!

Метнувся з-перед стола, поміж людей, та до сіней. Відти ніс сапу, ваги зо 3 кильограми, на держаку, довгім у хлопа. Не міг борзо пропхатися поміж людей.

— А прошу, газди, а проступітья ж!

Газди поволі проступалися.

— Ану, трохи набік; сапу чоловік несе! — один одному подавали.

— Ади, прошу найяснішого суду, подивітья! Та тут є чим бити? Та це легке, як перце; спосібна дуже сапа, — говорив Грицько, поставивши собі сапу на обі долоні та й підтрясаючи нею, наче дитиною, аби не плакала.

Але суддя викликав уже другу справу. Заплана Іваниха й сіяючий з радості Грицько мусіли вже йти додому.

Якийсь газда з-під печі став на пальці, витягнувши й дивиться понад голови на ту сапу.

— Шо гадаєте? Зелізе. Якби так порядно ковтнув по голові, добрий би знак зробив! — говорив до свого сусіда.

— А ще, як у яку годину! — відповів сусід.

ХИТРИЙ ПАНЬКО

Присвята д-ру Лонгінові Озаркевичеві.

Не досвіта, але таки ще вночі встав Панько. Вбув великі чоботи, надяг кожух, а легітимаційну карту й карту до голосування запхав у пазуху, аж геть на голе тіло. Вже дома боявся, щоби йому тих карт хто не видер.

Жінка дала йому пів хліба ще й грінку сира — на доказ, що сьогодні для Панька святочний день.

Бо Панько сьогодні перший раз у своїм життю вповнював уряд. Уже йому минуло святої неділі 62 роки, а він іще дотепер не був ніяким урядником у громаді. Аж цього року вибрали його громадяни виборцем на посла до віденської ради.

Не дуже то велика почесть бути виборцем, — особливо цього року, коли — після послідніх кривавих виборів — ніхто з громадян не хотів дати вибратися та й, правду сказавши, Панька вибрали лиш тому, що його в місті ще не знали за „бунтівника“, котрий інакше важиться голосувати, як наказує староста, — але все таки уряд урядом, то й Панькові припало це дуже до вподоби.

Панько вийшов надвір, а там така темрява, хоть око виколи: носа свого не видко. Хоть чалапав густим осіннім болотом, і навкруги не чути було й живої душі, то все ж Панькові здавалося, що йде

поміж тисячами народу. Та й наче ті тисячі наказували йому те саме, що цеї неділі читальники коло церкви: „А майте собі в тямці, Паньку, не віддавайте карту до голосовання нікому, аж нагорі при комісії. Аби сам староста зажадав від вас тої карти, то не дайте, бо всьо пропаде. Легітимацію покажіть, як який урядник запитає, але карту до голосовання ні, хоть би вам сотку давав“.

„Шо то сотку?! — ніби відповів у гадках Панько тим тисячам народу, — але, ану, аби м'я на муки брали, то не дам. Уже ж я знаю за громаду постояти! Коли громада міні таку честь повела, то я за ню хоть у вогонь!“

Так собі міркував Панько та й мав дивне почуття втіхи й страху. Неначе дістав якийсь дуже дорогий, але й дуже делікатний дарунок, тішився тим дарунком, а враз і боявся, аби його не впустити або в руках не роздавити. Найдужче боявся того, аби нічого не змити. Тому розгадував собі вже щось десятий раз, що має робити.

„Перше, — гадкував собі, — маю піти до того адуката-руснака, аби вйписав на карті нашого посла, а вітак просто перед комісію“.

Цими гадками Панько так занявся, що й не стямився, коли вчинився в місті. Надворі вже був день, але крізь густу мряку годі було на кілька кроків людей пізнати. Та мряка обсіла кожух і капелюх Паньків дрібними крапельками.

У той день відбувався в тім містечку ярмарок, то поволі з усіх боків стягалися ярмарочні люди. Панько замішався поміж ярмарочних, бо чув дома, що якби його жиди де одинцем залямили, то зараз або карту відобрали би, а як ні, то підвели би жандарів, аби Панька арештували. Тому Панько пробирався поміж ярмарочних до того адуката.

В адуката написали Панькові на карті до голо-

сування ім'я кандидата й навчили Панька, як має донести ту карту аж перед комісію.

— А вважайте, — говорили йому, — аби-сте не злакомилися на п'ятку, бо в сінях стоїть секретар Момчинський, відбирає картки з нашим кандидатом та й дає другі картки з п'яткою.

— Я її от туди! — відповів Панько, всуваючи картку до голосування назад до пазухи, — а п'яткою він мене не загулить, — говорив радий, що лиш п'яткою пуджають, а більше нічим.

Ішов до повітової ради, де була виборча комісія, втішний, що цих виборів тільки п'ятками воюють. „Най він собі купить мотузок за ту п'ятку,” — міркував Панько, підходячи до повітової ради й держачи в кулаці легітимаційну карту, щоби її показати якому посіпаці, аби допустив до комісії.

В сінях будинку ради повітової стояв під одною стіною секретар Момчинський, вивертаючи верхню губу догори, щоби оглядати свій довгий білий вус, а під другою стіною стояв величезний хлоп у смушковій шапці і в довгій капоті. Це був ніби якийсь возний, а тепер приставлений Момчинському до помочі, як агітатор польського кандидата. Далі в сінях проходжувався жандарм, держачи карабін у руці.

На вид цих урядових лиць Панько трохи збентежився і підступав несміливими кроками до сіней. Як тільки вихопився по камінних східцях до сіней, задержав його секретар словами:

— Покаж картку!

Панько показав дрижачою рукою зім'яту в кулаці легітимаційну карту.

— Не ту! Карту до голосування! — скричав на нього Момчинський тим голосом, яким кричав іще перед кількома місяцями, яко вахмайстер, на уланів.

— Ого! Вже зачалось, — подумав собі Панько, а дрож нетерплячки й дождання чогось непевного пробігла по цілім його тілі.

Нараз Панько збоявся, щоби не послухати цього сердитого секретаря. Не знав, чому саме, але почував, що як цей панок напосядеться на нього, то його рука сама залізе до пазухи й витягне карту. Щоби цей страх прогнати, гулюкав Панько в думці на себе: „Не дати! Не дати! Не дати!“

Всі оці думки тривали одну мить, заки Панько роздумав, що має секретареві відповісти. Отже таки, — хоть намагався сказати щось рішуче й переконуюче секретареві, нічого путнього з того не виходило.

— Я не маю инакшої карти, — проговорив Панько й тут же зміркував, що йому не повірять.

Секретар нагнув до нього своє червоне лице:

— Брешеш! Давай картку до голосування!

„Най дієся божа воля! Коби оце перебути, та й решта”, — подумав Панько та й боязко обізвався:

— Я тут не дам тої карти, нагорі при комісії.

— Мудю! — зашипів секретар і, розтягаючи рот, показав передні зуби.

Потім моргнув на агітатора та й прошептав:

— Раз го!

В тій хвилині підніс агітатор свою здоровезну руку та й із розмахом ударив Панька по лиці.

„Уже б'ють! Але витримаю, аби не знати шо,” — подумав Панько й прилагодився ще на кілька поличників: затис зуби та й стяг кілька мога лице. Гадав, що це охоронить його від болю. Секретар відвернувся до стіни і злегенька сміявся. Панько наче прикипів до того місця, де зразу став, дивився переляканими очима на агітатора і ждав на щось.

Тоді приступив до нього жандарм скорою ходою й підніс карабін кольбою догори.

— Махай або сюда або туди! Не заважай другим! — скричав на нього жандарм із такою злобою, якби йому Панько не знати яку шкоду заподіяв.

Панько сам не зчувся, коли нахилився, коли зняв руку понад голову й коли борзенько, назадгузь, висунувся з сіней. Став собі оддалік супроти дверей та й засоромився.

„Отже-м таки не вдержав! Збоявся. Красно ж я стою за промаду. Варт мене другий раз вибрати. Збоявся, що голову розчерепить кольбою!“ — роздумував собі Панько та й дивився, як інші виборці заходили по одному до сіней, як секретар відбирав від них картки, а натомість давав другі.

„Там відай є п'ятки. За зле платять, а за добре б'ють!“ — міркував собі Панько, а сльози так і підходили до очей з жалю і з болю, бо лице вогнем пекло.

Стояв на однім місці покірною, як жебрак перед панською хатою, заглядав до середини та й усе здавалося йому, що, може, якимось незаметно пропхається через сіни. Але знов не мав на те великої надії. Потому розгадував собі, що йому в селі сказали би, якби з нічим вернув.

Але другий жандарм, що ходив попід будинок, устиг уже звідатися про Панька й справився прямо на нього.

— Марш! — скричав і цей з такою лютістю на Панька, наче би він і йому велику кривду зробив. — Тут не вольно стояти!

Заляканий Панько подріботав борзенько поміж ярмарочних і мав достоту таке почування, як мала дитина, що її бучком вигнали від вишень із чужого саду. „Бідна ж моя головонько,“ — думалось

йому, — „що міні робити?“ Роззирався кругом себе, ніби шукаючи якоїсь людини, аби йому порадила.

Так розглядаючись, назирив із свого села Івана, в великій баранковій кучмі, що стояв похилений на возі та й щось нишпорив коло мішка. Щаслива думка мелькнула Панькові в голові, й він пішов прямо на Івана.

— Шо би я вас просив, — заговорив Панько, хапаючись правою рукою за драбину від воза — позичте ко міні шапки!

Іван здивувався:

— А вам же нашо шапки?

Панько подумав хвилинку:

— Ви не питаєте нашо, але позичте; я вам дам свій капелюх.

Іван із заклопотанням почухався в потилицю та й:

— Вибачайте, — каже, — Паньку, але я не знаю на яке. Ану ж вітак якась біда... — говорив Іван несміливо, підозріваючи, чи Панько часом не поробив щось тут у місті, а тепер хоче перебраться, аби його не пізнали.

Панько порозумів, чого Іван боїться.

— Та ви не бійтеся, Іване, нічо. То, адіт, я голосую на посла, а там б'ють.

— Знов б'ють, — перебив Іван, — а казали, що цих виборів не будуть бити.

— Ой, не будуть! — відповів Панько. — Міні вже осьде шістьдесятый і другий рік минув, а ще мене ніхто так у писок не втяв, як сьогодні якась латка. Бог би его тяжко скарав! Та писок байка, але жандарь замахуєся кольбою до голови. А я старий чоловік: боюся, аби м'я не заголомшив до біди. Та позичте міні, Іване, шапки, поставлю в шапку віхоть, та все не так страшно.

Іван зам'явся: ніяково відмовити, але й не хотілося дати.

— Та бо то, вважаєте, Паньку, — промимрив Іван, — шкода вашої голови, але й шкода моєї шапки: як угатить кольбою по шапці та й розпоре.

— А я вам, біг-ме, відкуплю. Вже коли-м обібрався грибом, то мушу лізти в борщ. Най уже коштує, а голос треба віддати.

Хоти-не-хоти взяв Іван Паньків капелюх, а Панькові дав свою шапку: Панько витяг із воза добрий жмут соломи, пом'яв, потер на віхоть та й запхав на дно шапки. Так вистелену шапку взяв на голову й натяг аж на вуха.

„Тепер най б'є, гупне як у подушку. Голос піде, а я собі й байдуже,“ — так думав Панько, йдучи назад до ради повітової. Але чим ближче туди доходив, тим ставав несміливіший. Як уже був недалеко дверей, став та й задумався.

„Гей! Таже то кольба, як довбня: пукне шапка, ще й голову розколе. А хоть би, прем, і здержала солома, ану ж морсне по чолі!“ Ці думки завдали Панькові такого страху, що він не важився заходити до сіней, тільки назирці заглядав туди.

З таким напруженням зазірав до сіней, що видів кожду жовтаву пляму на стіні від облупаного вапна, видів докладно заболочену долівку, від дверей зовсім чорну, а там далі смуги білі попри чорні. Але при тім допевнивсь, що сіни тягнуться геть даліко і що там ясно, значиться: є другий вихід іззаду.

„Ану ж би туди зайти“, — мелькнуло Панькові в голові, й він, не надумуючись, обійшов каменицю, скрутив убік і, діправди, побачив вузьеньку вуличку. Зайшов у ту вуличку й переконався, що ззаду кожної камениці тягнеться ще довге подвір'я і кін-

читься високим муром. Проти двох каменяць були сильні, великі дубові брами в мурі.

— Е, — сказав до себе Панько, — лиш не знати, котра брама.

Вернувся назад і переконався, що рада повітова в третій з ряду каменяці. „Ану ж до цієї каменяці нема брами,“ — подумав Панько та й став шептати молитву, заходячи назад у ту вузьку вуличку.

Проти будинку ради повітової в високім побіленім мурі стояла замкнена з середини дубова брама. Заввишки в-півтори хлопа.

Панько став перед нею, і першим його ділом було оглянутися навкруги, чи нікого нема, бо ану ж ізгулююкають: ловить злодія! Обіздрівшись усюди, допевнився Панько, що ззаду стояла військова стайня, обведена також високим білим муром; відти Панько не мав боя. Але з лівого і з правого боку протинали ту вуличку дві дорозі. З кожної з тих доріг можна було лиш тоді заглянути Панька, коли навмисне за тим дивив би ся, бо брама була глибоко в мурі. Великої небезпеки не було.

Панько зовсім над тим не призадумувався, з якої речі його б'ють, навряд: йому це виділося зовсім природним, що латки знущаються над селянином. Він лиш брав голий факт на увагу й роздумував над тим, якби той неоспоримий факт зробити для себе якнайменше шкідливим. Тому про нічого іншого не міркував, як тільки про те, яким способом перелізти на другий бік.

„Треба би підскочити, аби вхопитися за верьх“, — думав Панько, оглядаючи браму. — „Рукою би, може, яось і вловив, але ногами не возьме: нема за що зачелити. Правда, є в брамі кілька цвяхів, але чобіт ізсунєся“.

Так роздумавши, вернув Панько назад до Івана, скинув чоботи, поставив на віз та й попросив Іва-

на, аби взяв чоботи додому. Іван знов здивувався і сказав Панькові, що в таку студінь небезпечно босому ходити.

— Пусте, — відповів Панько, — не замерзну. Як запарі зайдуть, пукну кісткою до кістки, аж вогню викреше. А вже коли-м обібрався грибом, треба лізти в борщ: мушу зайти потихоньки, аби примкнути.

Пішов назад ід' брамі. Зразу проймала його студінь, особливо на мокрих плитках, від ніг аж під серце, але трохи згоді ноги стерпли.

Коли вчинився під брамою, обіздрівся уважно навкруги, чи хто не видить, підскаочив, ухопився правою рукою за вершок брами по самій середині, а відтак підніс туди й ліву руку. Ногами суваз по брамі, шукаючи якогось опору. І найшов: зачепився нігтем великого пальця правої ноги за велику круглу головку цвяха.

Все те тривало дуже короткий час, а однако Панько встиг роздумати собі про всі прикмети тої брами. Найкращою прикметою, на думку Панька, було те, що брама за той час не скрипнула й не ворухнулася. „Порядний якийсь майстер робив, дай ему Боже здоров'є; на міць ізроблена!“

Та як тільки вихилив Панько голову понад браму, в ту ж мить пустився руками й зіскочив на землю, як кіт. Побачив на подвір'ю з правого боку дривітню, а прямо перед його лицем ясніли сіни, й видко було секретаря, агітатора й жандаря. Панько спудився, що й вони його помітять, та й тому зіскочив.

Оглянувся знову кругом себе, чи кого нема. Зі стайні вийшов улан, але навіть не дивився в той бік, пішов прямо на дорогу та й щез із очей.

Панько розгадував собі, що не по середині треба хапатися, але з правого боку від дривітні. „Ще

раз, ще цей раз!“ — заохочував себе Панько, почувуючи велику втому й біль під пальцями правої руки. Поглянув на руку й побачив, що на середнім пальці зісподу зчімхав шкірку. Серце в грудях калаталося, аж йому дух запирало, а в очах мелькали жовтаві світла.

„От таке то старого“, — думалось Панькові, — „трохи знявся та й віддихатися не може. Коби так молодий, шульнув би, як лис.“ Ніколи ще так не було йому жаль минулої молодости, як тоді під брамою.

„Байка! Коби лиш на верх вихопитися, а там най би й стрімоглов, то нічо“, — потішував себе Панько й отягався. То ніби віддихався, ніби обзирав здерту шкіру, хухав у праву руку, але чув, що ледве другий раз полізе. Страх його зняв, що не має сили примусити себе до діла.

„Тобі виборцем бути? А на піч кашляти не ласка?!“ — корив себе Панько. Але й то не помагало: таки не чув у собі відваги.

Тоді розлютився. Не на себе, але на того старого Панька, що не хоче й через браму перелізти задля промади.

„Не хочеш? То йди через сіни; най тебе жандарь кольбою у голову вгатить!“ — кричав у думці на того ледащого Панька та й, ніби слухаючи чужого наказу, зробив кілька кроків і приостав. „А видиш?!“ — глузував над тим ледащим Паньком. — „Маєш боя, аби тобі голову не провалив. Лізь же, братчику, коли хочеш уцілові додому прийти!“

І знов, ніби на чужий приказ, пішов на правий бік брами, підскочив, ухопився руками за вершок і, соваючи босими ногами по брамі, зачіпав нігтями за цвяхи, за прогалини межі дошками, перегнувся через браму і на один миг, як жвавий хлопчик, передоймив ноги на другий бік і спустився

вдолину. Хоть почував велику втому, отже не припочивав ні хвилинки, але хильцем дріботав попід дривітню.

Став собі з-за одвірка і крадьки підзирав, коли ті три в сінях дивитимуться в противний бік. На це не потребував довго ждати, бо тим трьом нікому й через думку не пробігло, аби вважати на задні двері. Вибравши таку догідну хвилину, майнув Панько до сіней і побіг босими ногами по камінних сходах, аби виконати австрійським законом запоручений акт вільних виборів.

Біжучи горі сходами, мав Панько велику радість, що не зрадив промаду та й так хитро втік від напасті.

КВІТ НА П'ЯТКУ

Завдяки заходам отця Альойзія вибрали громадяни виборцем Миколу Підпаленого. Отець Альойзій виповнив йому картку іменем українського кандидата та й вислав його в місто на вибори. Та не так із виборця був радий отець Альойзій, як із того, що все сталося так, як він наперед говорив.

Бо то так було (треба зачати з кінця):

Два тижні тому назад був у отця декана соборчик, і при тій нагоді обговорювали гості справу виборів. При тім гарячився найбільше отець Альойзій. Бо хотів, аби його думка верх узяла. Сидівши за столом, вертівся отець Альойзій на кріслі на всі боки, зазиравав слухачам просто в очі, щоби їх змусити до уважного слухання, і стріпував рукою понад вухом, наче кіт, що миється лапкою. Це робив отець Альойзій тоді, коли завважав, що хтонебудь хоче йому перечити.

— Узявши, пане добродію, на увагу всілякі факта, я, пане добродію, то-то, прошу вислухати мою думку, бо я, будучи о тім переконаний, а ви, пане добродію, то-то, все виїздите з тими вічами, — плутався отець Альойзій (не так то легко говорити високопарно!), заглядаючи в очі отцю декану, що з нетерплячкою зазиравав з-під лоба до їдальні, чи вже накривають до вечері.

— Добра є, пане добродію, агітація, — провадив далі отець Альойзій, — але не треба то-то.

Бо для чого ж, пане добродію? Я, приміром, то-то: моя засада, пане добродію, повиннося вибирати зо всяких тенденцій що ліпше. Як я кажу, пане добродію, не переборщувати! Бо чому ж? Ми, пане добродію, в прикрім положенню. Все під міру — то є, прошу, чудесна засада. Мужикові забагато накладається до голови тими вічами, а признаймося межі собою, що ми, пане добродію, то-то. Коли ми з одного боку, будучи, пане добродію, народолюбці, а прошу ж вас, всечесніші, ми є також священники й люди. Цего мені ніхто не годен заперечити.

Із цими словами звернувся о. Альойзій до отця Василя, що його мали всі за радикала. Очевидячки, о. Альойзій думав, що о. Василь хоче йому перечити.

— Як я казав, чи треба нам, пане добродію, неприемностей? Добре тому, що в місті: йому, пане добродію, здається, що наш мужик то міський робітник, котрому наговорити всякі поступові ідеї та й гаразд. Але ж ми знаємо, пане добродію, що мужик це: Грицько, Семен, Іван — ототі всі мужики, з котрими, пане добродію, ми щоднини сходимося. Ще більше: ми знаємо, пане добродію, що то-то. Тому не допускаймо, пане добродію, попри агітацію що інше. Признаймося щиро: чи не ми, оскільки, пане добродію, таж ми всі знаємо, що є такі агітатори, котрим, пане добродію, зовсім не ходить о вибір посла, але о саму агітацію. Але ж, прошу, прошу, я лично нікому замітів не роблю, а тим більше священникам!

При цих словах затріпав о. Альойзій пальцями над правим вухом, бо завважив, що о. Василь наставився йому перечити.

Отець Альойзій говорив іще довгенько, заки ви-

сказав свої погляди на виборчу справу. Ці ж погляди були такі:

1. Не треба нам жадних передвиборчих віч і жадних виборчих агітацій.

2. Ціла виборча робота повинна бути лиш така, що священник у своїм селі має постаратися про вибір певного чоловіка на виборця і написати йому картку.

3. Цей певний чоловік має бути той, хто безумовно піде за порадою священника.

Поглядів цих не похвалили гості на соборчику, а декотрі таки просто кепкували собі з-за того з о. Альойзія. Але це його тим більше розгарячило, й він, коли побачив, що слухачів словами не переконає, постановив переконати їх наглядно, своїм прикладом.

З тої то причини постарався о. Альойзій, що його громадяни вибрали виборцем Миколу Підпаленого.

Микола Підпалений — це сусід о. Альойзія. Добре собі заходили: рідко минав такий день, аби Микола або його жінка не були чого в о. Альойзія. Приїдуть, приміром, гості до отця, треба кухарці помічниці; зараз же й посилають по Миколиху. Або випадє дуже прикра робота на гумні в егомостя, хто ж допоможе, як не Микола? За те, як треба Миколі відки голова¹) кілька крейцарів, то отець дає на відробок.

Сьогодні ж пішов Микола голосувати, а отець Альойзій дожидав його повороту з утіхою. Вже сонце давненько зайшло, вже дівки видоїли корови, вже повечеряли, ціле село пішло спати, а Микола все не приходив. О. Альойзій наказував йому, аби ніде по дорозі не повертав, лиш аби прості-

¹ Конечно.

сінько до нього йшов, хоть би серед-ночі-опів-ночі.

Трохи непокоївся о. Альойзій. Та не так тим, що Микола не приходив, як своїми думками. То сідав за стіл, то ходив борзенько по хаті, то знов ставав на місці і глибоко задумувався. Зчаста стріпував пальцями над правим вухом.

Передумував над побідою свого переконання і мало що наголос не говорив сам до себе. Най-дужче тішився тим, як засоромить о. Василя. Без жадної агітації, без деморалізації народа розполітикуванням, виборець з його села голосував так, як найсвідоміший горожанин. Як тут не радуватись!

Микола стоятиме непохитно неначе скала супроти всіх хрунівських підшептів. „Єгомось казали! Єгомось уже ліпше знають!“ — буде його відповідь на хрунівські підмови. Так повиннося виховувати нарід!

Яку ж прихильність почував о. Альойзій до того тихого Миколи! Коли б його мав тут, під руками, розцілував би, як брата. „Єгомось казали! Єгомось уже ліпше знають!“ Який же добрий, щирий той руський нарід! Тільки би вміти його собі з'єднати. Не агітацією, не збуджуванням диких інстинктів, але батьківським, пастирським наставленням.

Поступ, поступ, поступ — але ж то не для нас, не для нас, не для нас! (О. Альойзій стріпав пальцями над вухом, наче би йому хто перечив). Спробуйте, поживйте якийсь час на селі, то й переконаєтесь, що в нас зовсім інші обставини. Я думаю, що нам не треба і... ет, дурниці!

Важна річ: „Єгомось казали! Єгомось уже ліпше знають!“ В цей спосіб станемо панамі в своїй хаті, бо цей спосіб є витвором наших питомих обставин. Коли би ми були відразу взялися цього

способу, були би дуже далеко зайшли. Не лиш увесь нарід був би в наших руках, але ніякий вітрогон не важив би ся зазирати до наших сіл і викликувати заколот межі пастирем і його парафіянами. Але ми самі собі винні: опустили руки та й плачемо: „Бійтеся Бога; приходіть агітувати, бо повіт пропаде“.

Коли о. Альойзій сам себе так розважав, увійшов до кухні Микола, напився води та й, запитавши кухарку, чи єгомость у покою, вийшов з кухні до сіней і пішов на пальцях через першу кімнату. При тім гримав обцасами до долівки дужче, як би йшов цілою підошвою, бо, ступаючи лиш писками чобіт, підймав обцас як міг угору, зап'яток же за кожним разом ізсувався з п'яти й лускав обцасом до долівки.

Коли вчинився перед дверми тої кімнати, де був о. Альойзій, ухопив за клямку і став поволеньки відчиняти двері. Той самий Микола, що сам один не раз висаджував на віз корець збіжжя, відчиняв ті двері в таким напруженнєм, наче би намагався цілу стіну рушити з місця. Утворив двері до половини і, неначе вже дуже знемігшися, висунув голову й боком пропхався до кімнати. Підбіг хутенько до о. Альойзія, поцілував його в руку й обідзрів цілу долівку навкруги себе. Вона була покрита на середині чотирикутнім великим диваном, а відти розбігалися на всі боки довгі стелівки. Десь-не-десь виднілася блискуча жовта підлога. Одну таку прогалинку коло дверей вибрав собі Микола, став на неї і стулив великі писки чобіт до купи, аби не придавити стелівку. Стояв там на однім місці похилений і за цілий час і не поворухнув ногою. Водив тільки очима за о. Альойзієм.

Коли о. Альойзій побачив зажурене лице Миколи й його похилену стать, то йому відійшла зс-

всім охота розціловуватися. Все ж таки почував отець Альойзій у серці велику прихильність до Миколи.

— Ну, тоє, що ж, пане добродію, кого, тоє, вибрали-сте? — заговорив о. Альойзій усміхаючись і ледве здержувався, щоби вголос не зареготатися.

Микола не зараз відповів:

— Таже посла вибрали. Тільки людей з'їхалося, та чому би не вибрали? Були би й без мене вибрали.

В цих словах дочувся о. Альойзій докору. Отже хоч був певний, що він не дав причини до того докору, а все таки стало йому ніяково.

— Але кого, пане добродію, вибрали? — питався вже трохи неспокійно.

Нараз Микола підніс голову догори й зачав уважно роззиратися по стелі.

— А кого ж мали вибрати? — відповів. — Посла вибрали; ніби єгомость не знають?

„Ага!“ — подумав о. Альойзій. — „Я йому не сказав, що то два кандидати були. Але то нічого не завадить: завтра довідаюся“.

Микола роззирався заєдно по стелі й ніби на щось ждав. О. Альойзій намагався йому щось приємне сказати, але так збентежився непривітністю Миколи, що нічого не міг видумати. Тому відступився від нього й сів на крісло коло стола. Трохи згоді знов запитався:

— Но, що ж, пане добродію, віддали-сте картку?

В цю ж мить покинув Микола обзирати стелю й удивився просто в очі о. Альойзію. О. Альойзій через лампу не міг добачити виразу Миколиних очей, але все таки зробилося йому дуже неприємно. Тому встав із-за стола і взяв переходжуватись по хаті. Микола водив уперто за ним очима. Не

діждавшись відповіді, запитав о. Альойзій іще раз те саме.

— Ей, єгомось, єгомось! А ви ще мене питаєте?!

В цих словах дочувся о. Альойзій не лиш доко-ру, але й великої жалісливості. Став на місці й майже перелякано запитався:

— Що ж, що ж таке?

Микола поглянув на стелю, глипнув в один кут і в другий, а наслідок стулив руки, як до молитви, перехилив голову набік і вдивився в отця Альойзія миленьким поглядом.

— За що ви мене, єгомось, так тяжко покарали?

О. Альойзій зумівся. „Допевне мусів мати якусь неприємність: може, арештували“, — подумав і голосно сказав:

— То, знаєте, Миколо, тоє. Часом треба, пане добродію, й потерпіти. Ми, тоє, нема як; часом за громаду, тоє.

Микола знов стулив руки, як до молитви.

— Ви от як, єгомось, а в мене малі діти. Єгомось не знають, як то тяжко стягнути на пацятку.

Микола зітхнув.

— Та що ж тут таке? — дивувався отець.

— Чим я вам так провинився?

— Та бо я вас уже, пане добродію, не розумію.

Микола знов оглянув стелю, а потім спустив очі в долину.

— Єгомось не розуміють? — говорив із докором. — А єгомось же як міні квіт написали? То як писарь із Вишнева виписав квіт, то в дверях виплачували по п'ятці, а я як свій показав, то той якийсь комісарь ізгікав на мене: „Так тобі, каже, виписав піп, то, каже, кольку дістанеш, не п'ятку“.

Микола був би далі говорив, але о. Альойзій

скривився так, якби щось дуже kwasне взяв на язик, затріпав пальцями над вухом і пустив велику силу слів, неначе воду з лотоків. Доказував Миколі, що брати за голос п'ятку це річ неморальна, що перекуплюватись при виборах даються лиш люди нечесні, що коли кандидат аж мусить собі купувати довір'я, то він має намір опісля заподіяти виборцям якусь шкоду, а вкінці тѣ гроші роздавали за польським кандидатом. Ці докази виповів о. Альойзій у таких виді:

— Що ви, пане добродію, то-то? Таж то, пане добродію, перекупство, таже то душу продається, а хіба ж ви не знаєте, пане добродію, що то-то? Якби той, що, пане добродію, перекуплює, понеже, пане добродію, він за гроші купує собі довір'я, та де ж ви виділи, аби потому такий чоловік, пане добродію, то-то! Ми русини, пане добродію, за русином, таже то поляк! А сумління де? А совість, пане добродію, де? А душа, пане добродію, а сумління де? А то-то, пане добродію, де?

Микола нічого не слухав, нічого не чув і нічого не хотів ні чути, ні розуміти, тільки дивився на рот отця Альойзія, коли замкнеться. Як лишень діждався тої хвилини, що о. Альойзій примкнув рот, у той же раз говорив своє далі:

— А то все, єгомость, кухарка наробила. Я казав своїй жінці, що ти, кажу, небого, не дивися на то, як ми з єгомостем заходимося, але за водосвяте дай, що наажно. А вона ні! Послухала кухарки, що, каже, єгомость від нас не схотять. А воно от як: не дав миску збіжя та втратив п'ятку. Йой, йой! Боже! Боже! Як я тепер додому вкажуся, що міні жінка скаже?!

Микола зітхнув, покрутив кудлатою головою й став її чухати. О. Альойзій аж почервонів зі зворушення. Ще з більшим завзяттям доказував Ми-

колі про неморальність перекупства, а як уже зміркував, що досить переконуючо свої думки виповів, то ще запитувався Миколи:

— Но, вже розумієте?

Микола з болем серця відповів:

— Таже я розуміти розумію, але що міні жінка скаже?! Як ми вже, егомость, не штукували, як гірко не складали той крейцар, ану: чи можна було на паця стягнутися? А сьогодні, Господи милосерний! Таже за п'ятку би цицкове паця, як слимак. Може би егомость іще тот квіток поправили.

При цих словах пустився Микола до егомостевої руки, але о. Альойзій здоймив руки догори та й відскочив назад. Уже нічого не говорив Миколі, але таку мав лють на нього, що лиш сіломіць здержувався, аби не викинути його за двері. Микола ж просив, аби ту картку поправити або щоби написати просьбу до старости, що то лиш через помилку так картка списана, аби на неї не дати п'ятку. Походити коло вїйта, щоби дав на ту просьбу громадську печатку та й свій підпис, то вже брав Микола на себе.

Але о. Альойзій не дав упросити ся; вже навіть нічого не хотів говорити з Миколою, лиш уодно кричав на нього:

— Ідіть, най вас не виджу!

Коли Микола вийшов, порішив о. Альойзій, що дурному вічна пам'ять. А Микола додумався до такого: „Хоч сьогодні егомость злі, то завтра подобрюють. Піде жінка до кухарки, розповість: як і з чого зайшло, то вже кухарка мусить якось егомостя впросити. Бо то всьо через неї!“

ОСЬ ПОСИ МОЄ!

Присвята д-ру Миколі Шухевичеві.

I.

Кілько разів вертав Семен Заколесник із поля додому від тяжкої роботи, був дуже роздратований і на всіх сердитий. Кричав на жінку, нагонився з кулаком до дочки, а пса Білика, що біг за ногами до хати, ждюхав чоботом у поперек. До цього так привикла ціла Семенова родина, що чудувалась би, коли би було інакше. І як часом божої днини, в неділю або в свято, засіли Заколесники до їди в мирності, не висварившись передтим, то Семениха щире зітхала й пришіптувала:

— Гріхи, гріхи! У христинина лиш тільки роботи, що грішити.

Достоту, наче бідному чоловікові гріх бути щасливим і веселим; наче щастя для бідного чоловіка — той заказаний овоч, що лиш його вкусить, та й по спасенню.

Але одного весняного вечора, як вернув Семен із оранки, зчинив у хаті таке пекло, що мужики ставали з плугами перед його ворітьми, закурювали люльки й поправляли упряж на конях.

— Цес, мой, у порядку зіцірує своє восько! — говорили поміж собою.

— Або вішає, або паси дре.

— Говорить свої. Такого штукаря нема, аби Семенуху повісив. Мотузок не зашморгне: то таке легке, що літало би в воздуху.

— А шкіри й зубами не віддер би від кости!

А Семен доки кричав на жінку, доки кулакував дочку, а далі сів на ослін та й став чупер на голові микати.

— Йой - йой! Рабівники!

Семенуха взяла віник перед піччю позамітати, та, побачивши, як чоловік обсмұшує голову, обізвалася до нього, похилена над віником:

— Чи ти, мой, не сказився сегодне?

Семен глипнув на неї якось зачудовано та й доразу подобрів:

— Аби-с знала, що-м ся сказив. Такого дива нароб'ю, що сотий ме каються. Аді, Юрко, бодай сім рік конав, працу закрадає: ґрунт переорює.

Семенуха випрямилася і піднесла віник, як ложку до їди:

— Котрий Юрко?

— Онуфріїв, котрий же?

Семенісі так не хотілося в то вірити, що гадала, наче вона не дочуває, що чоловік говорить; тому ще допитувалася:

— Який ґрунт?

— Таже на помірках!

— Та що робить?

— З тобов говорити, то вперед би ся фасоль наїсти, — відповів Семен, але зовсім не злобно.

Це така річ, що про неї порадитися би, тому Семенуха вважала чоловічину відповідь за потвердження попередніх слів.

— А Бог же би его тяжко скарав та побив! Ото рабівник! А руки ж би му покорчило, дай Господочку святій!

До Семена наново приступило: справив долоні

догори, наче би мав щось спадаючого зловити, згинав пальці в кулак і знов розгинав, а за кожним разом затискав зуби:

— Йой, йой, йой! Коби-х го був застав, та й кишки був би-х віпустив! Гріху за таке не боюся. Але ще я его дес надобаю в тісних сутках; обезвічу. Чей я ся в Бога цеї ласки допросу!

Семениха не кінчила вже замітання. Поставила віник у кут коло дверей, поправила на собі окрайку, вхопилася правою рукою за правий клуб: готова до сварки. Християнин як не відробить, то відговорить, а все інакше.

Це лучилася така нагода, що аж просилася, аби Семена добре насварити. Але ж бо зайди собі з сердитим мужиком, та ще коси насіпає. Тим то воліла Семениха подалеки зайти:

— А ти ж не міг відкіскати?

Семен глянув скося на жінку й скривився:

— Яка ж бо ти сиромудра! А я ж годен зараз то відобрати, що він шороку відорював?

Взяла Семениху лють і жаль. Лють за те, що боялася Семена й не могла його сварити, а жаль за землю. Вийшла надвір і справила плач, наче по мерцеві.

II.

По вечері вийшов Семен надвір, постелив собі на возі та й ліг горілиць. Десь далеко гавкали пси жалісливо, а з поля приносив вітер співанку, що співали парубки, ведучи коні на ніч. Над Семеновою головою бриніли комарі дивними голосами. Те гавкання, ті співанки, ті голоси наче колисали Семена:

Ой, синови да-а-а-ла соло-одкого ме-еду...

Ці слова наче бриніли комарі до вуха Семенові,

наче плакали над нещасливою невісткою, що їй дала теща гадючої їди.

Аж нараз: плуг, чотири воли, ще й Юрко за плугом. Най говорить хто, що хоче, а Семена таки в саме серце голкою вколело. Розкрив широко заспані очі, наслухує: це не комарі плачуть, це парубки співають!

Над ним широке небо: кліпають на нім зорі, як дитячі очі, місяць обснувався срібним павутинням. Наче голова з леду дивиться з-висока уперто в одно місце й бровою не моргне. Тошно стало Семенові.

— А я то й дивуюся, де поділася тота вперта грудка від Юркової межі. Зверхьа суха від сонця, аж сива, а зісподу вогка, чорна. Борона її не бра-лася, треба було шороку чоботом розбивати.

Ого, ніхто Семена не вдурить! Тота грудка враз із скибов на Юрковім боці. Семен пізнає свій ґрунт, хоть перекладай межу як хоч. Завсіди вгадає: ось поси моє! Пізнає свою землю за сотою межою, на десятім селі. Як знає свою худібку, так знає і свою землю.

Тогід орав урозгін; саме скиби хибувало. Ади, куда стежка в горох: зовсім помірочок ізвувив!

Свята земляця. Якби могла, геть утекла би з-по-за межі, з Юркового боку, стиснулася б, здулася б вгору, а таки вернулася б назад під Семена. Але вона немічна. Хоть годує нас хрищених, а вже їй так Господь милосерний дав, що муч її, пори її, а вона й не здригнеться.

А чи ж дбатиме Юрко так за неї, як Семен за неї дбає? За краденим добром голова не болить. Аж туск побирає, в які руки попалася тота земляця!

Семен обернувся на лівий бік. Підклав кулак під

голову та й удивився в драбину від воза. Досада його розібрала.

— Яким правом має Юрко загарбувати мою працю? Зась! З діда - прадіда моє!

Відорати. Сокиру за черес, плуг загнати та й — поки його, відкіскати. А якби Юрко що перечив, сокирою в чоло! Зась, вороже! Я своє відбираю.

— А політки мої де?

Знов обернувся Семен горілиць та й знов удивився в ясні зорі, в ледяний місяць, у темно-голубе небо. Жалість підступила Семенові під серце.

— Коби знатé, поки моє. А я ж гарен зараз то відобрати, шо Юрко, може, яких десять рік заорює?

Правда, Семен відорював не раз по скибі, але ж бо злодій як бере, то не по одній.

— Не вгадаю, сам себе ошукаю.

Тепер обернувся Семен на правий бік. Підклав під голови правий кулак і вдивився в сніп, що був йому намість подушки. Знов Семена досада зібрала.

Як то?! Аби вже не було злодіям стриму? Семен би його на вічний кримінал. Адже якесь право є відай на світі!

Семен зірвався та й сів.

Андзініри ж усю землю переміряли. Кождий помірочок, кождий круглячок у мапах стоїть. Нехай комісія з'їде, зараз допевниться, чие доки.

До суду Юрка!

III.

Ніхто не знає, як Семена боліло серце за тими грішми, що видав, і за тими, що їх мав дати; але й ніхто не знає, яку Семен мав розраду з тої причини, що на його ґрунті та комісія буде. У неділю

коло церкви став собі поміж найчільніші газди, слухав що слухав бесіди інших, а врешті каже:

— А в мене комісія буде.

Прижмурих очі, зморщив брови, здудурих голову догори, наче нікого не видить, лиш церкву та голубе небо. Ніби: аби-сте знали, богачі, шо й Семена пани знають. Уже навіть зусім стратив лють до Юрка. Про нього нічого нікому не згадував, лиш про комісію. Важке слово, хоть куди: пішов у місто, зложив гроші, а то, аді, на його 'закликання з'їжджає комісія.

Не банно йому було й льоху продати на комісійні кошти. Зложив гарненько дев'ять левів і дві шістьці, лиш без три крейцарі. А решту грошей з льохи сховав до скрині.

Не так уже Юрко. Він збоявся цеї прички. Хлоп, як дуб, дужий, як ведмідь, робота йому в руках горіла, лиш одну мав хибу — дуже невмовний. Заки сказав слово, то заєдно вперед зо два рази кашельнув. Не то, щоб його в грудях душило; але — слова зглотяться йому в горлі, шо жадне ані руш пропхатися. Юрко кашельне та й витрутить якраз недолadne слово. При тім червонів, як буряк, очі ставали наверха, а на шиї вилазили сині жили, як батоги.

Ще як лишень чув почерез люди про комісію, то не дуже журихся. Але як возний приніс завізвання з суду, то Юрко зляхся.

— Ади... я, розумієхся... не то-то... Най бере! — сказав до жінки, а жінка його вирозуміла.

Так уже до нього привикла, шо по очах йому пізнавала, чоґо він хоче.

— Шо тобі таке? — сказала жінка. — За своє треба й до процесу стати. А він: най бере. Най за зуби возьмєхся, а не нашу кервавицю аби брав. Збирайхся та й іди до адуката.

— Я, ади, не піду, — простогнав Юрко.

Жінка видивилася на нього великими очима, лагодилася насварити, але як побачила перед собою хлопа під саму стелю, що рум'янився і водив очима, наче дівчина соромлива, то зовсім подобрилася:

— Та що ж бо ти, Юрку, плетеш небилиці? Таже тя вовк не ззість, чо' боїшся йти?!

— Бо, ади, розумієш, ади, не знаю...

Жінка стала його переконувати:

— Таже ти собі поміркуй, Юрку, що як не станеш до процесу, та й ґрунт стра тиш. То треба вже раз із себе боя вігнати. Семен буде ґрунт брати, а ти будеш его боятися. Це би й у казці ніхто таке не прибаг. Таже ти вже, мой, не парубчак, але газда. Раз вже межі люде треба показатися.

Юрко глипнув на жінку миленькими очима та й простогнав:

— Ти мене, розумієш, на агзамент не бери, бо я, ади, рівно не піду.

Юрчиха сама мусіла йти. Вона то й знала, що її бесіда так закінчиться, але заєдно пробувала. Все думала: може, Юрко наломиться.

— Ото-с, небоже, в тіло вгудів, а розумом нічо не підріс, — сказала Юрчиха, а на другий день зібралася та й поїхала до доктора Бабинюка.

Семен довідався того ж дня, що Юрко ставить попри нього адвоката. Не надумуючись багато, майнув і собі в місто. Але тут гірко орудував. Його адвокат Розник від дванадцять ринських і говорити не хотів. Грошей з льохи ще би стало, та тільки Семен смутився, що пропасть грошей уже пішла. Легко виговорити: тридцять і один левів, але давати їх, то чупер дуба стає. Та то сума — маєтки.

Але адвокат розрадив:

— Він тобі кошт увесь поверне, а пускатися без адвоката, може бути біда.

Семен уже й пристав на то, але вважає за відповідне не показувати цього по собі.

— То велика річ, я ще мусю з жінков порадитися.

IV.

Так собі Семен розчовпав у своїй голові, що конче аби йому жінка сказала: бери адуката. А вже якби не сказала, то аби хоч набилила, що треба. Тому по обіді сів на лавицю коло вікна та й почав розмову з жінкою:

— Коби-с знала, що тими селами дуже красні збіжя показують. Кудя глипни: пшениці й жита, як щітка.

Жінка, що не привикла з чоловіком до розмови, а ще й до ласкавої, зітхала лиш та шептала:

— Гріхи! гріхи!

А Семен провадив далі:

— Та тепер кожний кусник то золото, кожний ступінь землі. Хто свого не шанує, не варт той, шого свята земля носить. Але ж бо я не попустю. Го-го-го! Він гадає, що з ким собі зайшов?! Най но лиш комісія зійде! Дав-ми дев'ять левів і дві шусці лиш без три нові, але най знаю за що.

Семениха тимчасом помила начиння та й справилася вийти надвір, останні слова Семенові зупинили її.

— Йой! Та ти кільку суму запроторив.

— А ти ж як гадала? — говорив Семен трохи з пантелику збитий. — Таже то комісія: розгадай но ти собі в своїй голові! Багато знаєш у селі таких газдів, що на їх ґрунті була комісія. А на моїм буде. Не гадай собі... А він, знаєш, що переказує?

Семениха стояла посеред хати прихапці, ніби так, що вислухає дві-три слові та й назад до ро-

боти. Тим то й не знала, чи Семенові доправди відповідати, чи що їй діяти. Правда, нераз вони й радилися, але так при святі та й то лиш за свині або за худобу. А тут нараз якась розмова з чоловіком. І не свято, і чоловік не п'яний, а ти бери і балакай з ним, як із кумом на христинах. Чи не гріхи?

Зам'явся й Семен, помовчав трохи, вдивився в землю та й знов:

— Та знаєш, — каже, — що він переказує?

Семениха дивувалася:

— Хто?

— Юрко, а хто ж?! Та, каже, ти собі, каже, вводи й десять комісій, а я, каже, привезу адуката, та й усьо за ніц. Отак він міні переказує, возив би ся на своїх ребрах. Ще ж ти мене, бре, почувеш у печінках! Я того вповідав своєму адукатови, та знаєш, що він міні порадив? — договориював Семен уже несміливо.

Семениха стояла, наче засоромлена, й слова не пустила. Семен знов удивився в землю та й таки не говорив, але жнякав ті слова:

— Та він міні порадив аді як: ставить, — каже, — Юрко адуката, постав же й ти. Бо, — кае, — як він стане з адукатом, а ти сам, то, — кае, — саме так, якби Юрко став до бійки з тобов з ціпом, а ти голіруч. Та хто би, — каже, — від кого втікав? Якуратне ж воно так і є. Шо мужик, уважаєш, знаєся на праві? Мужик здалий до ціпа, до сапи, до коси, а до письма то мужик такий дурний, як, ади, оця стіна.

При цім слові випрямився Семен на лавиці, повернув плечі й голову на правий бік та й ковтнув чиколонком до стіни.

— Бо то, вважаєш, не штука, наприклад, зайти в кошт. Ану ж, як его адукат напустить на мене якого тумана або шо, та й моє пропало.

Семен плюнув і глянув скося на жінку, вижидуючи, що вона йому на те. Але Семениха думала, що то вже по всьому, та й пустилася виходити з хати... Семен трохи не зірвався та не зловив її впівперек:

— Та бо ти зачекай, бо я маю з тобов шось порадитися!

Семениха зупинилася й злякалася. Радитися — тепер! Льюху вже продали, й знов радитися! Говорить: радитися, а розповідає за адуката. Казала би Семениха, що чоловік п'яний, та бо не тямить, аби він мав тепер де та й чого впитися. Казала би... Щось воно та не так. А Семен торочив далі:

— Кошт він міні весь поверне. Так міні говорив мій адукат. О, раз голова, хоть не наша віра. Але то адукатом то не кожному ялося. Шо він міні зі своїм Бабинюком, як я свого Розника постав'ю. Обох їх зажене в кут.

Семен трохи вмовк, а жінка знов не знала, що їй робити. Чи не заслаб чоловік, преч би ся казало. Ходить отуда чужими селами, та, може, прискіпалася до нього яка біда. Але най буде, що хоче, треба йому якось тото сказати:

— Та бо ти міні говориш від перше, а я, біг-ме, не знаю шо?

Семенові ніяково стало.

— Гм, та то ж бо й біда. Таже чуеш: люде проносять, шо Юрко адуката кладе. Я на него заложив комісію, а він адуката кладе, аби на своє ломити. Та, вважаєш, і я мушу класти адуката. Але кошт він міні має шодо зломаного феника поповнити. Мій адукат хоче дванацять левів, аби сюди з'їхав; та треба дати, нічо не поможе.

Семениха попісніла: побіліла, як стіна, губи стали сині, як без, а очі зайшли сльозами:

— Господоньку милосерний! Ади, чо' він міні

від перше бандиги гне. Єму ще тоті послідні крайцарі заважають у скрини. Повіносив би з хати де шо є по адукатах. А ти ж пріху не боїшся? Та радше би з вогнем пішло. Я мовчала, а тепер, біг-ме, не буду мовчати. З горла тобі відру, а не дам. Десь у людей газди пристарують до хати, а цес би відогнав остатний хвіст, лиш аби заткати хавку адукатови.

Семен не надіявся такого. Не знав, що казати, як боронитися, та й мовчки слухав жіночої сварки. Врешті зважився на відповідь:

— Та бо ти чикай: ще не знає, як, шо, куда, а вже справила крик, шо птаха не вдержиться на хаті. Та він кошт поверне...

Семениха перебила:

— Ти міні покажуй грушки на вербі. Таки не дам, хоть убий м'я, то не дам, — крикнула.

Семен схопився з лавиці, став коло стола, нагнувся наперед, наче той кіт, що лагодиться скочити на миш, затис правий кулак, якби мав каменем кинути.

— Зась, знаєш, зась! — верещав на жінку. — Поміркуй собі: вона мене марнотратником робить! Мой, не впадайся в мої руки. Ади, яка міні до ради. Пораднице моя! Зась! Вона до ради зо мнов стала. А до горшка! Там твое право!

І зчинилася в Семеновій хаті така сварня, що проходжі люди приоставали й слухали. Семен покінчив ту сварку тим, що забрав зо скрині гроші й поніс до адвоката.

V.

У четвер рано не виходив Семен на роботу, бо сполудня мала з'їхати комісія. Скликував людей, приятних до себе, ніби за свідків. І ті люди при-

йшли: прийшов вїт, паламар і два дуже далекі родичі Семена.

Ці люди прийшли раз тому, щоби вигодити Семенові сусідську річ: посвідчити, як буде треба. Другий раз тому, що лиш уряди-годи з'їздить комісія на село, то газди вже віджаловують робітну днину. Усе кортить подивитися на фіякерського коня з дзвінком, на суддю в урядницькій шапці, на згорбленого писаря; а то ще мають і два адвокати приїхати. Котрий котрого! А вїт іще й тому прийшов, що де який урядник із'їде, там вїт мусить бути.

Отакі це були причини, задля яких ті люди послухали Семена. Але ці причини були тільки так про людське око, бо властиво ті люди прийшли зовсім для чого іншого. Вони не так були приятні до Семена, як ненавиділи Юрка. Хотіли потішитися з того, як Юрко програє, а може й прикинути яке слово, що Юркові завадило би.

За що вони Юрка ненавиділи? Одним словом сказати, за те, що той невмовний Юрко то читальник. Яка їм із того кривда, вони не могли сказати, але почували в собі, що Юрко чимось та їм пакість коїть.

Ненавиділи Юрка за те, що він був оснувателем читальні і дуже пильно її відвідував. Ненавиділи його за те, що коли лучилися які вибори, то Юрко покидав роботу і, хоч сам не мав відваги сваритися з комісією і, голосуючи, плутався, та за те лазив від хати до хати, скликав людей і коло канцелярії пантрував їх, як череди овець, аби не розбігалися. Ненавиділи його за те, що Юрко лише ждав, аби в справах читальні його де післали. Відносив листи на пошту і з пошти приносив газети до читальні. Взагалі ненавиділи Юрка за те, що його читальники любили.

Вони виділи, що в селі настає якась нова порода людей, що хоче зломити давні звичаї. А вони ті звичаї любили. Ці звичаї були такі: не видіти більше світа, як своє рідне село; не каламутити сільське поетичне життя ніякими новими змаганнями; задержати якнайдовше наївні дитячі погляди на все окружуюче.

Не мали вони чим поборювати ту нову породу людей, а ще мусіли й признавати, що читальники мають рацію. Але зате тим сердечніше їх ненавиділи.

Війт же був із мусу Юрковим противником, бо одно: боявся, аби його читальники не скинули з війта, а знов боявся й приставати до них, бо видів, що поляки, котрі з містів панують над людьми, ненавидять того нового народного руху.

Війт виголився, що лице вилискувалося, наче дзеркало, взяв новий сердак і причепив на груди медаль із босняцької війни. Семен повітав війта так ласкаво, що трохи по руках не цілував. Усе, міркував собі, старшина знається з панами. Може, якраз яке слово за Семеном прикине. Бо то, відай, доста, як суддя побачить, що війт собі добре з Семеном заходить. От, подумає, якийсь порядний газда, коли війт собі з ним накладає, варт, аби його право вийшло. А що ж? Не знаємо, чим кому догодити.

А Юрко схопився потихоньки досвіта, вийшов надвір, висадив борони на віз, узяв гелетку ячменю та й лагодився в поле. Жінка помітила, надвір, та:

— Юрку! А ти, — каже, — куда?

— Ади — сіяти.

— Та бо ти, мой, не прикидайся дурним, таже комісія прийде.

— Я, ади, — розумієси, — не то-то.

Юрчиха знала, що як його не загулить до хати,

то піде в поле. Що йому зробить надворі: утече кудинебудь.

— Та як підеш без сніданку? Ходи та поснідаєш.

Юрко вже волів не снідати, лиш аби до хати не йти.

— Я, ади, не хочу, — вибріхувався. — Розумієси, ади, букатку хліба, ади, в торбу та й то-то.

Юрчиха стояла при своїм:

— А де ж би я тебе пустила з букатков сухого хліба в поле? Так, гей найми́та. А ходи ж, Юрцуню, ходи. На час, зараз відеш.

Юрко не хотів.

— Таже ходи, мой, най же тя впросою.

Юрко такий, що й малої дитини би послухав, не то жінки. Пішов до хати, але завзявся, що аби не знати що жінка говорила, то не піде. По сніданку каже жінка Юркові, аби вбрав чисту сорочку. Юрко не хоче, а жінка впелескалася: вбери та й убери. Юрко дався намовити, але: „піду — гадкує собі, — в чистій сорочці до роботи“. Аж ось зачинає його жінка намовляти, аби пішов сполудня на термін.

— Ні, ади, таки не піду.

— Але ж бійся Бога! — переконує жінка. — Сміхом станеш. Ніхто не скаже, що ти собі вже такий, але скажуть, що-с дурний.

Юрко вперся:

— Най, ади, кажуть.

Юрчиха вже не могла розуміти такої впертости. Переконувала його, як могла, а він ні та й ні.

— Бо, розумієси, як піду, ануж, ади, пріграю, — відбріхувався Юрко.

— Як пріграєш, то невеликий страх. Ади, адукат міні казав, шо то процес не за цілий помірок, лише за кілька скиб. Бог бери, як пріграєш, лиш аби сміхом не стати.

— Най, ади, бере, — стогне Юрко.

— Та най би брав, — перечиться жінка, — лиш аби так, як у людей. А це ж по-якому? Забере тобі, а ти й не будеш при тім.

— Я таки, ади, не піду, — завзявся Юрко.

Не знала Юрчиха, що вже й говорити. Коби так лихий чоловік, лайдак, пияк, нетріб, то би насварила, напалюжила, та й западайся отуда. Та бо то робітник порядний, чоловік добрий, хоть до рани туляй; лиш одна хиба: невмовний і боязкий. Що тут робити та що тут діяти своїй голові? Думала Юрчиха думала та й придумала.

— Знаєш шо, Юрку, підем обое. Лиш аби-с там стояв, аби люде не гадали, шо я вдовиця.

Юрко пристав:

— Хіба так.

Саме вполудне вибралася Юрчиха з чоловіком на ґрунт, де мала відбутися розправа. Ще дорогою вчила чоловіка, аби поцілував у руку вперед судю, а потому свого адуката. Юрко не хотів:

— Я, ади, й не слухаю цього.

Чи послухає Юрко чи ні, але Юрчиха однако наказувала. Як має стояти й що має говорити, таке Юркові наговорила, що він лиш очима скліпав, та й каже:

— Як ти, розумієси, так, тоя, ади, вернуси.

Юрчиха вмовкла. Вже нічого йому не наказувала, лиш аби йшов.

На ґрунті вже стояли Семен, вїйт, паламар і ще два люди. Тому Юрчиха з чоловіком стали собі здалеку, аби не ставати з Семеном до ока. У тім гурті коло Семена балакали, а Юрко з Юрчихою мовчки ждали.

За три години приїхали два фіякри. Юрко з жінкою приступили ближче.

Суддя був лютий, бо фіякер його стряс, та й з того голова розболіла. Зачав кричати на Семена, чого за таку дрібницю процесується. „Погодисься!” — кричав. Але ні Семен, ні Юрко не знали, що робити. Суддя був сердитий ще й тому, що було аж два адвокати, та не міг справи вбити, значить: залагодити її так, аби мужики пішли собі з нічим додому, а він аби не потребував протоколи списувати.

Тимчасом Юрко стояв собі збску та й міркував у своїй голові так: „Як лиш суддя зачне на мене кричати, то я скажу: Най собі бере, а сам утечу“. Але суддя на нього не кричав. Коли побачив, що не зможе, через адвокатів, нагнати сторони додому, рад-не-рад узявся до урядованя. Казав Семенові показати, що Юрко забрав, і розповісти, коли й як забрав. На це почув суддя таку відповідь від Семена:

— Коли забрав, я не знаю, а кільки забрав, я — не скажу.

— Так найліпше! — говорив суддя, — чого ж я сюди приїздив? Як нічого не знаєш, то я їду назад.

Розник узяв Семена на бік і навчив його, що мусить усе перед судом виказати дочиста, бо інакше буде зле. Семен став тепер аж забагато говорити. Зачав від тої впертої грудки, що її щороку мусів чеботом розбивати.

Юрчиха слухала й дослухалася, що Семен дуже багато бреше. Боялася, що Семенові на брехню будуть вірити. Тому пошепки навчала чоловіка:

— Кажі, мой, що не правда.

Але Юрко й бровою не моргнув. Переконавшись, що чоловіка не спонукає до бесіди, вмішалася Юрчиха сама до розмови. Стала Семенові перебивати й перечити:

— То не правда!

— Коли бо брешете!

А вкінці взяла перекрикувати Семена та й сама говорити. Семен своєї, а Юрчиха своєї.

Суддя накинувся на Юрчиху:

— Що ти тут робиш, що ти за одна?!

— Я жінка его, — відповіла Семениха та й показала на Юрка. — Та говори! Чо мовчиш, не чуєш, що Семен тя глібить? — говорила на голос до Юрка, не тому, аби він не чув, лиш тому, аби суддя й адвокат доглупалися, що Юрко невмовний.

Але це їй нічого не допомогло: суддя заборонив їй говорити, бо як іще раз хоть словом обізветься, та й укарає.

Перепуджена Юрчиха шептала до адвоката, аби говорив намість Юрка, бо Юрко невмовний. Адвокат успокоював її, що не треба ще говорити, але вона однако боялася. От-от збиралося їй на плач.

Юрків помірок був з-під бараболь, а Семенів з-під жита. Юрків адвокат показав судді, що Юрків помірок був зораний, а житнище й непорунтане, бо на послідній скибі не було ані одного корінця. Ясно, як на долоні, що Юрко не винен.

Суддя дуже втішився цим спостереженням адвоката, бо не потребував уже свідків слухати. Адвокати почислили кошта, казали Юркові й Семенові взяти за пера, суддя щось пробурмотів собі під носом та й по всім.

Розник зараз таки сів на фіякра й зачав ніби якусь розмову з писарем, аби не потребував Семенові казати, як скінчилася справа. Зато другий адвокат сказав на голос до Юрка й до Юрчихи:

— Но, ви виграли; має вам Семен десять левів кошту повернути.

Юрко закашлявся:

— Я, розумієси, нічо, ади, від него не хочу.

Юрчиха інакше думала:

— Та шо ж бо ти, Юрку? Так тяжко гаруєш на крейцарь та й дарувати єму кільку суму. Та волів би-сь прогайнувати той крейцарь, шо так тяжко запрацюєш.

Юрко знов закашлявся:

— Розумієси, від роботи ще ніхто, ади, не то-то; най, ади, западаєся.

Вся комісія поїхала. Семен став, як серед води. Не знав, чи вірити має Юрковому адвокатові, чи ні. З одного боку дивно йому було, щоби його справа пропала, а знов же щось воно на тім є, коли Юрків адвокат таке говорив, а Розник аби слово писнув, то ні. Не хотілося Семенові вірити, шо програв, а знов не мав найменшої причини тішитися з покінчення процесу.

— Це щось таке поробили, — цідив крізь зуби Семен до своїх, — злетіли, як птахи, посиділи, як вогню вхопити, та й щезли, як дим. Я цего, біг-ме, не розумію.

VI.

Ще на дорозі додому думав Семен, шо жінку битиме: таку мав лють. Але заки дійшов, почув у собі великий жаль до комісії. Гроші в нього взяли, казали ще зложити на штемплі, насварили добре та й поїхали.

— Дурня всюди б'ють, — думалося Семенові. — Шо-м сказав, усе гидно; одного прикладного слова не сказав. Якби я був усе розумно виговорив, хто знає, чи не на мое би вийшло.

Жінці нічого не говорив, навіть не обзивався до неї. Зараз таки дома взявся до роботи. Думав, шо

при роботі про все забуде. Але де! Тільки й думки що про комісію.

— Нащо міні було зачинати? — корив себе. — От най би хиріло отам до стилої матери.

До хати боявся вказувати, бо знав, що жінка зачне, та й буде бійка. Чув, що провинився, лиш не знав длячого. Все ніби робив доладу, все ніби інакше й не можна було зробити, але все воно обернулося на зле.

— Не треба було пацяти продавати, не треба було гроші від хати відносити. Я сам себе заробував. От як!

Оця думка не вилазила йому з голови. Удень не давала йому робити, а вночі спати. Видів по жінці, що вона те ж саме думає. Боявся жінки, а вона його ще дужче. Вони обоє відчували однако, що Семениха не втерпить та й стане йому дорікати, а він не втерпить та й бійку зчинить. Обоє позирали на себе з переляком і з ненавистю. Лякалися, що ось-ось та мовчанка, силою здержувана, прорветься, а знов ненавиділи одно одного, як той пес, що лагодиться вкусити, і той кіт, що лагодиться плюнути й дряпнути.

Обоє відчували, що та прірва неодмінно мусить наступити і чим довше вона відволікалася, тим дужче зростав їх переляк і ненависть. Були вже такі хвилини, що вони навмисне дожидали тої прірви, навмисне заглядали страхові в очі. Неначе знемоглися довгою дожиданкою. По таких хвилинах утікало денебудь одно від одного, й чули страх від того, що вже так близько були від нещастя.

На третій день була неділя. Сполудня крутився Семен понадвірку зовсім без причини. Нараз постановив піти до хати; знав, що там Семениха обіськається з донькою.

— Ех, най раз уже це скінчиться! Шоб най скінчиться?

Так роздумав собі та й не пішов до хати, але до стайні. Дивився на коні, що по стеблу тягали соломку з драбин і насилу хрупали; дивився на корову, що лежала, а повернувши до нього голову й переконавшись, що Семен увійшов із голими руками, махнула головою й ударила рогом до ясел.

— А воно ж мусить так бути? — думав Семен. — Та й защо люде так ворогують на себе? Чого така ненависть? От божа худібка; які вони вразні: хрупують солімку, та й одно одного не зачіпає. А чоловік лиш за тим пазить, аби кого вкусити. Побераються на то, аби одно другого ціле жите гризлю.

Отак думав Семен, але це не були щирі думки. Він тільки так виправдувався перед собою, бо знав, що зле зробив, знав, що жінка має рацію його насварити, але він за те її піб'є. Ще дужче ненавидів жінку, ще дужче сердився на неї за те, що її правда.

Вийшов зо стайні на подвір'я, став на воротях і розмірковував над тим, яку приключку найти би собі, аби таки зараз накинутися на Семениху, ще заки вона розпічне з ним сварку. Вона висохла, як скипка, все кашляє над роботою — ні! За те її можна ненавидіти, але бити нема за що?

За дорогою в садку ловила вишня молодшим цвітом перелітаючі бджоли й не пускала їх доти, доки вони з тих цвітів солодкий піт не позлизували. Горобці верещали по вербах, збираючи сплячі хрущі. Ластівки протягалися чорною блискавкою й фуркали попри вуха. А все разом не давало Семенові снувати далі чорні думки: йому підокрала-ся під серце легенька жалість.

— Божа бджілка, божа пташка, — гадкував собі Семен, — працює раз-у-раз: чи неділя, чи свято,

а все весела. А пан Біг дав чоловікові відпочинок, але за то й грижу й ненависть. Ми всі грішні, за це нас карають уже на цім світі.

Семен побачив, що надходить Панько й буде попри нього проходити. Панько був читальник, тим то Семен хотів зійти Панькові з очей, щоби не здибатися з Юрковим прихильником. Та не було йому куди відійти, хіба до хати, а він би тепер ні-защо в світі туди не зайшов. Так і дожидав Семен на воротах Панькового приходу й думав:

— Най уже ззираються на мене люде, як на злодія, бо я ліпшого не варт.

Надійшов Панько й на зчудовання Семена став із ним балакати. Намовляв Семена, щоби йшов з ним на збори.

— На які збори? — спитався Семен.

— А ви ж не знаєте? Таже в нас сьогодні віче, — відповів Панько й розказав Семенові, що вже два тижні як розписані вибори до державної ради, що сьогодні віче в stodолі Олійникового, що на те віче поприїздили й сторонські люди та що радитимуться, кого в послы вибирати.

Семен був би з радної душі пішов не так із цікавості (його те все нічого не обходило), як для того, щоби десь утекти від хати, але ж знов від читальників він завсігди бокував, тому міркував, що йому ніяково туди йти. Та Панько його вспокоїв, що на зборах будуть і нечитальники.

Дався намовити Семен і пішов із Паньком. Дорогою розповідав йому Панько про кандидата, що його мають намір вибрати послом, але Семен мало що й слухав тої бесіди, бо він мав свою гадку: забаритися в селі як можна найдовше, аби пізно вернути додому.

Коли Семен із Паньком прийшли до Грицька Олійникового, то вже нарада давно зачалася. Угледівши крізь відчинені двері стодоли тісно збиту купу людей, першим дивом здивувався Семен, що всі ті люди дивляться в одно місце, й що так тихо між ними. На нього найшла несміливість, і він був би допевне вернувся назад, якби не почував тої потухи, що йде з читальником Паньком. Другим дивом здивувався Семен із того, що, коли пропихався поміж знайомих людей, аби стати собі з самого заду, ніхто й не поглянув на нього.

Із самого заду було досить вільного місця, бо всі зібрані глотилися як можна найближче до підвищення, де стояв стіл і було кілька людей. Аж тепер дочувся Семен, що там із-переду на підвищенні хтось говорив і то голосно, так що Семен здивувався третім дивом, як він міг не дочути такої голосної бесіди.

Семен не старався вирозуміти тої мови, але силувався побачити, хто говорить. Приклав руку понад очі й дивився, але нічого не видів. Збоку крізь двері світло роз'яснювало середину стодоли, то й не можна було доглядіти лиць тих, хто стояв під другою стіною. Семен заскулював очі, нахилював голову то на цей бік, то на той, а все не міг навіть запримітити, кілька людей стоїть там на підвищенні.

Трохи згоді, як привикли Семенові очі до тої темряви, побачив він, що на підвищенні за столом сидів голова читальні, а коло нього якийсь іще дуже молодий сторонський чоловік. Цей сидів похилений і щось чи розглядав на столі, чи писав. Семен заходив у голову, з якого села може бути цей молодий чоловік.

Тут же за столом стояв також якийсь сторонній чоловік, мабуть, уже старший, бо Семенові виділося, що в нього шпаковате волосся. Який він саме на обличчя, Семен не міг побачити, видавалося йому, що той чоловік червоний на лиці і що має дуже бистрі очі, бо ті очі то ніби гляділи вгору, то понад голови зібраних, а часом, хоч рідше, заглядали просто в обличчя Семенові. Оглядаючи цього чоловіка, Семен мимохить зачав услухуватись у його мову (бо цей чоловік власне говорив).

Хоть як поквапно ловив Семен кождіське слово бесідника, отже таки доразу не міг вирозуміти, про що бесідник говорить. Семен тільки стояв, слухав уважно гуку слів і думав заєдно над тим, відки той молодий чоловік може бути.

Аж нараз Семен іздрігнувся: повиділося йому, що бесідник заговорив до нього.

— А проступіться ж трохи від дверей, бо мені не видно, а я маю щось вам прочитати. — сказав бесідник і взяв із стола якийсь папір.

„Це він не до мене говорив, бо я не коло дверей,“ — подумав Семен, побачивши, як заворушилися ті люди, що заступали світло.

Проте однако здавалося Семенові, що бесідник до нього говоритиме.

Бесідник же зачав так:

— Тепер я вам прочитаю, якого посла має вибрати наша мужицька партія.

По цім слові став бесідник читати, що посол повинен уменшити мужицьку кривду, а мужицька кривда отака й така.

Слухаючи того читання, забув Семен, де він, що з ним, тільки запам'ятував кожде слово.

Коли бесідник вичитав усе з того паперу, що в руках тримав, говорив далі з пам'яті, сварив і картав людей, що вони самі тій кривді винні, бо

намість з'єднатися разом і помагати собі, то вони щемагають панам у тій кривді. Дуже довго про це розказував бесідник і дуже сварив на той темний нарід, що спомагає кривду.

Зібрані кричали час-до-часу то: „Славно“, то: „Правда“. А Семен, як таке почув, захвав руки в рукави, як узимі в мороз, та й собі ж кричав за другими, а коли йому яке слово припало дуже до серця, то говорив: „Дай вам Боже здоров'є за оце слово“.

Вкінці запитався бесідник, чи зібрані годяться — на що, Семен не міг вирозуміти, але подумав собі: „Аби на шибеницю, то піду!“ І коли зібрані зняли руки догори, то Семен став на пальці, зняв і собі ж праву руку догори, а придержуючи лівою рукав кожуха, що зсувався, кричав аж закашлювався: „Годимося, годимося всі!“

Потім говорило ще пару сільських, але Семен не слухав і не розумів їх. Він заєдно передумував те, про що говорив той сторонський чоловік, і все йому виділося, що йому того чоловіка поцілувати би в руку.

Як по вічу вийшли всі надвір, то Семен забігав зі всіх боків і пропихався поміж люди, щоби побачити того чоловіка. Той чоловік стояв в однім гуртику й балакав про щось. Семен його побачив, але не мав відваги приступити, а ще йому й соромно стало, що хотів ні відси, ні відти цілувати того чоловіка при людях у руку.

Люди поволі розійшлися, і лишилося тільки кільканадцять читальників і ті два сторонські люди. Хоч поміж ними був і Юрко, то Семен таки не відходив. Він усе оглядав того чоловіка і примітив, що той чоловік справді вже старший, але зовсім не такий червоний, як йому здавалося в stodолі. За те, очі в нього ще бистріше бігали, як у stodолі.

Читальники хотіли тих сторонніх людей погостити і склалися по шістці на пиво. Семен не втерпів. Пошолопав у мошонці, вирахував мідяками шістку і, наче підкрадаючись, приступив до Панька:

— Беріть і в мене шістку, — сказав і налякався, що ану ж не прийме. Але Панько прийняв.

Коли Юрко приніс уже пиво, винесли зі стодоли стіл і ослони до саду. Грицько виніс із хати бохонець хліба і країв на кусні, а голова читальні попросив сторонніх людей сідати.

Пили пиво двома склянками. Кожний тягнув один лик, доливав склянку, щоби була повна, й подавав сусідові. Розмова не йшла загальна, але кождий говорив зі своїм сусідом і майже всі просили тих сторонських людей, щоби пили й закушували. Семен видів, що всі ті люди й веселі й щирі до себе, та й від того стало йому неначе задро на тих людей.

Голова читальні, що також сидів на ослоні, піднявся, а як для того розмова трохи втихла, подякував гостям, що „були ласкаві в їх глухий кут заглянути і щирим словом додати відваги до народної праці“.

На це піднявся також той чоловік, подякував і говорив щось далі, але Семен не чув. Він хотів також сказати своє слово і, як тільки об тім подумав, зашуміло йому в вухах, неначе би дикі гуси перелітали ось там, над його головою. Але зважився:

— Щось би-м сказав, та не знаю, чи буде мое слово приймлене.

— Просимо! — відповіли всі гуртом.

Семен поглянув на людей, і всі ті знайомі лица видались йому якимись чудними, що їх треба боятися. Але говорив далі:

— Я маю вам сказати, що я дотепер бродив лісами й дебрами, аж оцес чоловік вивів мене на гладке, — дай вам Боже здоров'є, бо не знаю, як вас називати...

— Мені Іван, — відповів той чоловік, — але ви називайте мене товаришем, бо ми усі товариші.

— Та й за це слово аби-сте прожили, — сказав Семен, приступив до стола і вхопив Івана за руку нахилиючись, аби поцілувати.

Але Іван притягнув руку д'собі, а натомість наставив Семенові губи й поцілувався з ним.

— Як оцес товариш говорили, — балакав Семен трохи червоний з того, що хилявся, — то я собі розмірковував і дуже дивувався, відки вони так добре знають за мене. Бо вони за мене весь час говорили. Гет розповідали й за мене, й за мою жінку, ще й за мій процес із Юрком.

По лицях читальників пересунулася незаметна усмішка, як пізньої осені пересувається слабе сонячне світло по білій стіні. Голова читальні трохи засоромився, аби чужі люди не думали, що тут такі читальники, що не розуміють розумної бесіди, тому перебив Семенові:

— Лишть тото!

Семен помітив і ту усмішку й то засоромлення, і все те викликало в нім острах, але й безтямну відвагу.

— Вібачайте міні, — просився він, — панове, газди, братя наші наймильніші, ще й товариші! Хоть я гидне слово скажу, то вібачайте міні. Але позвольте, най усе вікажу дочиста, що мене під серцем в'ялить. Бо як моє слово раз приймлене, то має бути приймлене! — додав він, ніби відгрозуючись тим дивним лицям, що боявся їх.

— Аби-сте знали, що то я темний нарід, — говорив далі, поступившись нараз від стола ніби, що-

би всі його побачили, який він. — Я той темний нарід, що сам собі кривду робить. Це я той нещасливий нарід, що, намість ратувати себе, то він собі ніж до горла прикладає. Я такий нарід, що сам собі загибель лагодить. Або як вони добре за мій процес розповіли, — при цім слові обернувся до Юрка, — наш нарід (отак цей товариш говорили) не повинен дивитися, що нам пани кажуть, бо то на зраду. Пани мають своє право, а ми повинні тримати своє право. Так же воно й є. Який розсудок дали нам пани? Заплатив я, та й заплатив Юрко. Приїхали пани, наганьбили мене та й наганьбили Юрка. Пани поїхали, я з нічим, та й Юрко з нічим. А я вижу, що ми своє право маєм утримувати. Якби я собі з Юрком добре заходив, то його би не кортіло межу переорювати. А якби я знав, що він до мене добрий, то я не вірив би, що він міні межу переорює. Куме Юрку! Най не буде межи нами гніву.

Юрко приступив ближче, витягнув праву руку, загнув пальці і вложив їх у загнені пальці правої руки Семена. Так ствлені руки підняли оба вгору, і Семен поцілував зі свого боку Юркову руку, а Юрко поцілував зі свого боку Семенову руку.

— Та я, ади, — промимрив Юрко, — біг-ме, вашого не заорював.

— Не божіться, куме Юрку, — говорив далі Семен, — бо я вижу, який я нарід паскудний. Але ви не беріть мені за зле, бо я таку гадку мав, що наколи міні комісія присудить оту борозну, то я ляжу хрестом на землю та й буду суватися здовж своєї межі, як гадина, аби затямити, поки моє. Так я собі гадкував, а то все неправда, бо то все брехня. Ми не маєм казати один одному: ось поси моє, але маєм усі взятися за руки красно та й сказати: ось поси наше!

— Правда! — притакнули всі гуртом.

Оце притакнення зрадувало Семена. І коли він тепер поглянув на ті знайомі лица, переконався, що йому тих лиць не треба боятися, бо вони приятні до нього. Ще й так йому повиділося, що він має перед тими лицами пожалуватися, а вони його потішать.

— Шо цес товариш говорили, то я все видів, лиш не розумів, бо я бродив лісами, а на гладке не міг потрафити. Але я такий нарід, шо для него вже нема ратунку. Бо то я той темний нарід, шо в него в хаті нема прожитку, шо в него не чути доброго слова, лиш гризоту та й проклони.

При цих словах посунувся йому теплий клубок із грудей у горло. Семен кашельнув. Теплота з того клубка вдарила Семенові аж на очі, а він затис кулаки та й сліпав очима.

— Братя, — каже, — наші наймильніщі, — клубок розснувався грубими, водяними, живими нитками, шо шукали собі виходу з горла й не випускали Семенових слів. Живі водяні нитки спускалися з Семенових очей по його лиці на підстрижені вуса, блудили поміж волосками та й злітали цюрком на землю. Клубок усе розвивався, все зменшався, а Семенові легшало в горлі й на грудях.

КАДРИЛЬ

Присвячено пані Олені Гнатюковій.

Укінчений богослов, Володимир, стояв довгий час у дверях балевої залі і вже справився виходити, коли аранжер, молодий чорнявий чоловік, заповів шесту фігуру кадрили, а музика заграла арію з народної пісні. Володимир облишився, щоби вислухати до кінця музики. Надто музикальний він не був, але та арія викликала в нім спогади з гімназіяльних часів. Також ці спогади не мали для Володимира нічого чаруючого, але вони приглушували в нім теперішнє невдоволення собою.

Володимир мав власне намір оженитись і тому прийшов на бал. Але, побувши тут кілька годин, допевнився, що це найбільша нісенітниця (принайменше для нього) намагатися вибрати собі жінку на балю. Належав до людей ідеальніших, що шукають жінки, яка розуміла б їх душевні пориви.

А тут, на балю, що йому почати? Знайомих у нього не було, а так ні в дві, ні в три приступити до якоїнебудь дами, поклонитись і сказати їй: „Перепрошую я, позвольте, нехай з вами поговорю, бо хочу довідатися, чи не були би ви для мене пригідні на жінку?“ — так чей же не міг зробити. Хоча би цього питання й не поставив, то воно тремтіло б йому, як сльоза на очах, було б виписане

кривавим п'ятном на чолі. Кожда дама це завважить.

Отак передумуючи, Володимир доконався, що вже взагалі не зможе вибрати собі такої жінки, яку створив у своїх почуваннях. Видів тут наглядно, що стрічатиме дами лишень у балевім або святочнім настрою. А в такому настрою дами дуже обережно пригрібують свою душу.

Тим то й Володимир був невдоволений собою і не хотів довше на балю оставатися, бо це невдоволення все зростало. І був би вже вийшов, коли би музика не була заграла звісну йому народну арію.

Ті спогади з гімназіяльних часів змивали з його душі невдоволення і робили його пригожим до байдужної обсервації того, що діялося кругом нього. Став приглядатися фігурам кадриля.

Аранжер розтягав довжезний ланцюг із дам, що пишався барвами одягу та й цвів краскою обнаженого тіла. Ланцюг цей був звернений плечима до Володимира. Та й він узяв обзирати ті плечі.

Ось широкі, пухкі плечі якоїсь товстенької дами. На лопатках плечі ті ледве морщилися незаметно. Коли власниця тих плечей скрутила вбік, заздрів Володимир гладенький підбородок і кінчик перкатого носа.

Потім цілий рій худших і ситших плечей, що корчилися, або розтягалися в міру положення рук.

За тим роєм сунулися плечі якоїсь високої дами, а Володимирові здавалося, що ті плечі зовсім несхожі на всі інші плечі. Правда: вони також білили краскою тіла і за кожним рухом лопаток прибирали всякі форми, але вони були тим незвичайні, що мали свій питомий блиск, зовсім незалежний від внішнього світла.

Так їх принайменше видів Володимир.

Цей блиск наче робив їх живими. Володимир так угризся очима в ті плечі, що цілком пропустив нагоду побачити даму з такими дивними плечима. Але не був певний, що цю даму зараз пізнає, хоч не видів її обличчя.

Побачити ще раз ті плечі, пізнати даму з тими плечима це стало в одну мить самотнім бажанням Володимира. Ставав на пальці, роззирався по всій залі, щоби заспокоїти це бажання. Але на залі був такий здвиг людей, що й гадки не було розрізнити одну особу. Почув у собі неспокій, що ану ж та дама тимчасом десь відійде, або що він не матиме нагоди пізнатися з нею.

Аж ось аранжер став розвивати живий ланцюг у другий бік. Володимирові аж мороз тілом пробіг на саму думку, що побачить ту даму спереду. Водив очима по прохожих дамах і не бачив їх зовсім, а радше бачив тільки те, що жадна з них не та.

Надходить, надходить, — трохи не скричав Володимир, а то йому на серці зробилося так легко й так радісно, неначе би побачив свою неню зовсім здоровою тоді, як йому розповідали, що вона безнадійно хора. По блиску пізнав свою даму. Той блиск пашів із її обнажених грудей і шиї, з її лица, продирався поміж волосся з її голови. Той блиск дотулювався до Володимирових очей і розпливався в його грудях.

Хоч дивився на неї дуже уважно, отже зовсім не знав, який вираз її обличчя, завважив тільки, що вона блондинка, довгобрана, але не міг навіть зловити краски її очей. Лишень поява її викликала в нім якесь неозначене почування, якийсь дивний душевний настрій, що про нього й ніяк словами сказати. По цім почуванню й по цім дивнім душевним настрою Володимир мав би її пізнати, коли би

вдруге з нею здивався. Так же й не треба Володимирові знати, або тямити обличчя своєї дами, бо як тільки поява якоїсь дами викличе в нім той дивний стан душевний, то це ж нестемно та дама.

Тепер горів бажанням побачити її ще раз і з нетерплячкою дожидався кінця кадриля. Та народна арія остогидла йому, а на аранжера майже був сердитий, що ще не кінчить. Бо йому треба, треба доконечне, пізнатися з тою дамою.

Але кадриль не кінчився. Музика водно грала, а танцюючі переходили парами з одного кінця залі на другий. Побачив її ще раз. Переходила попри нього з дансером, меншим від неї, і заступила свого дансера перед Володимиром. Він видів ізбоку її білі руки, шию й лице, але виразу її обличчя знов не завважив. Допевнився тільки, що поява її викликала в нім те ж саме почуття. А той блиск? Не може бути, аби сукня мала таку краску. Це блиск її тіла, що пробирався крізь сукню, надавав її барві такої живости.

Володимир подумав собі: „При кадриллю показують нам дами з усіх боків, щоби пізнати їх тіло; а звідки ж я можу звідатися, яка в неї душа?“

Ця думка його занепокоїла: „Що ж мене обходить її душа? Хіба ж я хочу з нею женитися?“

Почув у собі ніби якийсь сором, ніби якийсь страх, і не знав, чи це від оцих думок, чи від її появи.

А кадриль скінчився. Заграли гальоп, і пари поскакали кругом залі. Володимир слідив за дамою, щоби зараз узяти її до танцю. Аби не стратити її з очей, поступав незаметно попід стіни в тім напрямі, куди вона з дансером посувалася. Діждався. Дансер посадив її на кріслі й відійшов.

Володимир не пішов, але побіг до неї. Як тільки

зближався, вона припіднялася й піднесла ліве
рам'я, щоби поставити йому на плече. Коли пу-
стився з нею в танець, що кілька кругів потикався
на інші пари. Не знав, чи це передні пари зле тан-
цюють, чи він плутається зі зворушення. Бо був
такий зворушений, що серце в нім билося і трохи
дух не запирало. Чув, що не обійде з нею кругом
цілої залі, бо дуже був стомлений. Посадив її за-
раз на найближчій кріслі і з великої втоми боявся
слово проговорити, бо був переконаний, що серед
одного слова задихається й не докінчить.

Став перед нею, щоби заступити її від дансерів,
аби хтось не заангажував. Вона холодилася вахля-
рем і дуже рідко глипала на Володимира. При тім
зовсім без потреби крутила головою. А він у дум-
ці просив її: „Прочитай у мене на чолі те п'ятно,
що питається, чи будеш пригідна мені на жінку,
і відповідж. Прошу тебе: притакни“.

Трохи віддихавшись, проговорив до неї:

— Пані відай змучилися, — і дивився уважно на
її чоло, гладке й низьке, а опісля на білі груди,
й від цього обвіяло його холодом.

„Чи це ж — має бути любов?“ — зі страхом по-
думав. Вона його почувань зовсім не розуміла
й тільки відповіла на звернене до себе питання
одним словом:

— Ні!

Оглядав її лице й переконався, що воно не зо-
всім гарне. Навіть того блиску не можна було
зблизька на нім завважити. А все щось його тя-
гнуло до цієї дами.

— Ви любите танцювати?

— Чому би ні? — відповіла вона зовсім апати-
чно і глянула йому прямо в очі.

Він не пізнав краски її очей, але той погляд збен-
тежив його до краю. „Говори ж, говори ж, нехай

тебе пізнаю“, — просив її в думці, а вголос сказав:
— Як з ким, може зі мною не так, як з іншим.

Тепер вона й не глянула на нього:

— Ото мені в голові! — відповіла та й замахала вахлярем.

Він нагнувся до неї ближче:

— При танцю робиться знайомості, залюблюється.

Вона ж не порозуміла його натяку та й знов відповіла одним словом:

— Овва!

„Та й дурна ж,“ — подумав Володимир, — „коби хоч держала себе природно, так як на селі при родині. А то ці дивні манери махання вахлярем і кручення головою ще дужче показують її дурноту. Але, може, може, їй саме до лица з дурнотою. Невже ж жінці доконче розуму? Хто зна, чи розумна жінка не відогнала би неодну приємність із подружнього життя одним розумним словом?“

Знов обзирає її лице й її груди, а те неозначене почування й дивний настрій душевний знов розплився по його грудях. Намагався конче виявити їй свої наміри.

— Може, ви, пані, вже не стоїте о любов, може, ви вже кого й полюбили? — спитався несміливо.

— О, не мала би я роботи! — відповіла апатично.

„Вона сюди не приїхала, її привезли“, — подумав Володимир і тут же додав, — „чого ж я хочу від неї, адже я її не люблю, хіба ж це любов?“ Проте однако відчував, що не може від неї відійти.

Прийшов її батько, грубий, червоний піп, сів коло неї на крісло, поставив долоню на коліна й почав трясти ногою. Володимир представився йому, додавши після свого імені характер: укінчений богослов.

— Я знаю, — відповів піп, а очі йому просіяли,

— вас тут лиш два: ви та й Харчук. Але Харчук уже заручився з Мамагірською. Не знаю, що він у ній видить?

По цім поглянув лагідно о. Корольчук (так називався) на Володимира й прочитав на його чолі те п'ятно. П'ятно ж тепер так говорило: „Хочу женитися з твоєю донькою, та ще її добре не знаю.”

У відповідь на те заговорив о. Корольчук до доньки:

— Ти, виджу, впріла. Ходім до буфету, та щось вип'єш на прохолоду. Будьте ласкаві й ви з нами, — звернувся до Володимира, — та пізнаємся ближче.

В буфеті позасідали за стіл, пустивши панну в середину. Мужчини випили горілку й закушували, а панна випила лімонаду й заявила, що нічого не хоче їсти.

Володимир оглядав її збоку й за кожним таким поглядом чув у собі той дивний настрій душевний. Уже втретє ставив собі питання: „Невже ж це має бути любов?”

Отже, хоч не знав на це питання іншої відповіді, як тільки: що це не любов, все таки говорив до своєї сусідки любовні речі. Вона слухала тих річей байдужно й неначе не розуміла, до чого вона йде. О. Корольчук пив пиво, клав долоню на коліно й тряс ногою. А Володимир не вгавав говорити. Вже дійшов до того, що присягався в любови, а вона все слухала із зовсім природною байдужністю. Ця байдужність провокувала Володимира до ще більшого й основнішого визнання любови. Коли й те не могло її вирвати з її спокою, він прямо освідчився. Як це сталося, він не тямив. Знав лишень, що думки його зовсім логічно одна з одної родилися, і що вкінці він їй мусів так сказати:

— Я, прошу пані, маю зовсім поважні наміри. Чи можу надіятися?

Вона підняла на нього перелякані очі. Володимир знову ж не міг завважити, якої краски ті очі, видів тільки, що вони дуже перелякані. „Такими очима допевне дивиться вівця на вовка, що хоче її роздерти“, — подумав собі і вже хотів своє слово взяти назад, коли вона йому відповіла:

— Я не маю нічого проти того.

Володимир поглянув на неї. Вона спустила голову й дивилася вдолину, але він видів ті перелякані очі: вони світили йому в його очах, як те світло, що й прижмурился, а все таки його бачиш.

Чув, що повинен щось говорити, але не міг. Хотів уявити собі її блискуче тіло, але видів тільки ті перелякані очі. „Що ті очі хотіли мені сказати? — думалось Володимирові. — „Невже вони просили мене, щоб я дав їй спокій? Чого ж вона приїхала на баль, як не жениха шукати? Невже ж її привезли сюди, як овечку для вовка, а вона, не видячи іншого виходу, годиться на все?! Адже ж батько привіз її сюди! Батько ж її приятель“.

О. Корольчук завважив, що по освідчинах молодим людям ніяково. Тому встав, і всі троє пішли знов на залю. Танцювали мазурки. Якийсь студент заангажував її.

Володимир дивився на залю й видів тільки, як ті перелякані очі скачуть під такт музиці. „Мені її жаль; аж це може правдива любов“, — міркував собі Володимир. — „Але чому мені її жаль, що ж із нею приключилося?“

Слухав мазурки, й виділося йому, що мазурка це продовження кадрили. І тут проводять дам перед мужчинами, кажуть їм скакати, щоби випробувати їх фізичну силу. Примусом беруть їх до цього. Пі-

знати це по їх сумних, викривлених лицах, по їх заляканих очах.

„Що мені з тими очима? Я зробив рішучий крок у своїм житті, тому, мабуть, такий роздразнений, що чорт-зна що видумую.“ Так думав собі Володимир і слухав музики. Це не музика, це поганяють до скакання ті бідні жінки, що силою забрали їх до танцю. Виразнісінько чути ритмічні удари баса; а голос скрипки то тільки прикраса тих ударів, тільки покришка, щоби збоку так легко не доглупатись, що це удари.

При кадрилию тягали й волочили їх силоміць навкруг залі, а тепер кажуть їм скакати. І хто їх спасає від цього? Невже ж ті, що перед ними так лякаються ті очі?

Володимир притис голову до одвірка й зажмурився. Як рибки з води проти сонця, так скакали до такту музики ті перелякані очі.

„Адже ж я її люблю“, — майже з розпукою виправдував себе. — „Такий щирый жаль за неї це ж ніжна любов. Але вона, — вона чи любить, чи полюбить мене? З якої причини виходить вона за мене заміж? Вона, що село не дало їй нагоди розглянутися на людей свого стану; вона, що мусить дождити, коли хто їй освідчиться; вона, що її сюди привезли. І чим я заспокою ті перелякані очі?!“

Тулився цілим тілом до одвірка й кліпав очима, аби вигнати з них ті дивні скачучі світла.

ЗЛЕ ДІЛО

Суддя Кривдунський, заговоривши при розправі ласкаво до Олени, глянув крадьки перелякано на адвоката й на свого писаря, чи вони випадком не взяли йому за зле ту ласкавість, або чи не сміються з нього. Кривдунський, усупереч усім приписам і законам, уважав за нормальні відносини судді до мужички, щоби на неї насварити, накричати й казати її за двері викинути.

Але її худеньке, біле лице, як із мармору виточене, всю увагу судді стягло на себе й не дозволяло йому примітити, що Олена в мужицькім одягу. На тім лиці не було ані одної зайвої морщинки, а все ж таки видко було на нім терпіння, неначе білу хмарку на місяці.

— Що ви за одні? — запитав її суддя ласкаво і власне тепер поглянув перелякано на писаря і на адвоката.

Олена показала рукою на мужика, що його саме розправа переводилася.

— Я — жінка Семенова, — відповіла таким голосом, що здавалося, ніби це не Олена говорить, але якась мушка близько над вухом бринить.

Суддя підніс брови вгору, наче здивувався, що й таке створіння може бути замужем.

Олена ж тимчасом далі говорила:

— Прошу ясного суду, ми вернемо гроші, що

взяв чоловік, бо то не було ніякої продажі. Як же ви купували той ґрунець, Бога бійтеся, Петре!

Із цими словами обернулась Олена до малого, солоденького мужика, в роздертій під пахою кожушині. З-під пахи стриміли йому три космики чорної вовни, як грубі наїжені вуси.

— При свідках купив, — відповів Петро й відвернувся від неї.

Олена поступила кілька кроків так, аби стати Петрові до лица:

— То все крадьки зроблено, — бриніла до Петра, притакуючи собі головою. — А хто ж робив той ґрунець продажний, кажіть, Петруню, знала я за тото? Чи ви міні хоть марне словечко сказали! Нашо-сте впхали ему гроші так, шо я не виділа?

Петрові виступили смуги на лиці, червоні, як розкраяний буряк. Трохи від Олени відступився і борзенько заговорив до судді:

— Біг-ме, вона знала, вона все знала.

Олена підступила знов ближче:

— Ой, не говоріть неправду, бо гріх. Таж ви его витягли з хати на хрестини. А то ж чувана річ, аби на хрестинах та ґрунт продавати?

Петро червонів та й бився кулаком у груди:

— То все не так, біг-ме, не так. Я зараз присягаю!

— Присягніть, присягніть, Петруню! — приговорувала Олена.

— Отже, біг-ме, присягну!

Грубенький адвокат хитро підсміхався. Щоби висвободити свого клієнта з клопоту, встав, підперся грубими руками на стіл і витягав коротку шию.

— Вона тут ні при чім, — говорив до судді, ніби докоряючи йому, що допустив без потреби Олену до слова. — Ґрунт інтабульований на Семена; вона не має тут що говорити.

Олена підбігла до адвоката, потім назад до судді, а потім до Петра:

— Я маю з ним діти, — жалувалась вона. — Четверо дрібних дітей. Шо їм із тата, з мами, як лишаться без ґрунту? Кривда буде, прошу ясного суду. Відки ви, Петре, дібрали такого сумління, аби потай мене відбирати дітем ґрунтець?!

Суддя бачив, що якби Олена мала більше фізичної сили, то стала би ся тепер причиною авантури. А ще чув на собі докір адвоката, що без причини допустив її до слова. Тому стягнув брови і скричав:

— Тихо, бабо, бо зараз замкну!

Олена побігла борзенько в кут і гляділа відти перелякано то на суддю, то на адвоката. Адвокат подивився радісно на Петра й моргнув до нього, ніби: „Вважай, чоловіче, якого заступника маєш: сказав слово, і все вийшло добре“.

Але Петро червонівся далі. Був поконаний і засоромлений. Він почував гидоту свого поступку супроти мужицького права, бо купив ґрунт непродажний, з-межи дрібних дітей, потай жінки. Йому здавалося, що ціла вага цеї розправи — доказати, що він не крадьки купував. Не мав відваги оправдуватися перед суддею, бо не знав, чи по Олениній обороні суддя йому повірить. Але перед адвокатом міг, бо заплатив йому за віру.

— То не зробилося так прихапци. — розповідав адвокатові. — Цілі два роки ми мали заєдно за це-се бесіду. Може неправда, Семене?

Семен заметушився. Дотепер стояв цілий час похнюплений і словом не обізвався.

— То таки, Петре, діялося на хрестинах, — відповів несміливо й нерадо, як та дитина, що її виб'ють і змушують казати, що вже більше не буде зле робити.

Петро розклав руки широко, якби мав обняти щось дуже грубе.

— Як то?! — дивувався. — А ви ж міні раз казали, що продали би-сте ґрунт, лиш аби лучився добрий купець?

— Але я не казав, що маю ґрунт на продаж, що в мене ґрунт продажний. — говорив Семен также неспівіливо й нерадо.

Чув свою провину перед жінкою і перед дітьми.

— От на, маєш! — сказав Петро й чухався в голову.

— Які ж то ви дивні, — говорив адвокат, стягнув праве лице й прижмурих праве око, даючи тим порозуміти, що він думає: дурний, а не: дивний. — Та то все одно, чи на христинах, чи на похороні, чи на весілля. Згодили-сте ся, дали-сте завдаток, а тепер хоть доплачуйте, най вам ґрунт дає, а ні, то най вертає подвійний завдаток.

Але ця мова ні трохи Петра не заспокоїла. Він м'явся, червонів, переступав із ноги на ногу.

— То, біг-ме, не було крадьки, — клявся і просив очима адвоката й суддю, аби йому повірили, або аби хоч сказали, що вірять.

Суддя знетерпеливився. З лоскотом відсунувся з кріслом від стола й ударив кулаком книжку.

— Шкода часу! Відступаєш йому ґрунт? — зверщав на Семена.

— Кривда буде, пане!

— Вертай подвійний завдаток. Коли даш сторинських?

— Кривда буде, пане.

— А ти хочеш подвійний завдаток? — звернувся суддя до Петра.

— Шо міні з гроший? — відповів Петро й відвернувся від Семена так, аби він не міг йому в очі

заглянути. — То не було крадьки. Скарай мене сила божа! При людех...

Олена не дала йому докінчити. Прибігла і стала йому прямо до лица.

— Беріть, беріть, Петруню, грунтець із-помежи четверо дрібних діточок! — грозила йому пальцем і протирала очі рукавом.

Петро відвернувся й шукав очима порятунку в судді.

— Я здаюся на ласкавий суд, — сказав твердо, ніби сердито.

— Приймай подвійний завдаток! — і собі ж сердито сказав суддя.

Олена зайшла знов Петрові перед обличчя і знов протирала очі і прозила пальцем: „Ой, не загриєтеся сирітскою кривдою!“

Петро благав очима в судді порятунку.

— Марш, бабо, за двері! — зверещав суддя. — Я для неї хочу добре зробити, а вона мені перешкаджає.

Вона борзенько побігла до дверей, вийшла до сіней, зачинила за собою двері й приклала до них вухо. Слухала з таким напруженням, що, здавалось їй, почула би, як трава росте. Отже окрім гамору нічого більше дослухатись не могла. Чи з невігідного стання, чи, може, з нетерпливого дождання, дрижала цілим тілом, як на морозі. Пробувала кілька рази дотулитися клямки, але клямка дзвеніла під дрижачою рукою, і Олена хапала за кожним разом руку назад, неначе би попеклася.

Аж нараз відчинилися двері, а Олена вхопилася міцно правою рукою за одвірок, аби не влетіти до середини. Уперед вийшов Петро скорою ходою, а за ним пхається нерадо Семен. Олена видивилася з боязною на нього, а він спустив очі під її поглядом і оглядав широкі писки своїх чобіт.

— Маю вернути подвійний завдажок, — обізвався він так нерадо, неначе би кожде слово, промикаючись крізь горло, дерло його, як ячмінний колос.

Олена піднесла обі долоні вгору й ловилася за вуха й за чоло.

— Йой, йой! Запродав сумліне! — говорила тихенько, потім шептала ті слова, а потім тільки рухала зубами.

Петро став оддалік від них, але йому не дало довго встояти на місці. Приступив до них і сплів пальці над грудьми й спустив їх кілько`мога в долину.

— Жінко добра, на який же я спосіб запродав сумліне? — сказав твердо, але червоні смуги виступили йому знов на лиці.

Отже таки дивився відважно Олені в очі. Вона знов забриніла, як мушка, і майже за кождим словом притакувала собі головою.

— Та ви його возьмете на хрестини, а він нап'єся, прийде додому та й бійку зчинає. Аякже, бійку зчинає, — додала ніби того, що Петро їй не вірить, хоть він мовчав.

— Як я була при надії, а він напитий прийшов, то й за волоси мене водив, і ще й кулакував. Кров із мене цюрком лялася. Де ж таку жінку бити?!

Семен поглянув на неї, почухався в голову й усміхнувся заклопотано. Відтак спустив знов очі в долину.

— А що ж я вам винен? — запитався Петро.

— Я на него нічо не кажу, — говорила Олена. — Він добрий чоловік. Як тверезий, то й послухає і зробить. Але натура зла, натура зла, — повторювала чимраз тихше й тихше.

— А в нас четверо дітей, — сказала голосніше

й погрозила пальцем. — Усі люде дивуються, відки в таких паскудних людей такі прекрасні діти.

Губи їй дрижали, на очах виступили червоні жилки, а вона оглядала чоловіка, ніби шукаючи тої краси, що перейшла на діти.

Потім відвернула голову від чоловіка, подивилася Петрові просто в очі й заломила руки:

— А нашо ж ви крадьки, поґай мене, гвунтець купували, а тепер би ше послідну коровину продати на подвійний завдаток?

— Та бо чикайте, годіть! — м'явся Петро і справив ліву руку до Олени. — Шо ж тут було крадьки? — говорив до Олени, а побачивши, що не переконає її, звернувся до Семена, — яка ж тут була крадена річ?

Семен підняв голову, але не дивився ні на Олену, ні на Петра.

— Вона таки за тото нічо не знала, — сказав нерадо й хутенько глянув убік, бо спіткався з Олениним поглядом.

Петро стис плечима, а потім ударився об поли руками.

— А най вам Господь Бог заплатить за мою кривду! Верніть міні мої гроші, та най вас обминаю десятів вулицев, — сказав борзо й з притиском. — Ходіть назад до суду, аби там записали, — додав сердито.

Коли ввійшли назад до середини, суддя підніс високо брови, втворив широко очі й дивувався, що ось то раз серед безконечного числа сірої мужичні найшлися відкись йому знайомі лица. Тільки не міг собі пригадати, відки він їх знає.

— Ах, та це ті, котрих власне справа скінчилася, — сказав адвокат, відгадуючи заклопотання судді.

Кривдунський спустив брови і стягнув губи до сміху. Йому припала до вподоби та думка, що му-

жиків не можна так пізнавати з обличчя, як дру-
гих людей.

— Що ж ви ще скажете? — запитався, а та усмі-
шка придала його голосові якоїсь ласкавості.

— Ми, прошу пана, вже полагодилися, — сказав
коротко Петро.

— Як то? — здивувався суддя. — Другий раз?
Петрові повиділося, що цею другою злагодою
зробить панам прикрість. Тому низенько поклонив-
ся й додав несміливо:

— Так, так. Я вже не хочу подвійного завдатку.
Семен вертає міні мої гроші.

При цих словах поглянув на Семена й на Олену
ніби: „Помагайте міні, бо й ви до цього примішні“.

Олена порозуміла той погляд. Підступила ху-
тенько д' столові і, нахилюючи голову, ніби кланя-
ючись, заговорила:

— Ми, прошу ясного суду, з Петром сусіди. Нам
не треба сварки, ми в злагоді.

Адвокат ізчервонівся і став судорожно м'яти ла-
пір у руках.

— Ти здурів, чоловіче! — скричав на Петра. —
Маєш судову угоду, то якого лиха ще тобі треба?

Петрові знов виступили червоні смуги на лиці,
нагадав собі, що обіцяв іще доплатити адвокатові,
як дістане ґрунт або відбере подвійний завдаток.
Чувся тепер двічі винуватий. Одно, що всупереч
мужицьким звичаям купував непродажний ґрунт,
а друге, що не додержав із паном нечистого діла.
Бо, на його думку, пани тільки на те, щоби роби-
ли кривду людям, і як уже тебе нечистий торкне
на зле діло, та й пан тобі при тім помічний, то вже
треба лізти до кінця в болото. Тому Петро мовчав,
та тільки прів і червонівся.

Суддя засоромився, бо здавалося йому, що хоч
йому мужики тільки голови набили, то він таки не

виrozumів справи. Думав, думав і додумався до того, що певно купна жадного не було, що Семен пияк або дурний, і Петро його ошукав. Щоби свою помилку направити, грізно подивився кругом себе (це мала бути повага) і сказав до Олени:

— Іди з чоловіком надолину, най йому куратора нададуть, бо він марнотратник. Або най перепише ґрунт на тебе, бо його ще не один ошукає.

Всі троє низько поклонилися.

Як вийшли за двері, ще раз припостали в сінях.

— Шо ж тепер робити? — запитався понуро Семен.

Петро сіяв із радости. Силою здержував усмішку.

— А я вам скажу, — говорив пошепки й підніс палець до ока, ніби зраджуючи якусь велику тайну. — Не йдіть, де надають куратора, бо там задурно. А пани дурно нічо не зроблять. Ви йдіть до нотаря та перепишіть ґрунт на жінку. Заплатите порядно, але він вам добре зробить.

— Про мене. — згодився Семен.

Петро не міг довше здержатись і засміявся. Тішився, що втік від злого діла.

— Ще ви, Семенихо, — сказав, щоби надати причину своєму сміхові, — ще ви будете потай чоловіка ґрунт продавати.

Олена поглянула на Петра. А побачивши його сіяюче й утішне лице, усміхнулася й собі. Але той сміх був супроти Петрового щирого сміху такий, як темної ночі на краю овида світло далекої, тихої блискавки без прому супроти ясного сонячного світла.

В І Й Т

I.

У двох хатах, що стоять у сусідстві канцелярії громадської, налякалися: в одній теля, а в другій пес. Теля бекнуло та й скочило прямо на пліт і було би пробилось на колик, якби Аничка не вибігла з хати та не нагнала його на город. А пес гавкав і рвався з ланцюга, неначе побачив би чорта місячної ночі.

Такого ляку нагнав звірятам вїйт Степан, що в канцелярії заговорив страшно грубим і сильним голосом до радних. Як вїйт заговорив, то двері дрижали, а вікна дзеленькотіли, неначе від бурі. Самого вїйта боліли вуха від його питомих слів.

— Я вже не вітримаю цій біді! — гудів Степан. — Уже знов наложили на мене кару 20 левів. Просив я вас, панове радні, най я скину з себе оце чортівське (вібачте за слово) вїйтівство, та не мож у вас цього допроситися. Тепер беріть та знов складайтеся на цю кару.

Радні поглянули один на одного та й крадьки заохочували себе, щоби котрий сказав: „Не наша провина, й не ми маємо покутувати.“ Поглянув і вїйт на радних і доразу порозумів їх думки.

— От куда воно! — сказав. — Тепер ви мене не знаєте, а як прикро, то пхаєте мене всюди наперед. За то, що заложили ми читальню — кара

на мене; за то, що зробили вечерниці в читальни — кара на мене і за то, що скликали віче — кара на мене; а тепер за то, що рада ухвалила писати до урядів по-руськи — кара на мене.

Це почитував вїйт, неначе вивчену лекцію. Радні поспускали голови, бо виділи, що правда жо вїйтовім боці, та ніхто з них не мав відваги пристати на те, щоби за вїйта заплатити, бо боявся нарікання від других, що: „А дивіть, куме, через вас та ми тільки втратні.”

— А ви собі це в лексі не майте, — загудів вїйт, допевнившись, що його слово переконало радних. — От ідуть вібори; не віберете мене на віборцю, то наложить староста кару, а віберете мене, то знов буде кара за то, що не голосую так, як староста хоче. Хіба міні враз із хрунями на пана голосувати!

Радні посумніли, бо чули правду Степанових слів, але ніхто з них не знав ніякої поради.

— Таже ми видимо, що біда, — зважився відозватись один із радних, — але скажіть нам, куме Стефане, де нам тої поради шукати?

— Хіба в ворожки, — завважив один із молодших.

— За пораду я вам нічого не скажу, — відповів вїйт, — бо я вже радився всюди, де міг, та й ніхто міні ради не дав. Ходив я по адвокатах, ходив по комітетах; писав до Львова, писав до Відня, а староста таки мене карав та й карає. Був я вже в самого намісника у Львові та жалувався: за таке і за таке мене староста карає, а намісник міні каже: „То не правда, бо за таке не вольно карати!” Та й радьтєся тепер, у кого хочете. Лиш я вам одно маю сказати, що гріх і за мене. Відки я маю за всіх поличники брати? Таже й ви, куме Петре, та й ви, куме Василю, ви ще статніщі го-

сподарі від мене. Побудьте но й ви трошки війтом. Най буде в нас за рядом шороку инший війт, бо на одного, то зтяжко.

Тепер усякий починав своє говорити, а всі поділися на те, що біда, та що мужикові тяжко з панами боротися.

Ця нарада була би закінчилася тим, що війтові дозволили би пристати межі хрунів, бо галицькі політичні власті вже не одну громадську раду таким способом ізломали. Але з багна того вирятував їх, бодай на короткий час, Іван Хворостюк. Це був найстарший чоловік із радних, дуже штудерний і хитрий на розум.

— А моя рада така, — говорив Іван Хворостюк храпливим і слабим голосом. — Коли вже кождий війт мусить бути караний, то треба так робити, щоби йому та кара не вадила. Я не тудя говорю, аби ми за нього платили, — додав Хворостюк, побачивши, що радні його зле порозуміли, — лиш я тудя говорю, аби війт і мав кару, й аби ніхто не платив її, та й аби кара була заплачена.

Тепер радні зацікавились, перестали межі собою розмовляти та слухали уважно Хворостюкових слів. А Хворостюк відкашлявся й говорив далі:

— Ви мене питаєтеся, чому війт боїться кари, а я вам скажу: бо має відки заплатити, є на чім пошукати. А якби війт нічого не мав, то би ніякої кари не боявся. Добре кажу чи зле? — запитався Хворостюк цілої ради.

— Правду кажете! — відповіли всі гуртом.

— От так же й це, — говорив Хворостюк, — віберім такого війта, що не має нічого, то й ніякої кари не буде боятися. Але хто межі нами такий, що нічого не має?

Радні поглянули один на одного та й допевни-

лися, що такого межі ними нема. Це вони сказали Хворостюкові.

— Я то й сам вижу, — говорив Хворостюк, — що на кождім можна пошукати кари. Але й на те є рада. Ви мене питайтеся яка, а я вам скажу.

Іван Хворостюк підніс кулак догори та й говорив поволі та з притиском кожде слово:

— Скиньмося, панове господарі, всі, як ми тут є, з радних та й вібераймо нову раду. А до нової ради кладім нашого громадского пастуха, Петра Коваленка. А вітак вібераймо ми Петра Коваленка на начальника нашої громади. Отака моя рада! — скінчив Іван Хворостюк і спустив кулак удолину.

Хоч як ця рада здавалася радним чудною й смішною, отже вони таки по довгім балаканню згодилися на те, що Хворостюка треба послухати.

II.

Коли староста дізнався, що ціла рада зрезигнувала, то не тільки нічого проти того не мав, але ще й утішився. Та громадська рада була в цілім повіті найтвердша та й при жадних виборах не йшла старості на руку. Староста боявся, що при цих виборах польський кандидат перепаде. Тим то мав надію, що як настане нова громадська рада й новий віт, то староста зможе вибрати таких виборців, яких йому треба.

Тому то староста зарядив вибір до громадської ради дуже борзо, так борзо, що громадяни боялися, що не зможуть вибрати Петра Коваленка до ради. Петро Коваленко нічого не мав та й ніякого податку не платив. Мешкав він собі на громадській толоці в солом'яній буді.

Аби мав право бути радним, доніс вїйт до старости, що Коваленко побудував на громадській толоці нову хату та що повинен платити податок. Могло отже таке статися, що заки Коваленкові вимірять податок, то буде вже по громадських виборах. Але тут вийшло переслідування громаді на користь. Через те, що ця громада все йшла при виборах проти польського кандидата, ненавиділи її всі уряди. Податковий уряд мстився на ній при всякій нагоді і старався кожного громадянина знищити протизаконними податками. Та й цим разом польські урядники в австрійськїм уряді, котрі привикли всяке право топтати ногами, не позабули про свій патріотичний обов'язок переслідувати чесну громаду. Таки незабаром вимірів податковий уряд Петрові Коваленкові домовий податок, найвищий, який було можна.

А з Петром Коваленком отаке було: У приставськїм лузі, що перед громадською толокою, із середи на четвер дерся соловії ціліську ніч. Десь на зорях іздрїмалося йому, але він усе був певний, що першій звістить днину. Тому повернувся на галузці хвостиком до сходу сонця, приплющив очі й сховав головку від крильце.

Отже заспав.

Збудилася зозуля, дивиться: аж світає. Сама своїм очам не повірила. „Аби соловії сьогодні заспав?! — думала. — Це не може бути!”

Але ж ні: зорі поринають у голубім небі, тихий вітрець потягає, дерева стріпують зрошеними листочками: настає божа днинка.

Замахала злегка крильми зозуля, втворила дзюбок і: „кук...” не докінчила свою співанку. Думка в неї була така, що як що до чого (як іще ніби не день), то скаже: „Я собі лиш так... позівала”.

На голос зозулі прокинувся соловій і таки за-деревів на галузці. Ще йому́ таке не лучилося, аби зозуля його випередила. Скочив, як попарений, обернувся головою до сходу сонця і зпищав не своїми голосами. Неначе хотів своїм лящанням викинути всім із пам'яті те, що зозуля вже обзивалася.

Засоромилася зозуля, що втратила таку нагоду, аби перевищити солов'я, та й не кінчила вже свою співанку, але зачала її наново.

Та зовсім без причини посперечалися соловії із зозулею: ні він, ні вона не звістили днини, але зробив це інший птах. Цим птахом був Петро Коваленко.

Він уже від півгодини гойкав по лузі на корови й ялівник, відганяючи їх на толоку. Скакав за неслухняними телятами босими ногами через рови та чіплявся на корчі веретою, що мав її на плечах замість свити. Як скакав через рови, то придержував правою рукою торбину, бо мав у ній півхліба, три головки часнику, п'ятеро яблук і трохи сира в капустянім листку.

Коли пригнав худобу на толоку, перша його річ була оглянути буду та позатикати соломою діри, щоби не протікало. Відтак сів собі під буду, заклав ноги під себе, обернув торбину на придолок і вийняв їду. Зняв капелюх, перехрестився та став харчувати.

Ледве сонце підбилося вгору, а Петро Коваленко з'їв чверть хліба й півтора головки часнику, аж ось ідуть прямо на нього два присяжні. Один несе нову свиту, а другий чоботи.

Порівнялись:

— Слава Богу!

— Слава на віки!

— Ану, Петре, взувай чоботи та й одягай сви-

ту. Годі тобі все на толоці за худобою назирати, іди трохи на село та меш вітувати, — говорить один присяжний.

Петрові застиг хліб у руці. Роззявив рот, витрищив очі та й — мовчав.

Що один присяжний говорив, то другий договорював, а Петро таки нічого не міг розчовпати. Не було ради, мусіли присяжні на будучого вїйта таки добре накричати:

— Одягайся, сякий-такий сину, бо як тя спряжу бучком, та й шкіра трісне!

Петро зложив руки на груди та й заговорив тремтячими губами:

— Люде добрі, змилуйтеся! Шо це на мене за напасть? Чим я провинився?

Присяжні на те не зважали: таки мусів Петро взутися і одягнутися.

Один присяжний лишився при худобі, а другий пігнав Петра наперед себе.

Відколи Петро живе, ще ніколи так не налякався, як того дня.

Ш.

І вибрали Петра Коваленка вїйтом, а він іще не розумів, що з ним діється. Аж як дали йому громадську печатку, то тоді йому трохи в голові прояснилося.

Старий вїйт Степан мав до нього промову. Він не говорив, але бив Петра грімкими словами:

— Уважай, мой! Петре, уважай! Ти знаєш, шо ти тепер?!

Петро спустив очі в долину.

— Ти тепер найстарший у громаді, — гримів Степан. — Шо ти скажеш, так має бути, а всі тебе мають слухати. Але ти ніякої кари не бійся.

бо ти на те вїйт у нашій громаді, аби тебе карали. А як тебе покарають? Кажуть тобі гроші заплатити. А ти відки даш? Сзити з тебе не возьмуть, бо не твоя, вона наша, громадська. Як своє відвітуєш, то маєш отут до канцелярії принести свиту й чоботи та й віддати назад громаді!

Та й Іван Хворостюк мав до Петра промову:

— А за громадою обстань! — говорив Іван кашливим голосом. — Най тебе тепер ніщо не обходить, ти лиш собі дбай за громадою. Печатки нікому не дай, ані не дай свої руки на таке діло, що громаді шкодить. А при виборах голосуй заєдно на нашого мужицького кандидата. Не зрадь громади, аби тебе й на вогни пражили.

— Бо як зрадиш, то не маєш чого до села вказуватися, бо тебе заб'ють! — доправив один молодший радний.

А Петро Коваленко так відповів:

— Я, панове господарі, своє право розумію. Я маю служити громаді. Я був пастух, то пильнував людську худібку, най кожний скаже. Міні за худібкою так було жаль, як за рідною дитиною, не гріх і побожити. А тепер сам собі сужу, панове громадо, усічіть міні голову на порозі, як гадині сорокатій, коли б я громаду зрадив.

Так Петро Коваленко настав вїйтом, покинув свою буду та й перенісся на мешкання до громадського арешту.

IV.

Який із Петра Коваленка був вїйт? Ви виділи коли маленького котика, що кожного пса боїться? Але як такого котика притисне пес у куті так, що котик не має куди втікати, то він і очі видряпає псові.

Отак же й Петро Коваленко.

Він усіх боявся. Боявся кожного чоловіка, кожної баби, а, може, чи й не кожної дитини в селі. Про жандармів та панів то й згадувати нічого: їх кождий боїться, не то Петро Коваленко. Та зате Петро Коваленко додумався до того, що він на те ввійтом, аби його кождий лайдак з міста напав, а він щоби боронився.

Через ту вічну суперечку з панами в місті так роздратувався Петро Коваленко, що, може, з жандармів або урядників хто й хотів із добрим словом до нього підійти, а він усе таки нікому не вірив, та, як лиш міг, робив наперекір.

Нераз, бувало, прийде жандарм до села та жадає від Коваленка печатки, яко знаку, що відбув свою патрулю. Та Коваленко не дав. Жандарм дивувався:

— Чому не дасьте печатки, — говорив. — Коли не вірите, то прочитайте, що то на ніяку зраду.

— Е! Якби я читати знав, — говорив Коваленко, — то я би панів не боявся, лиш пани мене.

Не було ради з Коваленком. Приходила на нього кара за карою, а він тільки всміхався та приповідав:

— Буду міні не зліцитуєте, свиту не заберете, а арешту не боюся, бо заєдно мешкаю в арешті.

Незабаром прийшли вибори на посла. Староста наказав, аби кождий ввійт був виборець. Це Коваленкові й не треба було наказувати, бо громада вже давно постановила післати Коваленка виборцем до голосовання.

Став Петро Коваленко виборцем, дали йому карту голосовання, а громада виписала на карті руського мужицького кандидата. Як ішов Коваленко до міста, то йому наказували:

— А вважайте, війте, аби пани вам картку не вкрали, або шоби не приписали польського посла.

Не треба було Петрові Коваленкові два рази наказувати. Пішов перед панів із таким завзятком, що як кара, то кара, як кримінал, то кримінал, а свого не попустить.

При комісії виборчій був і староста, були й комісарі, жандарми, ще й пани з ради повітової. Видирали Коваленкові карту, пхали другу, якийсь його і по спині потяг, але Коваленко не подався. Не злякомився навіть на гроші.

Як прийшла на нього черга голосувати, то Коваленко вийняв картку, розложив її та й тицьнув самому старості під сам ніс:

— Дивіться, пане старосто, що я голосую на руського посла.

Староста збентежився:

— Не можна показувати, — сказав, — бо це тайне голосовання.

— Я не маю з чим таїтися, — відрубав Коваленко, — а ви, пане, вважайте, аби-сьте голос не вкрали, бо як кара, то кара, як кримінал, то кримінал, а я свого не попущу!

Хоч викинули Коваленка за двері, але руський посол перейшов.

По виборах довідався староста, на який то спосіб став Коваленко війтом, та й зараз його з війтівства скинув, а все таки Петро Коваленко хоч за такий короткий час прислужився громаді.

Громада за ті його заслуги дарувала йому свиту та й чоботи.

Пішов Коваленко знову пасти худобу та вже й забув за своє війтовання, лиш часом, як розлютився на яке теля, то кричав:

— Та ти, дурне теля, мене не слухаєш? Таже я громаді служив. Я, бідний, невчений пастух, та обстав сильно за громадою. А шоби то було, якби я був учений та й маючий господар? Тоді я взяв би панків у крипи, шо змикали би передо мною, як теля з сіянок.

СМЕРТЕЛЬНА СПРАВА

I.

На правибори в селі Тупівцях прийшов лиш вїйт і сім радних, бо в селі навіть ніхто й не розумів, що воно таке ті вибори й до чого вони.

Зачалося голосування. Комісар став викликати правиборців по імені:

— Вїйт Іван Дишлюк, на кого голосуєте?

— На себе, — відповів вїйт.

— Петро Підошва, на кого?

— На себе, — відповів високий і плечистий мужик.

— Семен Крук, на кого?

— На себе, — відповів присадкуватий радний у розчінканій сорочці.

— Грицько Хаврій, на кого?

— На себе, — відповів старенький сивий дідусь.

Цей на себе, той на себе, кождий на себе.

— Чи ви, люди, подуріли, чи що вам таке? — кричав комісар.

Радні мовчали і дивилися сердито один на одного.

— Адже всі не можете бути виборцями, бо ваше село дає лиш одного, — переконував комісар. — Виберіть вїйта. Він був кождих виборів виборцем та й тепер може бути. Що ж ви маєте проти нього?

На це обізвався з кута присадкуватий Семен Крук:

— Не хочемо вїта. Він уже доста наївся тих десятків, що брав за голос. Нехай пустить і другого. Нехай би й другий собі заробив.

— Може, другий борше потребує, як вїт, — додав старенький.

— Яке я запомігся тими десятками? — сказав вїт.

— Але Мошко казав, що цих виборів по п'ятьдесят за голос, — обізвався Підошва.

— Довідалися найясніші пани, що нарід дуже бідує та й світла канцелярія хоче народови помогти, — сказав побожно старенький сивий радний та й поклонився низенько комісареві.

Були би, мабуть, не покінчилися тупівські правибори, якби Петро Підошва не з'єднав собі три голоси.

Він обіцяв присадкуватому клинчик на отаву, а старенькому тихцем помінив дати п'ятку. Підошвів родич, коли переконався, що за Підошвою два голоси, згодився й собі поперти його. А комісар натис на вїта, щоби також голосував на Підошву.

Отак настав виборцем Петро Підошва.

На відхіднім наказував йому комісар:

— А вважайте, Підошво, що перед голосованням маєте зголоситися до ради повітової; там напишуть вам, на кого голосуєте. Бо то є два кандидати.

Петро Підошва чухався в потилицю та й натякав, що за двох кандидатів здалося б повищити платню, та вїт заперечив йому:

— З паном комісаром нема торгу, — сказав він, як уже старий бувалий у таких справах, — бо то в раді повітовій платять.

А старенький навчав побожно Підошву:

— То, вважаєте, куме, що паньська ласка та й цісарський параграф. Так має бути.

Та через кілька днів пішла чутка по селі, що за голос не вільно брати гроші, бо то зрада. Про це звідалися тупівські люди в сусіднім селі на вічу. Те віче так їм сподобалося, що вони постановили й собі скликати такі збори на неділю.

На віче призначили Грицеву стодолу та й зараз таки збили там із дощок підвищення, а вийт дав на те підвищення свій стіл.

II.

У неділю сполудня була Грицева стодола битком набита. Зійшлися майже цілі Тупівці та й поприходило декілька сторонських людей.

Найліпше вподобалася промова одного сторонського селянина, середнього росту, вже старшого та дуже жвавенького. Він був у короткій сардачині та й у постолах. Цей бесідник так говорив:

— Братя, — каже, — ми сторонські люде, та не прийшли до вас ні пити, ні їсти, але того прийшли, аби враз із вами погадати над нашою нуждою.

Цими словами заставив бесідник людей, аби уважно слухали.

— Братя, — говорив далі, — я не вмію красно промовляти, але вповім вам таку ніби-казку. Погадаймо собі, що в якогось господаря стояли на стайни кінь, віл і ослюк. Та кінь раз каже до ослюка: „Видиш, який я гладкий і складний, де ж міні двигати тягарі, коли міні ялося у колясці брикати. А ти, — каже, — осле вухатий, неповоротний, тобі таки призначено вже зроду, аби-сь двигав тягарі. Отож, — каже, — двигай!” Ослюк

пристав. Та не доста, шо з коня приймив на себе тягарі, але ще й з вола. А прото однако той господар найгіршою пашею годував ослюка.

— Але той ослук та ніби ялось до господаря й каже: „Доки ти, — каже, — надсажуватимеш мене роботою та й доки мене так огидно годуватимеш?“ А господар каже: „До смерти“. А ослук ніби знов до господаря: „А по моїй же, — каже, — смерти шо буде?“ „А шо ж би, — каже господар, — он у мене на стайни твої ослятка, то вони, — каже, — по твоїй смерти робитимуть отак, як і ти.

— Братя наші наймилиці, скажім собі тепер, чи з руським хлопом не так само, як з тим ослом, котрий на всіх працює, та за те голодує і в додатку бере буки?

Люди дуже зацікавилися, а бесідник говорив далі:

— Та й нам пани кажуть, шо їм лиш ялося в паляцах сидіти, а нашим чорним фукам призначено ціпом махати. Отож позабирали ми тягарі з великих панів та з паньскої дрібноти. А паньска дрібнота — то, ніби міські панки та й жиди, шо й їх не оден жучок п'є, але вони від тяжкої роботи тікають та шукають лекшинки. А за ту тяжку роботу ми й їсти не маємо шо.

Люди тішилися слухаючи.

— Скажу вам іще, — говорив далі бесідник, — шо воно таке ті послы та й шо це тота рада, де вони сходяться.

-- Погадаймо собі, шо серед дуже далеких і великих морів стоїть малий островець. Ніхто з нас туди не годен зайти та й ніхто не може відтіля до нас дістатись. А на тім острівци лиш одно село; порядкує ним громадська рада. Понад ту раду нема вже нікого вищого ані старшого; вона

надає всі права, вона й суд і весь уряд. Але живуть у тій селі мужики та й десять циганів. Шо мужики на хліб зароблять, то циган або заробить на ковальстві, або заворожить, або вкраде, або таки серед опівночи на розхідній дорозі заробує. Так мужики мали господарство, а цигани гроші, вишахровані і зрабовані хлопам.

— Але прийшлося, настали вибори до громадської ради. А радних було шість. Цигани метнулися поміж господарів, уткнули кождому гроші в руку: давай голос на мене. Та й вибрали мужики до ради самих циганів. Зійшлися циганські радні та й стали радити. Аж один каже: „Шо ми маємо для мужиків вигоду робити? Настановім собі таке право, шо буде вигідне для нас.” Цигани послушали та й настановили таке право: Ми, — каже, — люде вільні; у нас кождому воля красти, рабувати й розбивати. А хто би, — каже, — важився злодія зупиняти, то злодій має право такого забити й кари за те не має ніякої... Отаке вийшло циганське право.

Люди сміялися, а бесідник говорив далі:

— Найстарша рада над усіма урядами є в Відни, та й ми туди посилаєм послів. Якби ми там вислали самих злодіїв, то наколи би до нашої комори злодій підкопався, ми би мусіли частувати злодія смаженою солониною та й поставити око горівки, а відтак відвезти ему крадене добро своїм возом, шоби злодій не подвигався.

— Але ми там посилаємо панів, та й тому панам гаразд ведесе, а нам кривда. Та коли би ми післали мужицких радних, вийшло би право для всіх рівне.

Люди загомоніли, бо це їм дуже припало до серця. Бесідник підждав, аж трохи гомін унявся, і говорив далі:

— Братя, — каже, — зачікайте, я зараз іскінчу, лиш іще скажу слово до того, хто бере гроші за голос, та й до того, хто боїться з нами голосувати: „Ти, брате, возьмеш гроші за голос, та й здаєся тобі, шо трохи запоможешся. Але ти вибрав послом пана, твого найлютішого ворога. Пан скине шо-тяжчий податок зі своїх плечей та поставить на твої. Та й зрабують у тебе порося, в сусіда корову, в брата кожух, а в сестри ялівку. Відоб'ють собі на тобі, на твоїй громаді, ще й твою громаду і твій край зрабують. Маєш чистий рахунок.

При цім слові приступив присяжний до Петра Підощви, торкнув його під бік та й каже:

— А видите, куме, куда воно йде?

— А ти, брате, — говорив бесідник, — шо боїшся на нашого кандидата голосувати, коби ти так боявся до коршми зайти. Там тобі вирвуть мошенку з грішми, око підоб'ють, чупер вимичуть, а, може, ще й голову провалять. Але я не видів, аби ти цего налякався та й боявся другий раз до коршми зайти. Як міні скаже урядник із міста, шо боїться, то я ему повірю. Бо в него золотий ковнір і три звізди. Не послухає старшого, звізди відотнуть, ковнір відпорять та й — уже простий чоловік. Але я — мужик, чоґо я маю боятися? З мужика мене ніхто на цигана не скине, а вже нижчого нема. Хоч би мене й сажею помазав, то я обмиюся та й однакий.

— Аж оцей чоловік розповів на вираз, — загуdiv голос із-під землі.

Всі налякалися.

Тимчасом на підвищенні, зараз перед бесідником, заскрипіла одна дошка і здоймалася доґори, а з-під неї витарабанився війт Іван Дишлюк.

Обтріпав поли сардака, розгорнув чупер пальцями та й каже:

— Я боявся старости та й хотів сьогодні виїхати з села, щоби не бути з вами. Але дуже мене скортіло послухати. Тож я сховався під дошки, аби не донеслося до старости, що я був на вічу. Та тепер нехай мене скине з мужика, як годен!

Збори реготалися.

III.

По вічу зібралися радні до громадської канцелярії, щоби наказати Петрові Підошві, куди має голосувати. Семен Крук зрікся косовиці, а старенький п'ятки. Петро Підошва вислухав наказу та й каже:

— То все правда, що ви кажете, але чого воно саме мене найшло. Кождий брав гроші за голос, лиш я перший маю задурно.

За ним обстав присадкуватий Семен Крук:

— Підошві кривда, — сказав, — даймо ему з бюджету п'ятку.

Радні згодилися. Але старенький не вірив Підошві:

— Ану ж, — каже, — возьме п'ятку та ще злакомиться на ту п'ятьдесятку?

— Тоді его вб'ємо! — сказав присадкуватий!

— Добре, — згодився Підошва, — убийте!

— Та й утопити би, — сказав побожно старенький, — бо він дуже сильний та й жилавий хлоп; его тяжко вбити. Я ще тямлю его небіжчика тата: три рази забивали, а він усе оживав.

— Утопіть! — годився Підошва. — Як буду йти до голосованя, приставте до мене хлопа з булавою. Скоро продам голос, нехай мене над річ-

кою на скалі потягне булавою позауш, та лиш отуда зсунуся в глибінь.

Семен Крук обібрався супроводжати з булавою Підошву. Але старенькому повиділося й це замало:

— Він дужий хлоп, — говорив побожно до Крука, — він тебе зможе. На таке діло треба вас двох.

— То най ідуть також присяжний, кум Юрко, — запропонував Підошва.

Така була нарада та й таки так і сталося.

В суботу рано позабирали собі Семен Крук і присяжний тяжкі грабові булави й пігнали Петра Підошву наперед себе до міста, до голосування. Дорогою зробилося присяжному жаль свого кума та й того пішов поруч із ним та почав балакати. А присадкуватий Семен Крук не полускав нічого, лиш ішов ззаду й не обзивався.

Як прийшли понад річку, всі три неначе змовилися: зійшли з дороги направо й стали на березі. Це була обривиста висока скала з білого каменя. Під тою скалою не плила, але таки тікала бистра гірська річка. Над нею висіла смечка, держачися корінням вершка скали. Другий беріг був покритий густим молодим лісом.

З-під ніг виривались малі камінчики, тріскали по скалі, стручували більші камінці й бовтали в воду.

— Отут смерти пожиєш! — сказав присадкуватий до Підошви.

Підошва не обзивався, за нього відповів присяжний:

— Дасть Бог, що все піде гаразд!

Розуміється, що в місті не пустили Підошву до повітової ради, де платили за голос. Відвели його до будинку староства, бо там відбувалося голо-

совання. Підошва пішов до середини, а ті два сперлися на булави та й терпеливо ждали.

Як Петро Підошва віддав свій голос, прийшов перед старосту та й каже:

— Прошу пана старости, дайте міні карточку з печаткою, що я голосував на руского кандидата.

Староста аж губи закусив із лютасти. Коли би так не було більше людей, був би бив Підошву. Бо мав три причини до злости. Перша, що вибори взагалі зле для нього виходили; друга, що тупівський виборець перейшов до опозиції, а третя, що той виборець мав іще відвагу так безлично до нього промовляти.

Але Підошва наставляв:

— Давайте карточку з печаткою!

— Що ти плетеш якісь небилиці! — крикнув староста.

— Прошу пана старости, — говорив Підошва покійно, але вперто, — це не є жадні небилиці, це смертельна справа. Міні треба карточки з печаткою, бо мене вб'ють.

— Варіят! — крикнув староста й утік до другої кімнати.

Підошва за ним. Уже ловив рукою за замок, але здержав його якийсь піп.

— Заждіть, ми вам дамо карточку!

Написав карточку, підписався та подав іще одному попові до підпису. Але Підошва конче хотів печатки. Взяли відпитувати; найшовся один панок, що мав печатку зі своїм іменем. Тоту печатку й прибили на карточку.

Підошва взяв її в руки, виніс надвір і дав присяжному.

— Осьде знак, як я голосував.

Присяжний обіздів картку з обох боків, подав Крукові, а цей так само обзирає.

— Треба дати до трьох разів прочитати, — сказав Крук, бо з них жаден не був письменний.

Стали собі коло дверей і вважали, хто виходить. Побачили попа.

— Прочитайте!

Прочитав. Трапили на мужика письменного, і той прочитав.

— Тепер ходім на місто, пошукаємо письменної дитини. Дитина скаже найвірнішу правду, — сказав присадкуватий, бо ще не був певний, чи не було якої змови.

Пішли на місто, надибали малого школярика з торбиною на плечах.

— Чикай, шось маємо сказати! — кликали його.

Школярник налякався трьох мужиків і почав утікати.

— Хлопче, хлопчику, — кричав і біг за ним присадкуватий, — чикай! Мама кличуть! Шось дають!

Школярник став. Вони прийшли д' ньому та й подали картку.

— Прочитай!

Школярник читав складами:

— Пе-тро Пі-до-шва го-ло-су-вав на ру-сько-го кан-ди-да-та.

Підошва відітхнув. Подякували школяреві й пішли.

— А шо, — обізвався Підошва, — шкода було двигати булаву?

— Е, хто знає, як би без неї було? — сказав присадкуватий та й розпочав приятельську гутірку.

Ніби й не приключилося нічого прикрого mezi ними.

СТРИБОЖИЙ ДАРУНОК

I.

Як ізмилювався найстарший божок Перун над бідним своїм народом, то закликав до себе молодшого божка Стрибога та й каже до нього:

— Стрибоже! Ти в мене права рука: ти в мене так, як у царя найстарший міністер. Нераз ти мені в пригоді ставав. Коли я, бувало, зайшов у таку халепу, що не знав, який ряд дати народові, то ти вмів так закрутити, що й вовк був ситий, і коза ціла. Бо нарід хоче заєдно від нас із неба якоїсь правди, а не розуміє того, що як сам собі правди не зробить, то завсіди буде кривдний. Отепер я, Стрибоже, якраз у такій халепі. Бідний мій нарід докучає мені віддавна просьбами та молитвами. Я мушу щось для нього зробити, хоч про людське око, бо вже зачинає на мене нарікати, та боюся, що ще забереться під іншого божка.

— Для цілого краю не можу нічо вдіяти, бо не хочу мішатися до політики та й таки ніяк мені зачіпатися з тими, що над народом панують. Але для одного села та й можна.

— Є в горах село Смеречівка. Воно зовсім відбите від світа: дороги туди нема; а дістатись до нього, треба брести двадцять і чотири глибоких річок. Нема там ні школи, ні пана, ні жадного

уряду. Тим то я думаю, що нікому нічо не завадить, як я в Смеречівці зроблю народові вигоду. А на мене потім ніхто не сміє нарікати, бо я скажу: зробив я усе, що було треба.

— Здаюся на тебе, Стрибоже, як на себе самого: іди ти до Смеречівки та зроби там для людей усе, що собі лиш забажають.

Так говорив Перун, а Стрибог його послухав: злинув, як птах, і вітром спустився з неба на землю. А як уже заздрів Смеречівку, то погадав собі:

„Гай! гай! Щастя мое, що я божок та не потребую ні ходити пішки, ані їхати возом: а то би я через ці стежечки та річки й ніколи не оглядав Смеречівки, хоч би й запросили до попа на весілля.”

II.

Як уже з'явився Стрибог у Смеречівці, то люди дуже налякались, і одні стали втікати, а другі ховатися. Люди думали, що це комісар який, бо Стрибог сіяв, неначе ясний місяць. Тому й боялися його. А ще дужче боялися тому, що не знали, від чого такий комісар.

Бо то є один комісар, що перед ним ховають тютюн; другий комісар, що перед ним ховають сіль; третій комісар, що перед ним ховають дрова з камерального ліса; четвертий комісар, що перед ним ховають де що є в хаті. А що перед цим комісаром ховати, люди не знали, та тому так боялися.

Зміркував божок, що воно за причина, та й став людей успокоювати:

— Люди добрі! стійте! — кричав, — я не комісар, я — божок: не маєте чого боятися.

Узяли й люди один на одного гукати:

— Не бійтеся! Це не комісар, це божок.

Але не всі так зараз і повірили. Якийсь там крикнув:

— Шо за божок? Може, чортяка!

— Нехай і чортяка, але не комісар!

Це вже зовсім утихомирило промаду. Тому все, що жило, пішло за Стрибогом. Люди стали собі на майдані коло громадської канцелярії, а Стрибог знявся трохи вгору та й отак промовив:

— Слухайте, смеречівчани та й смеречівська громадо! Я є божок Стрибог, а мене прислав сюди найстарший божок Перун; той, що громами б'є, а блискавками палить. Перун переказує вам отаке: „Змилювався я, каже, над смеречівчанами та й вислухав їх молитви. Кажіть, що хочете, а все вам так стається, як собі сьогодні передо мною, Стрибогом, забажаєте. Лиш не жадайте ніщо політичне, бо не вольно!“

Громада загула та й нараз утихла, Стрибог ждав, не діждався:

— Чому ж не говорите?

Війт підійшов до Стрибога та й поклонився йому аж до ніг:

— Прошу, — каже, — ласки найстаршого бога Перуна та й вашої, ми боїмося, чи через то не будуть більші податки...

Стрибог запевнив, що ні. Тепер громада зашуміла й заговорила. Так дуже не шумлять бджоли в рійку, ані не кракають ворони на вітер. І слова не можна було зрозуміти: такий зчинився гамір. Аж один мужик ізсередини голосніше понад усіх крикнув:

— Нам би камеральські ліси назад вернути, аби були наші, як ізпредковіку!

Але війт йому заперечив:

— Брав би-сь, — крикнув, — та то цісарске!

А якийсь мужик із гурту доправив:

— Диви, який розумний! Єму якраз, бо має при камеральським леваду.

Стрибог же аж підскочив:

— Не можна, — каже, — бо то політичне.

— Політичне, — повторила громада та й заспокоїлася цим словом, хоч не розуміла його.

Знов громада зашуміла і знов загула, але до пуття не могла ніяк дійти. Стрибогові навкучилося дожидаючи, став уже допитуватися, але нічого не міг допитатися.

Аж один чоловік — Семен, той, що знає худобі кров пускати — вийшов наперед, поклонився Стрибогові до землі та й каже:

— Прошу ласки Перуна та й вашої, це нарід незгідливий: вони отак і до суду-віку на одно не згодяться. Найліпше кожного зокромішне в канцелярії запитати.

— Кум Семен правду кажуть, — притакнула громада.

III.

Стрибог послухав. Зайшов до канцелярії, сів собі за стіл та й дожидає. Тимчасом під дверми стовпилися люди, бо кождий хотів увійти перший. Врешті кум Семен перемиг інших та й улетів до середини, хоч йому в глоті трохи чуба нам'ято та й лице подряпано.

— Що ж собі жадаєш, чоловіче? — запитався його Стрибог.

Семен низько поклонився.

— Я би собі жадав сказати вам щось потихо, — відповів і оглянувся боязько навкруги.

— То приступи ближче.

Семен підійшов потихенько на пальцях, як кіт.
— У мого сусіда Петра, — шептав до Стрибога,
— є пара красних воликів. Я би собі тоті волики
жадав.

— На що ж тобі в сусіда волики відбирати? Як хочеш, я тобі дам інші.

— Міні волики байка, — шептав Семен, — я, Богу дякувати, маю й без того. Але міні тото кривда, що сусід Петро запомагаєся; а він дуже злий чоловік. Він не варт і курки мати коло хати. Як уже найясніші боги не хотять міні ті волики дати, то нехай вони Петрови поздыхають.

Сказавши це, Семен подивився миленько Стрибогові в очі та й зложив руки, як до молитви.

Стрибог мовчав.

— У мене гроші є, — шептав далі Семен. — Коби ті волики поздыхали, то я зараз даю найяснішим богам двіста ринских. Нехай собі найясніші боги баль справлять, лиш аби Петро не мав із них пожитку.

— Проси ще що, — сказав Стрибог.

— Я вже більше нічо не хочу, — говорив голоно Семен, — волю на меншій обстаті, лиш нехай так станєся, як я просив.

— То вийди, дістанеш відповідь опісля.

Семен пустився йти, але від дверей знов вернувся та й прошептав до Стрибога:

— Я ще вам самим, найясніший Стрибоже, накину п'ятьдесятку потай інших божків, лиш робіть так, аби було добре.

— Вийди! — сказав Стрибог.

Семен вийшов.

IV.

Знов двері втворились, і знов пхалося відразу багато людей. Але двері їх не пускали. У тім здви-

зі зняла баба Варвара руки догори та й верещала:

— О, Господоньку, задушать, ратуйте, хто в Бога вірує! Богачі, нелюди! Пустіть бідну вдову хоч перед лице богів, коли ніде їй правди нема:

Стрибог ізглянувся на бідну вдову Варвару й казав її пустити.

Удова Варвара побігла перед Стрибога, клякла перед ним на коліна і стала цілувати його в руки й у ноги.

— Господоньку наш найлюбіщий, найкращий та найдужчий! Коби-сь панував много-много літ над миром хрищеним, над панами та над царями. Подай тобі, боже, вічне пануване та й доленьку добру.

— Кажи, чого хочеш, — обізвався Стрибог.

— Я хочу цілувати твої руки й ноги, — лепотіла Варвара, — я хочу виплакати перед тобою свої кроваві сльози. Господоньку, які вони погані, які вони лукаві! Бодай вони до завтра не діждали; бодай вони не дочикалися з діточок потіхи; бодай їм повінь позабирала; бодай вони з вогнем пішли, як вони бідну вдову кривдять. Бодай на них упали вдовині та сирітські сльози кроваві!

Варвара зайшлася голосним плачем.

— Говори ж, Варваро, чого тобі треба, — намагався Стрибог.

— Чого міні треба, — хлипала Варвара. — Ви не знаєте, чого бідній удові треба? Треба їй лопати та й ями: нехай іде отам гнити, ніж має так мучитися на світі. Не маю я ні просвітку, ні не чую я від нікого доброго слова. Ліпше міні було на світ не родитися. Нащо мене боги на світ пустили?

Хоч божок, а й він розсердився на бабу:

— Кажи ж уже раз, чого хочеш!

— Я хочу, — говорила Варвара, — аби мене боженьки вислухали, аби зглянулися на мене, бідну вдову, аби виділи мої дрібні сльози. Я хочу пожалуватися перед тобою, найясніший мій Стрибоженьку. Дай тобі Боже доленьку щасливу, кудя поступишся. Дай Боже, аби ти ніколи не зазнав ні біди, ні лиха. Дай Боже, аби ти ще став у нас за найстаршого бога.

— Отямся, Варваро, адже видиш, кільки людей дожидає, аби прийти перед мене, — почав Стрибог, але Варвара не дала докінчити.

— То люде? — закричала, — то собаки, не люде. Шо я кажу — собаки? Гірше собак! Радше, аби мене холера вхопила, ніж я мала жити межи такими собаками. Та вам не треба казати, найясніший Стрибоженьку, бо ви все знаєте. А найгірше ота Параска, бодай вона отемніла та онімїла. Як вона мене, тота сука, нагрязлася, то невитримана година! Шлях би її трафив!

— Говори, чоґо хочеш? — примнув Стрибог, але Варвара його не слухала.

На неї напала така лють, що сама себе не тямила. Зірвалася на рівні ноги, поскочила до дверей, загримала кулаками в двері та й верещала:

— Аби тебе хоруба підтяла! Ти ніхтолице, ти відьмо, ти злодійко!

— Ти сама відьма, ти сама злодійка! — скричала за дверми Параска, відчинила з лоскотом двері та й плюнула Варварі межи очі.

Варвара кинулась до неї, але Параска штовхнула її в груди. Варвара вхопила Параску за барки, але Параска була дужча, то й відтрутила Варвару далеко від себе, ще й накулакувала її в плечі. Варвара пінилась зі злости, бо знала, що Параска її заможе. Сама не знала, що робити, тому з персердя побігла просто перед Стрибоґа.

— Я собі жадаю, — шипіла з люті, — я собі жадаю, аби ця відьма дістала зараз отут на майдані перед цілою промадою двацять і п'ять кив на голе тіло. Більше нічо не хочу!

Потім поскочила до Параски й товкла кулаком об кулак.

— Пожди, пожди, ти помийнице! Будеш ти матися! Крив із тебе цюрітима, так будуть бити!

Але Стрибог махнув рукою, а обидві бабі вилетіли за поріг, як несамовиті.

V.

Знов відчинилися двері, люди зглотились, і один одного не пускав.

— Ти б'єш?! — якийсь крикнув із глоти, — та й я буду бити, мой!

— Ой-ой-ой! — закричав другий, бо хтось його порядно позауш утяв.

Зробилася метушня, неначе там не люди, але хрущі в горшку.

Стрибог устав із-за стола й пішов до дверей.

— Проступіться!

Люди проступилися. Стрибог оглянув усіх, бо шукав чоловіка найпокірнішого, аби його до середини пустити.

В куті стояв чоловік у подертій свитині, босий і розчінканий.

— Ходи до мене, — сказав до нього ласкаво Стрибог.

Чоловік увійшов.

— Я виджу, чоловіче, — говорив Стрибог, — що ти бідний і що ти добрий чоловік. Преси в мене, що хочеш.

— Шо ласка, — відповів той чоловік.

— Я сам не можу ніщо давати, ти мусиш зажадати.

Чоловік іздвиг плечима:

— Або я знаю?

— Як же? Тобі так добре живеться на світі?

Чоловік зітхнув:

— Та де добре: нужда, та злидні, та й більше нічо.

Аби його осмілити, поклав йому Стрибог руку на плече та й промовив ласкаво:

— Так кажи, що би ти собі жадав, аби тобі ліпше було?

Чоловік подумав-подумав та й несміливо сказав:

— Та хіба, аби людей побільше мерло, та й то вліті.

Стрибог відступився від нього та й сів за стіл. Уже хотів його вигнати та й іншого покликати, але ще промовив до нього отак:

— Чи ти подумав, чоловіче, над своїми словами? Нащо ж тобі придалася людська смерть?

— Бо я грабарь, — відповів чоловік, — так як люде будуть більше мерти, то я більше зароблю. А взимі та міні дуже тяжко гроби копати.

— А що інше не хочеш дістати, аби ти міг бути паном, великим багатцем, або чим?

Грабар задумався хвилинку, а відтак відповів:

— Ні! То не для мене. Шо мужикови до панства? Та я би здурів або повісився. Я иншого талану не маю та й не хочу мати: хочу вже загинати прабарем, бо я до цього звик.

— Вийди, дістанеш відповідь опісля.

Грабар поклонився та й боком висунувся надвір.

VI.

Стрибог став собі в дверях, оглядав людей і думав над тим, кого би йому покликати.

— Покличу цього молодого хлопця. Він іще не є лакомий на чужу працю, серце в нього не попсоване: може, не зажадає від мене людської кривди, а, певне, його молодеча фантазія забagne якої чудової й дивної речі.

Так подумав собі Стрибог, а вголос до хлопця обізвався:

— Парню! Як тебе називають?

— Міні Йвась.

— Ходи до мене.

Йвась пустився йти, але Сафат, великий, кремезний хлоп, стримав його.

— А ти, гнидо, куда?! Ти би не пішов на піч? Як то може бути, аби господарі стояли перед порогом, а такого недолітка перед божка брати! Це не поправді, ми цього не приймаємося!

— Погоди, Сафате, — впокоював його Стрибог. — Як тільки я з цим парнем скінчу, зараз тебе першого покличу.

Сафат щось іще бомкнув сердито, але Стрибог не чув, бо взяв Йвася за руку та й увів його до середини.

— Скажи ж, Йвасю, що би ти собі жадав від мене?

Йвась, п'ятнадцятилітній парень, поглянув цікаво на божка та й сказав, не надумуючись:

— Я би собі жадав таку велику залізну булаву, та й таке право аби для мене видати, що міні вольно тою булавою кожду муху вбити, де лиш її вздрю, та й ніхто не сміє міні за то нічо збити.

Стрибог дуже здивувався, бо ніяк не міг додуматись, нащо Йвасеві такої дивовижної речі. Тому запитався Йвася:

— Нащо ж тобі це?

Йвась, не надумуючись, відповів:

— Бо я би таки зараз на перший вогонь забив тою булавою муху на Сафатовім чолі за те, що він не хотів мене сюди пустити. А потім на танці всі би мене боялися, бо я би бив, кого схочу: мухи ж на кожного сідають. Чи якби міні корову заняв із збіжя, то я б на нім зараз муху ковтнув. Усі би мене боялись, а я нікого.

Так говорив Івась та аж почервонів із радости. Стрибог його зараз відрядив.

VII.

Увійшов Сафат і сам почав говорити.

Був сердитий та й говорив сердито:

— Я вже п'ять літ із братом у процесі за хату та й більше вже правуватися не хочу. Я свою половину хати дарую найстаршому божкови Перунови, але най він собі її забере таки зараз тепер. Нехай трісне в ню своїм громом, нехай моя половина спопеліє, а попри мою й братна. Я собі жадаю, аби це зараз сталося.

— Чому ж ти так гостро до мене говориш? — запитався Стрибог.

— Я не знаю, чи остро, чи не остро, але я знаю, що це міні зараз має статися, бо я дарую свою половину хати найстаршому божкови. Я не в тім'я битий та й знаю, як що куда йде.

— Схаменися, Сафате! — сказав Стрибог. — До кого ти так обзиваєшся? Адже я божок. Я лиш те зроблю, що мені схочеться.

— Овва! Трошки воно та не так! — кричав Сафат. — Як ви сюда прийшли, то не задурно: ви маєте свою плату. Сьогодні задурно ніхто нічо не роздає. Ви маєте наказано більше нам дати, як даєте. О! Я не такий дурний, як другі. Міні зараз має бути те, що я хочу, бо як ні, то я вже знаю, куда вдатися!

Стрибог нахмурився, аж у хаті потемніло, а Сафат, як був відважний, так відразу налякався і зараз ізм'як:

— Вибачайте міні дурному, найясніший божку, я вже більше не буду, — заговорив ізлегонька та й задом висунувся з хати.

VIII.

Стрибог уже зажурився, що не зможе виконати Перунового розказу та й не дійде зі смеречівчанами до ладу.

— Ще спробую поговорити з вїйтом, — подумав та й покликав вїйта.

— Слухай, вїйте, я тебе маю за найрозумнішого чоловіка.

— Шо правда, то правда, але нарід дуже дурний, — сказав вїйт.

— Тому я тебе питаюся, щó я маю зробити для цілого вашого села, для всіх смеречівчан?

— Добре, — сказав вїйт. — Я буду говорити за ціле село.

Утішився Стрибог та й подумав: — Прецінь дійду вже раз до пуття.

— Я скажу найяснішому божкови, — говорив вїйт, — щó нашому селови належиться, лиш наймоє слово буде вислухане.

— Говори, станеться так, як зажадаеш.

Вїйт аж усміхнувся з утіхи. Приступив близенько до божка та й шептав йому до уха:

— Нашому селови треба, аби до нас прийшли пани та й жиди, а всі люде аби на жебраків походили. Та й іще нашому селови треба, аби було вольно киями їх бити. Отак буде найліпше!

Дарма що божок, а й він налякався, таке почувши:

— Як то? Що ти говориш?

— Ви, найясніший божку, ще не розумієте. Я вам зараз розповім усе дочиста, то й побачите, що інакше з нашими людьми не йде.

— Говори!

— Я все скажу, лиш ходім отут у кут.

Як пішли в кут, то вїт говорив Стрибогові пошепки:

— Мене громада вже не хоче на вїта, а через то я й сам не хочу бути вїтом, хоч би мене й вибрали. Нехай же зийдуть тепер усі на старців, то я їм. потому скажу отак: „А видиш один із другим, не хотів мене за вїта, най же тепер вїтує над тобою паршивий жидок. Ти з-за мого вїтованя був порядний господарь, а тепер ти жидівський попихач. Не хотів ти мого ласкавого слова слухати, слухай тепер панского кия.” Отак нашим людям треба! Нехай же це їм незабаром і станеся.

IX.

Стрибог аж упрів, так його втомила ця розмова. Не пускав уже нікого досередини, тільки виїшов сам на майдан. Став собі посеред людей; знявся трохи вгору і промовив так до громади:

— Слухайте, смечівчани і смечівська громадо! Ті всі люди, що мене просили, то жаден не дістане те, що собі жадав, бо вони всі просили поганих речей. Ви собі майте тее в тямці, що я не прийшов сюди межи вас, аби людей кривдити, лиш я прийшов на те, аби людям добро зробити. А ті люди, що зо мною говорили, то тільки хотіли би другого скривдити.

— Правда, свята правда, — крикнув мужик із гурту, — це дуже наїд поганій. А зо мною,

гадаєте, инакше? От у мене десять моргів поля, а вдова Варвара нічо більше не має, лиш маленький клинчик попри моє. Шо я їй наговорився: „Відступи міні, бабо, той клинчик, бо ти й так не маєш із него ніякого хісна, бо моя худоба все тобі випасе. Та гадаєте, шо послухала? Де там! Не поганий же це нарід?

— Мовчи, — скрикнув Стрибог, — як я говорю.

— Я лиш на те кажу, — відповів мужик, — бо це варт послухати, як мене така жебрачка кривдить. Я ще маю один такий інтерес, але то вже хіба опісля скажу.

— Слухайте ж, — говорив далі Стрибог, — та нехай же мені ніхто вже не перебиває, а вважайте добре, аби ви мене порозуміли. Жадайте від мене всі одної такої речі, аби вона для вас усіх була добра.

— То таке, — обізвалася якась баба, — коли кождий окроме недоладне жадав, то й усі разом таке зажадають.

Стрибог похвалив бабу за це слово, бо каже:

— Я, мабуть, із неба на те зійшов межи вас, аби про це допевнитися. Але однако говоріть, чого вам треба.

Х.

По цім слові громада зашуміла й загуділа. Хоч гутірка йшла голосна та жвава, отже таки довго не можна було дослухатися, що люди говорять. Аж нараз чути було суперечку двох мужиків, бо вони перечилися з таким завзятком, що перекричали цілу громаду.

Це хіба би прирівняти до стада індиків, як вони при їді. Тоді всі індики вразно йойкають і півкають, і хоч розходяться від них усілякі голоси,

так не знати допевне, який саме голос від котрого індика йде. Аж тут нараз ізчепляться два індики за коралі, тягаються завзято та поки нарікають тонким півканням, а далі у сварку. Отоді то всякий дослухається, що та сварка йде поміж тими двома індиками, що б'ються.

Так воно було й зо сваркою тих двох мужиків.

Але та сварка була спочатку приязною розмовою. Бо один мужик так говорив:

— Видите, куме, кільки тут зийшлося разом християнського миру, а однако на всіх було би досить три ведра горівки.

— Шо це ви, куме, пленичите! — крикнув другий. — Я вам кажу, що три ведра горівки на тільки людей замало!

— А я вам кажу, що стало би, — перечився перший мужик.

Другий же обставав таки при своїм:

— Коли ж бо брешете! Три ведра на самі баби замало, не то для хлопів.

— То ви брешете, як той пес! У вас лиш горло широке, що би багато браги змістилось, а в голові вузко: нема розрахунку ані трішки.

На цей крик громада втихла. Так утихає дитяча, гамірлива забава, коли з'явиться між ними неня, що привезла даруночки з міста. Але перегодом пристало більше людей до тої суперечки. Одні казали, що три відра горілки вистарчить, а другі, що ні.

Полагодив цю суперечку Семен, той, що знає худобі кров пускати — бо він на всяке діло розумом хитрий. Він так її полагодив:

— Чи би стало, чи би не стало, але ліпше шість ведер, як три.

— Правда! — притакнула громада.

— Нехай буде шість ведер, бо як лиш три, то

богачі вперед розхапають, а бідний хіба пальці оближе.

Ці слова прикинув грабар, бо стояв із самого заду та не знав, із чого зчинилася та суперечка.

— Ану ж би спробувати, — вмішалась і собі до розмови бідна вдова Варвара.

— Хіба піти би, — послухав вїйт удови й несміливо поглянув на людей.

— Ідїть ви.

Вїйт почухався у потилицю:

— Ідїть ви, куме Сафате.

— Ні, йдїть ви, куме Семене, — отягався Сафат, бо хоч був завсїди відважний, та тепер боявся Стрибога, щоби знову не хмурился.

XI.

Стрибог завважив, що люди щось хотять і чергуються, тому закликав їх до себе:

— Що ж собі жадаєте?

— Ми собі жадаєм шість ведер горівки, — сказав вїйт.

— Бо то так здаєся; громада велика, — додав хитрий Семен, бо помітив, що Стрибог придумується.

А Сафатові повиділося, що Стрибог, мабуть, хоче хмуритися; тим то низенько склонився й несміло цїдив слова крізь зуби:

— Та, може, хоч на спробунок, кїлько би виїшло на цілу громаду...

Десь то хтось якось колись, мабуть, казав, що божки, либонь, ніколи не журяться. Звичайне: готова в них ложка й миска, палива їм не треба; одягатися не одягаються, податків не платять, до суду не ходять, повітової ради нема; чим би й журитися? Отже Стрибог таке почувши, відай,

зажурився (так потім розповідала Параска при могоричу удові Варварі).

Подумав Стрибог, подумав і не зараз запитався:

— Так це тота одна річ, що має бути для всіх вас добра?

І вїйт, і Семен, і Сафат обіздрилися крадьки на громаду.

— Ми так обрадилися! — гукнула громада.

Варвара приступила до божка та й жалісно приповідала:

— Бо нарід бідний, нещасливий, та от при могоричу забуде своє горе. Та й таки при частунку погодяться люде й будуть у злагоді жити. Та й я поєднаюся з Параскою; нехай її там! Бо гріх сваритися. А нарід дуже ненавистний: ворогує одно на другого. Та не треба вам казати, найясніший Стрибоженьку, бо ви це ліпше знаєте.

— А мужикови що треба? — заговорив і грабар. — Аби ведро повне, та й роби ним, як коли волом.

— Шо правда, то правда, але нарід дуже темний, — притакнув вїйт і показав рукою на громаду.

А громада не зводила очей із Стрибога та й слідила цікаво й терпеливо, що він зробить. Голодні качки не зазирають цікавіше в руки господині, що вийде на подвір'я з рещетом.

Стрибог же казав принести шість відер води, щоби перемінити її в горілку.

Як почули люди такий наказ, то так неначе й не було нікого на майдані; все порозбігалось по хатах шукати за відрами. Отак достоту розбігаються курята з току по корчах, коли когут крикне: „Яструб над нами!”

Поприбігали люди до криниці й наливали ко-

новками воду в відра. Двигали ті відра перед Стрибога та й помагали один одному дуже згідливо. Заходився нарід так щиро, як мурашки, коли зносять подушки до гнізда перед тучею.

Як уставили шість відер води рядком перед Стрибогом, то він нахаркав у ту воду, а вона стала зараз міцною горілкою.

Громада не знала, як надякуватися божкові.

Потім ізлинув Стрибог, як птах, і понісся вітром із землі на небо. Тільки його й виділи.

Громада могоричила, а з того була двояка радість. Одна на землі в смечівчан при забаві, а друга на небі поміж божками, що їм удалося так потішити й розвеселити бідний нарід.

ВІДМІНА

Присвята Василю Загаєвичеві.

I.

Від порога до стола мокра, болотна стежка, бо надворі слота. Світ поменшав, стало тісно неначе в горшку. Від цього нудьга бабі на печі, що в таку пору завсіди кашляє; нудьга Йванисі варити, бо куриться; нудьга Йванові сидіти за ткацьким варстатом, бо не видко.

Аж нараз відчинилися з лоскотом двері, а до хати вбіг босий, заболочений по коліна хлопчище Микитка, наймолодший Іванів брат. Гримнув за собою дверми, аж вікна задзвонили. Нудьга зараз утекла, а всі трое в хаті поліднимали голови.

— То шó, хата валиться? — запитала баба з печі.

— Ігі на твою голову! Тебе пошибло? — сказала Йваниха до Микитки. — Чому Бога не похвалиш, як уходиш до хати?

— Бо не маю часу.

— А чому не йдеш поцілувати бабу в руку?

— Бо я не до баби: я прийшов до Йвана.

— Ти до мене в гості? — обізвався Іван із-за варстату. — Зараз я тебе прийму за гостя, що понесеш сідало в жменях та й три дни не сядеш.

— Я таки того прийшов. Возьми, Іванку, пужално або ліпше истик та збий мене так, аж аби кров просякла крізь сорочку!

— Ти сказився?

— Бо міні треба знаків.

— Яких знаків?

— Синців! Мене сьогодні бив Ціпенюк, а я хочу его до суду завдати. Біда, шо нема знаків та не буде ему нічо, а я его мушу до арешту всадити.

— У тобі, мой, дитько сидить.

— Ходи, Ива', та спариш мене в порядку.

— Може би ти причепився сухої гиляки, не мене.

Баба на печі розлютилася:

— Уступися міні з хати, напасте жидівска! Ти би такого порядного газду до арешту давав? Ти запортку недоношений! Господоньку милосерний! Який тепер поганий нарід настає на світі. Геть ти, антихристе, бо як возьму яке лихо та й перевалю тебе!

— Коби-сте годні, то я би ще вам подякував красенько. Але ви лиш задурно хліб збавляете та й не можете сконати.

Микитка навмисне дражнив бабу, аби його побили. Баба аж посиніла зо злости:

— Та це чортеня напастує мене в моїй питомій хаті. Іване! А ти мовчиш? А хомни ж его раз, нехай уступиться!

Микитка підхопив:

— Хомни, Іванку, хомни, але скільки раз пужалном або истиком. Я тобі спущу свою пайку по батьковій смерти.

— Іди ж ти, мерзо! Ти й так зогниєш у кременалі та лишиш міні пайку.

— Але так мене борше вхопить, як вилізеш міні сьогодні на здоровле.

— Іване! — воркотіла баба. — А ти з глузду зсунувся? Но міркуйте, люде добрі, ця нужда напала мене в хаті, а він із ним у розмову зайшов.

— Та бо ви, нене, цитьте! Він вам лиш на то догонить, аби єго побити.

Баба замовкла.

— Ходи, Іванку, та виб'єш мене, — достоював Микитка. — Я вхоплюся в сінях жорен, а ти з-заду парь, шо влізєся. Бо як не схочєш, то, біг-ме, пожалуєш: я тебе підпалу.

— А ти, підсвинку, шо гавкаєш?! Матір твою за лабу!

Розлютивсь Іван, а Іваниха й собі вмішалася:

— Ти гадаєш, шо такому джусови тяжко? Та же він не має Бога в серци.

Микитці заіскрились очі:

— Та й тото збіже би вам погоріло, шо-сте в літі накрали в батька. Не бійся, я видів.

— Йой! — крикнули в один голос Іван і Іваниха.

Іван вилазив із-за варстату червоний із люті.

— Біг-ме, таки бий! — крикнула Іваниха.

— Ти мене злодієм робиш?! — говорив Іван і розсотував нитки з ноги, бо з пересердя заплутався. — Пожди, пожди, зараз я з тобою розправлюся!

— Я тобі ще шось, Іванку, скажу, аби-сь дібрав більшої злости. Знаєш, де твої нашильники, шо вліті пропали? То я їх украв та порізав на ремєнці та й зробив шори на нашого пса.

— А ти шибенику якийсь!

Усі трое не тямилися зі злости на Микитку:

— Ходи, небоже, зараз я тобі справлю парню!
— сказав Іван, ухопив Микитку за обшивку й таки виніс до сіней.

II.

Жінки лютилися в хаті.

— О! Нехай же б'є, нехай же добре випарить, коли сам лис ізловився в пастку! — говорила баба.

— А це сміте злодіями нас поробило. Та він мусів і батькови таке наговорити. А бодай же его скрутило! Та й таку шкоду заподіяв. Боже! Боже! Шо я за тими нашильниками не наплакалася, шо ми обое з Іваном не нагризлися: таже нашильники коштували півтретя лева!

У сінях зчинився лоскіт.

— То шо? Він его так гупає? — запиталася баба. — А йди ж, подивися.

Іваниха виглянула до сіней:

— Аякже! То Іван его так періщить. А він, як камінь: держиться жорен, закусив зуби та й ані скривиться. Ще каже: „Бий у одно місце, аби ліпше синець виступив.”

Трохи згоді говорить баба:

— Кажи, най уже перестане, бо ще заголомшить его до біди. Але відай уже не б'є, бо втихло.

Іваниха знов виглянула до сіней!

— Скинув сорочку та й каже Іванови дивитися, чи є великі синці. Заставляє далі бити, бо хоче, аби кров просякла.

Знов лоскіт у сінях.

— Кажи, най перестане, — говорить баба, — бо ще яка біда буде: готова біда сконати. То лиш завзяток у нім такий, а сили нема: таж ему лиш на чотирнацятий рік.

Не треба було казати, бо Іван якраз увійшов із Микиткою до хати. Микитка блідий, як стіна, трясеться на цілім тілі, губи тремтять як живі, а сльози течуть по лиці.

— А смакує? — каже Йван. — Це за мої на- шильники.

— Ото з тебе газда! Змучився; не годен уже далі бити.

— Тобі, чорте, ще мало? — каже Йваниха. — Ади, як-есь заплакався. Так за рідним батьком не будеш плакати.

— Ти гадаєш, що я плачу? То сльози самі ка- пають, бодай їх шлях трафив, — говорив Ми- китка, ловив жменею очі так, як ніс, і пирскав сльозами на землю. — Я вас мушу висякати, дить- чі очища.

— Чо' стоїш? Чому не йдеш? — обізвалася ба- ба з печі.

— Чикаю, чи буде печи, бо як ні, то най іще б'є! — Ех, запекло! Ой, пражить, як вогнем! А тепер, Ціпенюку, посидиш собі! Порядно жа- рить. Це мене пожене до міста, як батогом. Землі не буду доступати, так хутко побіжу! Як цуговий кінь.

Микитка побіг до дверей, а з порога ще ска- зав:

— А ти, Йванку, не кажи нікому, що ти мене так ізбив, бо підеш сам до арешту за то, що по- сік мене на капусту.

Як уже Микитка пішов, то Йван заговорив:

— Я не вірив у ніякі забобони, але тепер вірю, що він — відміна. Це дитько підміняв свою ди- тину. Він так доїв дома кождому, що батько хо- тів уже его вбити. Але відтак гріхувався та й та- ки боявся кременалу. Купив коня такого, що ко- пає й кусає, та й підкував на всі чотири ноги. Думка була така, що Микитка товче собою поміж коні, та кінь морсне его підковою по чолі та зро- бить ему амінь. Гадаєте, що лучило на него? Де там! Кінь копнув батька, копнув неню, копнув

мене, а ця відміна лазила коневі попід живіт, тягала за хвіст, а кінь його й не рушив.

Баба зажурилася.

— Я казала, що з цього буде якась напасть, бо він або на дорозі де залякне, або всадить тебе до арешту.

Але як кожде взялося за свою роботу, то журба щезла, а натомість причепилася наново до всіх троїх слотяна нудьга.

Микитка ж був уже далеко за селом. Жваво скакав по болоті, а брудна вода голосно свирщала і пирскала високо з-під його босих ніг. Про біль спини не дбав, бо тішився думкою, що судовий лікар огляне синці й через те буде Ціпенюк покараний. Цілий світ робив Микитці наперекір: дома його зневажали й били, на селі його били, від нікого не чув привітного слова, хіба тільки сварку; тим то й рад був Микитка, що й він віддячить тому світові тим же добром.

ГАРБАТА

Присвята Марії Стрільбицькій.

I.

Під високим плотом, що відгороджував двірський сад від вулиці, стояли купкою хлопчики й раділися:

— Ходім попри стайню, — радив Івась.

— А як бугай вибіжить? — сказав Петрусь.

Це найстарший, найбільший і найдужчий межи цими хлопцями. При забаві був завсіди за погонича, а решта хлопців за коней; але надто відважний не був. Як лучилась яка небезпека, то він перший утікав; але як прийшлося видерти кому хліб або що, то він і до того був перший.

— А я не боюся бугая, — похвалився Митруньо, найменший від усіх.

Стояв поміж хлопцями, неначе маленька печеричка. При забаві був завсіди за лошака, бо не міг бігти враз із іншими, а ще й крайка зсувалася йому аж на коліна та й плутала. То ж усе обличався ззаду.

— А ти ж видів бугая? — запитався його згідно Петрусь.

— Цому ні? У нас є аз два. Таке мають велике вимня, со раз.

Хлопці реготалися.

— Оце раз дурний! Та то корови.

— Коли бо неня казали, со то бугаї, не колови, бо не дають молока.

Стало на тім, що попри стайню не йти. Дятого радив Петрусь піти поза стодолу.

— Добре, — сказали хлопці та й справилися йти.

Але Йвась зупинив усіх отакими словами:

— А там индик!

— Та шо, шо индик? — дивувався Никола.

Івась прижмурив одно око, похилив голову набік та й кривився Никольці:

— Съцьо, съо индик? А вкусить у литку та й око дзьобне!

— Индик має колалі та й кличить, як пес. Правда? — питався Митруньо.

Але на нього ніхто не зважав, бо кождий роздумував над тим, чи індика є чого боятися, чи ні. Вийшло таки, що індика треба боятися може гірше, чим гусака.

Ото ж стало на тім, що й поза стодолу не йти.

Найпроворніший межи всіми Грицуньо мав іще одну раду:

— Знаєте шо? Ходім навкруги аж від кирниці.

Але за цю пораду Петрусь розлютився:

— А йди ж ти, дурний! Там на лану вже така велика озимина, шо ми би заблудили. Лиш газда або парубок може зважитися туду йти.

Хлопці роздумали, як то страшно блудити озиминою, коли нічо більше не видко, лиш небо й зелені стебла, та й пристали на то, шо й довокла не можна йти. Всі посумніли окрім Митруня, бо він не розумів і не журился тим, куди хлопці йдуть.

Надійшов пастушок, шо вів корову на мотузі. Подивився на хлопців та й жалісно йому стало,

що не може з ними лишитись, але мусить корови пасти.

— А куда? На гарбату? — запитався сумно пастушок.

— На гарбату! Ходи й ти з нами! — сказав Петрусь.

Він завсіди скликав на гарбату всіх, кого здибав, бо в гурті безпечніше йти, але перед самою панською кухнею рад був усіх спекатися. Пастушок сумно сказав:

— Не можна, бо гоню корову пасти: неня би били. Може, завтра піду з вами.

Найпроворніший поміж хлопцями Грицуньо роздумував завзято над тим, куди би можна зайти до панської кухні; але нічо не міг видумати. Подивився тільки вгору на пліт і, киваючи злегонька головою, сказав:

— Ото, мой, коби нас хто попересаджував на той бік: там зараз за садом кухня.

Хлопці приступили до плота та й зазирали крізь шпари, щоби хоч подивитися на ту кухню. Митруньо вздрів багато дерев, а на землі повнісінько всілякого цвіту, що позлітав уже з садовини.

— Ей! Яких же чічьок! — дивувався Митруньо.

— Іди, дурний! Єму чічьки в голові: аді, онде кухня.

Але Митруньо не видів ніякої кухні. Бо одно, що не знав, у котрім вона місці, а друге: так задивився на цвіт, що на нічого більше не зважав.

Натомість старшенькі хлопці виділи проміж дерева велику двірську кухню. Проворний Грицуньо не переставав над тим думати, як би дістатися до саду. Та й таки додумався. Помітив, що в однім місці надгризли пси трохи плота сподом. Грицуньо радив, щоби поломане пруття трохи виймати

та й буде можна пролізти на другий бік. Але Петрусь боявся, бо:

— Ану ж, — каже, — садівник уздрить та й заб'є.

Митруньо не порозумів ці слова, тому запитався:

— Як заб'є?

— У смерть!

Отже Митруньо й це не розумів.

— А ми полегоньки та й потихо, — радив проворний Грицуньо.

Хлопці послушали, бо їх дуже кортіло дістатися на той бік. Отож повиймали надломане пруття, а через то зробилася в плоті така діра, що курка могла легко пропхатися. Але такі маленькі хлопчики змістилися також, хоч і не без муки.

Перший проліз Грицуньо, а за ним другі. Лиш найменший Митруньо ліз якось попереком та й устряв у плоті. Отже не журився тим; навпаки: голосно сміявся, бо йому було смішно, що пліт придержав його та й не пускає, так ніби грається з ним.

II.

Що одно: у тім саду було дуже запашно, бо краями голубіли кущі бозу та червоніли кущі рож; то друге: уся земля була вистелена всіляким цвітом, що поспадав із садовини; а третє: через тінь із високих і кріслатих дерев було в саду темніше й холодніше, чим на вулиці; а четверте: коли під ногами тріснув найменший патичок, то голос стелився кругом, неначе дим по росі. Все те нагонило багато страху на старшеньких хлопчиків, що закрадались обережно, потихенько й поволі поза дерева.

— Николко! — шептав Петрусь, — як надбіжить пес, то не бійся, бо то молодий: він не кусає, лиш ласиться. Аби-сь закликав: Гектор! Чуєш?

— Добре! — відповів пошепки Николка.

Нараз усі стали, поторопіли та неначе прикипіли до місця, бо малий Митруньо так крикнув, аж відгомін пішов по саду:

— Цикайте на мене!

Грицуньо перший отямився та й прибіг до Митруня. Закусив кулак і шептав до нього:

— Тихо, бо садівник учує!

Але Митруньо не розумів це. Сіпався в плоті й говорив іще голосніше:

— Та бо я не мозу плолізти.

— Цить, ти чорте! — шептав Грицуньо й почав витягати Митруня.

Хоч як силувався, отже не міг сам дати ради Митруневі. Петрусь вернувся до плота помогти Грицуневі, бо боявся стояти сам посеред саду.

За підмогою Петруся й Грицуня висунувся Митруньо з плота. Але крайка зачепилася за патик і лишилася в плоті. Митруньо вже не заперізувався, тільки взяв крайку в руки.

Старшенькі хлопці ховалися за дерева, борзенько підбігали під інше дерево й так поволі посувалися наперед. Митруньо ж ішов на виду, попри кущі рож. Крайка випала йому з рук, але він не зважав на те, лиш набирав повні жмені білого цвіту, що обпав із дерев, підкидав той цвіт догори й тішився, що платочки цвіту, неначе рій білих мотилів, літали в воздуху й сідали на траву. Хоч і не знав ховатися Митруньо, а все таки ніхто б його не назирив іздалека. Бо заступали його китиці червоних рож і платочки білого цвіту. Його червоні личка мішалися з китицями рож,

а білу сорочечку не можна було доглянути поміж роєм білого цвіту.

Отож ніхто хлопців не видів. Занюхав їх тільки молодий пес Гектор і гавкнув. Хлопці дрогнули, а малий Митруньо скривив губки до плачу.

Хоч Гектора знали старшенькі хлопці й нерозбавилися з ним, отже таки налякалися, як він надбіг. Зі страху поприсідали, повитягали до нього руки й кликали його таким голосом, неначе просилися:

— Гектор, Гектор!

Митруньо налякався найдужче: зверещав не своїм голосом і став утікати. Не допомгло нічого й накликування Грицуня, що закусив кулаки й сичав із усеї сили:

— Цить! Не бійся!

Митруньо дубонів маленькими ніжками прямо до отвору в плоті. Пес за ним. Митруньо спотикнувся і впав, а пес із розгону перескочив його. Як пролазив Митруньо крізь пліт, то з поспіху роздер на собі сорочину й покалічився в личко. Ледве живий прибіг додому.

Старшенькі хлопці залізли в бзину, позвивалися в клубочки, як їжаки, попритаювали в собі дух та наслухали, чи хто не надходить. Коли упевнилися, що нема нікого близько них, підходили далі хильцем до кухні.

III.

Не дуже оддаалік кухні ід' садові росла гущавина з калини, бзини й молодих акацій. Хлопці стали собі перед тою гущавиною, готові кожного часу залізти до середини, якби грозила яка небезпека. На самім переді стояв Николка, бо він

перший раз „на гарбаті”, тож і не знав, що його жде.

Аж вийшов кухтик надвір і скричав:

— А ви, жебраки, знов тут заважати?!

Кухтик був таки сільський і дуже ненавидів мужицькі діти.

Підбіг до Николки й ударив його в лице так, що хлопцеві пустилася кров із носа. Николка зойкнув, розплакався й побіг навмання, просто перед себе. Довго блукав поза стайні, поза столу та поза хліви, заки вийшов на дорогу.

Кухтик лютився далі: зняв із себе пасок і кинувся на тих трьох. Вони ніби засміялися, ніби заплакали та й розбіглися по гущавині, неначе кури перед яструбом. Але Грицуня допав таки кухтик і тріснув його паском по шиї. Пряжка вдарила Грицуня по вусі, а там зараз набіг червоний гудз.

На крик, що з цього зчинився, вийшов грубий кухар із кухні надвір.

— Що то за крик?

— Хлопці на гарбату поприходили, та я вже їх напоїв, — відповів кухтик і сміявся.

Кухар і собі ж усміхнувся:

— Лиши їх, я для них маю роботу. Ходіть сюда, хлопці, не бійтеся!

Всі три хлопці з'явились, якби з-під землі виринули. Але для обережності поставали собі так, що кухар мимохіть заступав їх собою перед кухтиком. Кухар заздів у Грицуня гудз на вусі.

— А тобі шо?

— Це мене так кухтик парнув пряжкою.

— Та не болить?

— Трохи. Але я не такий, як Николка, що йому кров із носа пустилась, а він розплакався й утік додому: я витримаю.

Петрусеві заздро стало, що Грицуньо має чим хвалитися перед кухарем, тому похвалився також:

— А міні аби й голову провалив, то не заплачу, бо я твердий!

— Та й я твердий, — сказав Івась.

— Красно хлопці! А вмієте ви полоти?

— Уміємо.

— То виполете грядку бураків, а я вам потім дам гарбати.

— Добре!

Кухар провадив хлопців на грядку, а Петрусь використав цю хвилину, аби позбутися тих двох, тому говорив до них так голосно, що й кухар чув:

— А ти ж, один із другим, знаєш полоти? Ти лиш будеш заважати міні.

Грицуньо розлютився:

— Аді, який розумний! Я ліпше знаю від тебе.

— Брешеш!

— А йди ж ти, бо як тобі раз дам!

— А ти, підсвинку, до кого?

Оба хлопці стали супроти себе, як два когутики.

— Тихо хлопці! — сказав кухар і показав їм грядку, що мають її полоти.

— Вони не вміють полоти, — прискаржував Петрусь.

Івась і Грицуньо так налякались, аж ізблідли.

— Ми, біг-ме, вміємо, — присягалися щиро й билися кулаком у груди.

— Будете всі три полоти, — сказав кухар.

Оба хлопці на це слово аж усміхнулися з утіхи.

Кухар при відході наказував:

— А чистенько полоти, нічо бур'яну не лишати.

— Ми будем чистенько та й борзо, — відповіли хлопці.

Зараз таки взялися полоти. Скwapно виривали бур'ян і один на одного наглядали, аби чистенько й хутко. Найбільше наставничив Петрусь: як тільки за котрим завважав бур'янець, то зараз сварив:

— А тобі варт гарбату дати? Аді, якого бур'яну лишаєш.

Хлопець оглядався зі страхом назад, виривав крадьки бур'ян і присягався, що чистенько поле.

Грицуня розболіло вухо; він не витримав: став ізразу йойкати, а далі гірко розплакався. Івась поглянув на заплаканого Грицуня та й говорив до Петруся.

— Правда, Петрусю, шо я би не плакав, якби мене так по усі шарнув?

Намість Петруся відповів хлипаючи Грицуньо:

— Чому не плакав би-сь, коли пече, як вогнем.

— Не балакай один із другим, але роби! — гримав Петрусь, удаючи наставника.

Хлопці втихали й забиралися щиро до роботи. Лиш як на панських покоях рипнули двері, то всі три ховалися поміж буряки, прилягали до землі, притаювали в собі дух та всею шкірою наслухали, чи не йде хто бити.

IV.

Уже надвечір скінчили хлопці свою роботу. Тож підійшли несміливо до кухні й боязко туди заглядали. Як тільки відчинялися двері, втікали хлопці в гушавину й відти зазирали, хто це ви-йшов.

Виходив кілька рази кухтик, виходила кілька рази якась дівка, а хлопці за кождим разом ховались. Аж урешті діждалися кухаря. Прибігли до нього й сказали, що робота вже скінчена.

Кухар оглянув грядку, похвалив хлопців, що добрі з них робітники, та й обіцяв вислати зараз дівкою гарбату. Хлопці поставали перед гущавиною й дожидали. Справувалися тихонько: один до одного ані слова не проговорив. Та довгенько ще їм прийшлося ждати, заки дівка вийшла. Але таки діждалися.

Дівка винесла їм чай у старій бляшаній кварти. Всі три протягли руки, але Петрусь, найдужчий, відтрутив тих двох, схопив квартиру сам і відбіг набік. Ті два просили дівку:

— Кажі, най лишить і нам!

Але дівка була непривітна і ненависна: щось закляла під носом і пішла до кухні.

Тоді Івась і Грицуньо побігли до Петруся. Витягали до кварти руки й просили:

— Петрусю, Петрусю! Лиши й нам.

Потім хвалили між собою Петруся, аби його піддобрити:

— Він добрий: лиш третину вип'є, а решту лишить нам, — говорили й заглядали йому миленько в очі.

Але Петрусь не лишав, а тим двом аж* руки дрижали над квартию. А далі не втерпіли й стали хапати за квартиру руками. Тоді Петрусь обертася в другий бік. Грицуньо ж і Івась оббігали й ставали йому до очей. Петрусь знов обертася, а ті два знов забігали. Це подобало на таке, наче ті два чимось невидимим прив'язані сильно до Петруся, бо що він обернувся, то вони мусіли бігти круг нього. Ніби Петрусь за кожним оборотом замахував тими двома та й заносив ними довкола себе.

Гарбата була дуже гаряча, тож парила Петруся в язик, а піднебіння наче хто голками колов. Але він на те не зважав: пив і пив, не переводив духу,

бо боявся, що ті два незабаром відоймуть. Та й таки відоймили: не могли діждатися.

Тепер оба, Івась і Грицуньо, взяли один від одного видирати квартиру.

— Пустити! Дай сюди!

Кричали, сіпалися, сердилися та трохи не плакали зі злости. А гаряча гарбата хлюпала їм на руки, на сорочку й на лице. Вихлюпалася майже вся. Не без того, аби хлопців гарбата не попарила, але вони цього не чули, такий мали завзяток.

Як уже завважали, що гарбати мало що осталось, тоді впихали хутко один по другім руку в квартиру. Хапали останки цукру, або лиш мочили пальці та й облизували. Пальці в них були замарані землею від полення, тим то в квартирі зробилася густа, чорна юшка, що мастила хлопцям лиця й почорнила їм язики.

Аж прийшла дівка, відобрала квартиру, дала обом хлопцям по кулакові в плечі, наклеяла погано та й вигнала їх із-перед кухні. Заплакані й замарані хлопці пустилися бігцем у сад, але на їх нещастя надійшов садівник і нагонився бити. Вони втекли відтіля аж під хлів, а там никали попід штахети та визирали, чи не надійде хто, аби їх провів попри стайню, бо боялися бугая.

Діждалися. Вертали з двора якісь робітники; хлопці замішалися поміж них і разом вийшли. Поздогонили пастушка, що вів корову на мотузці вже з поля додому. Перед ним хвалилися хлопці:

— А я щось таке солодке облизав, що раз! — хвалився Грицуньо.

— Та й я, — казав Івась.

Лиш Петрусь мовчав, бо йому обліз язик і піднебіння, а в череві боліло.

Але проте однако трохи згоді змовлялися хлопці, в котрий час завтра піти на гарбату.

ПРОЩАЛЬНИЙ ВЕЧІР

I.

Коли чоловікові робота наймиліша? Хіба тоді, як він собі ту роботу сам придумає й сам собі її завдасть. А отже молодому вчителеві Мицькові не було так. Хоч він сам собі роботу придумав і сам собі її завдав, а проте однако вона йому зараз остогидла.

Робота ж його була така, що мав скомпонувати й вивчитися промову на прощання па́на директора. Бо пана директора народної школи перенесли на іншу посаду, до іншого міста; отож його товариші й приятелі змовилися справити йому прощальний вечір. Мицько ж обібрався сам сказати промову на тім прощанню.

Він іще молодий, тож його тішило те, що стане собі при всіх посеред хати й буде грімко промовляти до директора. Здавалося йому, що всі на нього зглядатимуться і всі його хвалитимуть.

Але не так воно склалося, як ждалося: ота промова змерзлася Мицькові, ще заки він її скомпонував, бо що придумав, то все недоладно виходило. Він лютився та трохи не бив сам себе, а при тім і директорові чимало проклонів дісталося:

— А бодай того директора чорти вхопили, як я через нього бідую! Надворі так гарно, а я маю

мучитися над якоюсь промовою, намість вийти де на прохід. Лихе мене напустило оббиратися промовляти до тої старої торби. Ще потім сміятимуться з мене, що не вмю навіть добре зліпити до купи кілька слів.

Так мучився Мицько не день і не два. Аж як уже скомпонував ту промову, то прочитував її перед знайомими. Але офіціал Болотневич насварив його за те:

— Не хвалися перед кожним своєю штабацькою промовою. Адже ми змовилися задержати в тайні прощальний вечір, - аби зробити директорові несподіванку, а ти як зачнеш хляпати, то й директор дізнається.

Прикро стало Мицькові, що Болотневич назвав його промову штабацькою. Але потішився тим, що та промова краща, як її говорити, ніж як її читати. Тому став собі дома перед дзеркалом, споважнів, випрямився, поклав праву руку на груди, завертав очима та й промовляв голосно, аж кричав:

— Ціле місто: наші діти, наші матері й наші жінки почувуються до великої вдяки вам, пане директоре. Коли ви мусите наше місто опускати, то за вами навздогін поплинуть річки наших сліз. Але денебудь ви будете, пам'ять про вас лишиться в наших серцях. Нехай же Господь Всевишній у своїй ласці задержить вас на добро суспільности многі і многі літа!

Сподобав собі Мицько цю промову й пішов до своєї господині, пані Антоньової, похвалитися. Бо він мав одну хибу, що не вмів удержати язик за зубами: що чув, то розповідав кожному, кого здибав, хоч клявся, що нікому не скаже. Тому зараз ціле місто дізналося про те, що йому хтось сказав у тайні.

— Слушайте, пані Антоньова, — говорив Мицько

до господині. — яку я буду мати промову. Станьте собі тут: ви будете за директора, а я буду до вас промовляти.

Господиня через цікавість учинила його волю: звела своє широке тіло з крісла й поставилася посеред хати. А Мицько знов поклав праву руку на груди, завертав очима та й промовляв голосно, аж кричав:

— Ціле місто: наші діти, наші матері й наші жінки...

Грімко говорив Мицько цілу промову аж до кінця, а господиня покивувала сивою головою, усміхалася й потрясала своїм поважним і широким тілом, а накінці так сказала до Мицька:

— Коби ви були почули (але вас іще тоді тут не було), коби ви були послушали, яку промову мав мій небіжчик чоловік до Травчука, як його на бурмістра вибрали. Таку промову мало хто чув: як небіжчик говорив, то гримав кілька разів кулаком до стола та ще й ногою тупав. Не кожний так потрафить.

— Але як вам сподобалася моя промова, пані Антоньова?

— Дуже красна!

— Правда? — тішився Мицько. — А Болотневич геть мені згудив цю промову.

Господиня розлютилася:

— Що ви слухаєте Болотневича?! Та то дурень! Лайдак один! Він харчувався в мене два місяці та й завинив мені три корони. Але я, біг-ме, запізвув його до суду!

— Тільки, пані Антоньова, не кажіть нікому за прощання директора, бо це тайна.

Господиня ніби обидилася:

— Отож бо ви говорите! У мене так: як що

вчую, то нікому не скажу, аби мене й на вогні пражили. Хіба ж ви мене не знаєте?

Чому би Мицькові не знати своєї господині? Він знав, що вона не втерпить і таки зараз побіжить до міста розповісти знайомим усе, що довідалася. Знав це Мицько дуже добре, а отже таки не міг іздержатись і говорив далі:

— Прощальний вечір відбудеться від сьогодні за тиждень. Буде горілка, перекуса, вечеря й бочка пива. Болотневич вивчив хор нове многа літа, а промову до директора буде мати маленька дочка пароха та й я.

Тепер пішла господиня зрадити тайну. Та й Мицько це саме зробив. Бо нашими краями по містах дуже скучно. Нехай хто добрий скаже, що мають робити урядники, учителі і їх господині? З уряду додому, з дому до уряду та й усе однако, й однако, й однако. І так день-у-день через ціле життя. Хвала Богу, як лучиться таке, що можна другому розповісти. Воно зводить людей до купи та й заставляє їх пригадати собі, що люди можуть із собою приставати.

Отож побіг Мицько до коваля, свого вуйка. Коваль робив у кузні; туди й зайшов Мицько. Розповідав ковалеві про прощання директора й виговорив свою промову. Але мусів її другий раз проказувати, бо коваль із-за роботи не все дослухав.

У кузні був термінатор, що дув у міх ковальський. Обдертий та чорний, як циган, лиш зуби білілися. Він вислухав цікаво ту промову й зямив собі до слова, бо був дуже пам'ятливий.

Зате в неділю став собі під церквою й дожидав на директора. Босий, обдертий, чорний; у засмальцьовану шапку з дашком заткнув собі павине перо. Хто би його побачив вопівночі під

мостом, умер би зі страху: ніби чортеня в болоті. Як директор вийшов із церкви, то термінатор підніс обі руки догори й верещав, аж у вухах лящало:

— Ціле місто: наші діти, наші матері й наші жінки почуваються до великої вдяки вам, пане директоре!

А директор із сорому не знав, де подітися. Худенький, згорблений тюпав борзенько попід мур, аби де сховатися від напасти. Термінатор же біг, як пес, за ногами і доти не втих, доки не викричав цілу Мицькову промову.

Ось як дізнався пан директор, що приятелі й товариші справляють йому прощання та що Мицько буде промовляти до нього.

II.

У четвер увечір прощали пана директора.

Дуже то немилий випадок, як тебе при людях сварять і плюгавлять. Усі ззираються на тебе, посмішковуються, а ти червонійся й відгризайся, як знаєш. Але ще немиліший випадок, як тебе при людях хвалять, хоч нема защо. Бо тут ти й відгризтися нічим негоден; лиш маєш слухати, червоніти й пріти. Ти знаєш, що там іззаду кождий сміється над тобою, але ти маєш мовчати та ще потім і дякувати. Стоїш на позорищі; а на душі тобі так, якби тебе карали привселюдно на розхідній дорозі.

Отак достоту було на душі пана директора, як він стояв посеред великої, гарно прибраної світлиці та й дожидав, коли його хвалитимуть. Стояв, як винуватець, що прилагодився відобрати кару. Перед ним, неначе маків цвіт, пишались його учениці, а за ними чорним муром стояли мужчини.

Пан директор дивився на стільки людей, святочно одягнених, і здавалося йому, що видить перед собою трьох найтяжчих ворогів.

Перший воріг — це (на думку пана директора) маленька дівчинка в червоній спідничці. Як її директор учив, то вона його дуже боялась, а тепер навпаки: директор боявся дівчинки, бо вона мала сказати до нього промову й подати йому дарунок від учениць. Директор уже видів той дарунок; це був гарний альбом.

Другий воріг — це учитель Мицько, бо він мав сказати промову до директора іменем учителів. Його дуже боявся директор, бо сподівався, що як Мицько буде промовляти, то доконче хтось засміється через те, що всі вже знали, яка то буде промова.

Третій воріг у очах директора був офіціал Болотневич, бо він був диригент хору, вивчив „многая літа” на нову мелодію та й мав із хором відспівати те „многая літа” зараз по оцих словах Мицька: „Нехай же Господь Всевишній у своїй ласці задержить вас на добро суспільности многі і многі літа”.

Директорові здавалося, що кождий тон із того „многая літа” буде для нього так, як камінь у голову. Бо він сам був співак і знав, що співати в гурті з другими це не велика штука; але стояти збоку й вислухувати пісню, а при тим не знати, де подіти руки, як голову держати та що робити ногами, оце — прикро.

Отак стояв пан директор похнюплений, худенький, невеличкий. Водив очима безнастанно, бо не міг на нікого довго дивитися через те, що зараз червонівся. Смирний, як овечка, неначе просився: „Що я вам винен, чого ви хочете від мене?”

Отже йому таки не дарували.

Перше виступило дівчатко в червоній спідничці та промовило тремтячим і тихоньким голосочком:

— Високоповажаний пане директоре! Ніхто не зможе виповісти того жалю, що ми його відчуваємо в наших серденьках через те, що ви вже нас опускаєте. Ми завидуємо тим нашим товаришам, що слухатимуть ваших розумних наук та тішитимуться вашою зичливою опікою. Прийміть, любий наш пане директоре, цей скромний дарунок на спомин від уद्याчних учениць!

По цім слові подало йому дівчатко прегарний альбом.

Пан директор приймив дарунок, утішився, засоромився та трохи не заплакав. Лагодився відповісти красними словами на ту дитячу промову та й зачав так:

— Справді не знаю, чим я так заслужився... — але не докінчив, бо двері рипнули, а Болотневич, що стояв із краю, шепнув:

— Пан староста прийшли.

Пан директор замовк і зблід, а всі так налякалися, якби поміж ними не староста, але сам чорт із пекла з'явився.

Бо коли би староста з'явився між учителями й урядниками з києм в руках і коли би одного вдарив по голові, другого потяг через плечі, третього позауш тощо, так усі крикнули би, збилися б укупку, і страх перейшов би. А то біда, що староста не б'є; лиш дивиться й видить, слухає й чує, говорить і розуміє.

Подивиться староста на панка, то в панка кров у жилах застигла, бо, ану ж — думає — видить на мені щось таке, що не треба. Слухає староста панка, то панок увесь тремтить, бо боїться, аби не сказав щось таке, що не треба. Заговорить ста-

роста до панка, то панкові душа в п'яти, бо ану ж не вирозуміє добре слів старости та й не знатиме гаразд що відповісти.

Тим то всі так налякались і ніхто не знав, що робити. Страх був великий іще й того, що ніхто не сподівався, аби староста прийшов на прощальний вечір. Лиш діти не боялися: дивилися спокійно на високого пана старосту й дивувалися, чого їх директор так побілів. Бо діти не знали, що значить староста.

III.

А староста, високий трохи не під стелю, стояв у дверях і дивився крізь окуляри згори на всіх: хотів допевнитися, чи не перешкодить промова, коли скаже: „Добрий вечір панам!“ Окуляри в теплій хаті зайшли росою, і староста нічого не видів. Отож підняв руку, аби зняти окуляри й обтерти.

Від цього пробігли всім мурашки по спині так, неначе староста не окуляри знімав, але замахнув довгим батогом понад головами всіх. Тож усі стямились і побігли навипередки проти старости, один наперед одного. Перший пробіг бурмістер Травчук і сказав, низенько кланяючись:

— Моє поважання пану старості! Дуже нам мило, дуже приємно...

— Оглядати пана старосту поміж нами, особливо при нинішнім торжестві, так важним для нас.

Це вже доповів за бурмістра покірний Болотневич. А пан директор лишив дівчатка та причалив перед старосту з альбомом під пахою. Похиливши голову, підходив несміливо, як винуватець, і оправдувався такими словами:

— Справді не знаю, чим я так заслужився, що

пан староста зволили явитись. Я мушу вважати це за незвичайну почесьть.

Ті сльози вдяки, що їх прилагодив пан директор для дітей, наставилися доконче капати перед старостою й не давали директорові говорити. Йому стало дуже ніяково, й він мучився страшенно.

З цієї біди визволив його Мицько:

— І ми, — гримнув Мицько декляматорським тоном, — і ми дякуємо пану старості за честь.

Але як грімко почав, так само грімко покінчив Мицько, а тишина круг нього зробилася ще тишіша. Мицько порозумів, що біда. Але він був дуже дотепний і проворний та, може, над усіх боявся старости. Подумав лишень хвилинку, малу хвилиночку, а лице його зараз прояснилося.

— Ціле місто, — говорив далі радісно Мицько, притис праву руку до грудей і завертав очима, — ціле місто: наші діти, наші матері й наші жінки почуваються до великої вдяки вам, високоповажаний пане старосто! Коли б ви мусіли наше місто опускати, то за вами наздогін поплили би ріки наших сліз. Але денебудь би ви були, пам'ять про вас лишиться в наших серцях. Нехай же Господь Всевишній у своїй ласці задержить вас на добро суспільности многі і многі літа!

По цім слові залунало на всю хату грімко „многая літа” на нову мелодію. Бо всі неначе ждали на те, що привіт пана старости так мусить закінчитися, та й ніби тішилися, що Мицько був здогадливий та повернув справою так, як їй і слід бути.

Зачали співати тенори й баси, лиш сопранів і альтів не чути. Тому Болотневич мусів морщити чоло, кривити лице й махати руками, щоби прикликати здивовані дівчатка, бо вони самі не догадались умішатися до співу з тоненькими голо-

сочками. Звичайно: діти не розуміли, що значить староста.

Пан директор, що співав завсіди в хорі другим тенором, не знав цього „многая літа” на нову мелодію, бо не ходив на проби. Та однак ж здавалося йому тепер, що мусить доконче співати, бо як ні, то дуже провинився би перед старостою. Отож зачав співати. Але спів не йшов йому доладно. Тому Болотневич визвірився на нього і шепнув сердито:

— Не фалшуйте!

Пан директор засоромився й налякався. Зразу замовк, але трохи згоді пристав до других басів і коли попадав у тон, то гукав на все горло.

Тільки альбом не давав йому спокою. Директор держав його в руках, неначе грань, бо не знав, що з ним робити: чи дати старості, чи вернути дівчаткам. Ані на думку йому не прийшло, що може задержати альбом собі.

Як вислухав пан староста цю пошану та що він потім говорив до тих, що відспівали йому „многая літа” на нову мелодію, то про це годі дізнатися, бо який Мицько на язик, а отже й він мовчав, як гріб, і не сказав про це нікому ані словечка.

ГРІШНИЦЯ

— Я вже не перебуду цієї осені. Як спаде осіння мрака, то задушить мене. Правду міні вповіла баба Палагна, що як, — каже, — половина тебе всередині обірвалася, то шкода вже й надію мати. „Ось-ось, — каже, — та й по тобі. Вірну міні правду сказала.

— Я вмру восени в саму хляпавку. Головонько бідна! Як ви мене ховатимете в таку розкаль?! Та то ніяк босої ноги витягнути з болота, не то ще двигати деревище з грішним тілом.

— Та й не знатимете жадне, коли я вмру; я то добре чую. Задушить мене вночі. Як лише студінь настане, як мрака розсядеться, то я лиш очі вивалю. Без свічки вмру, лише хрест на себе покладу. Най Біг прийме й так! Не заслужила я на ліпше. Видко, що міні Господь милосерний і на цім світі покуту завдав. Ой! Та бо й грішниця я, грішниця!

— А ти, Аничко, не завдавайся в журу. Палагна ж казала, що як будеш журитися, то й не вийдеш. Ти маєш бути весела, то й полекшіне матимеш.

— Не вговкуй мене, Андрійку, най викажу. Я тобі ніколи всего не розповідала, а тепер мушу. Мушу виговоритися, бо як ізмовчу, то здаєся міні, що обірвєся мене й друга половина, то я й ноци не перетриваю. А ще й панотець сьогодні при сповіди роз'яснили міні, як я тяжко нагрішила,

то я сама себе боюся. Мушу-приповістися та й просити в тебе прощі.

— Шо будеш приповідатися та мучити себе, коли я все знаю.

— Ні! Ти нічого, Андрійку, не знаєш. Ти не знаєш, шо я злодійка. Я вкрала в Варвари півміток. Вона несла його попри наші ворота та й загубила. А я вхопила та й сховала до скрині. Панотець казав, шо це злодійство.

— Шо панотець знає?! Най би була не губила! А ти в мене найпоряднійша газдиня в селі.

— Але як умру, Андрійку, то півміток треба вернути, бо казав панотець, шо я через то й на тім світі не буду мати спокою.

— Ти міні не говори про смерть, Аничко. Я не хочу це й слухати. Бо шо я варт без тебе? Із-за твоєї голови та я став порядним господарем. А тепер, ади, тебе не стало, а я не можу собі ради дати. Вийду надвір та й кручуся й кручуся, а робота мене не береся, бо не знаю до якої роботи ставати. Та й виджу, шо наша праця марнуєся. Нераз заломлю руки та й думаю: з ким я оженюся, як Аничка вмре? Нема, біг-ме, нема в цілім селі ані одної такої газдині, як ти. Бо ти, бувало, вийдеш надвір, візьмешся до чого — робота тобі в руках горить. Зарядиш, заставиш мене до роботи, та й я також роблю. А як шо зле, то ти мене насвариш або й начупруєш, та й добре: і хосен є з роботи й признака. То я собі тоді гадкую в своїм сумліню: „Нехай чупрує, бо має зашо; святилися б її ручки”. За отаке я тебе дуже навидів та й тепер навиджу.

— Не говори так, Андрійку, не ріж мого серця, бо я не варта, аби ти мене навидів. Я не варта й доброго слова від тебе почути. Бо я — душегубка. Це я загнала Йваниху в-гріб. Правда, Іван

її догаманував, але я була всему причина. Небіжка знала добре, що він ходить до мене: журилася, журилася та по кутах плакала. Стала ему відтак дорікати, а він — до бійки. І зчинилася з того часу в них гризота. З того небіжка й пішла з цього світа.

— А чого ж небіжка була така дурна, що гризлася? Ти, Аничко, біг-ме, з горячки таке говориш! Якби ти була здорова, то це би тобі й на гадку не приходило; ти би розуміла, що нічим тут журитися, ні про що й думати. А так ти в горячці, що собі отаке ні се, ні те береш до серця та й непокоїшся. Утихомирся, Аничко.

— Не втихомирюй мене, Андрійку, бо ти ще мало що знаєш, то ще не все. Бо я... Та ти міні радше вперед у очи наплюй (бо так міні належиться), а потім слухай. Я тебе ніколи не любила та й тепер не люблю.

— Ти, біг-ме, Аничко, в горячці. Що це ти таке говориш? Опам'ятайся! Таже ти на мене працювала, таже ти мене господарем зробила, таже ти для мене біле вижмакала, таже ти міні шосуботи голову змила, ти міні смашно їсти зварила. Що тобі таке?

— Бо ти, Андрійку, ще не виrozumів, куди я говорю. Я люблю Йвана. Я вдивлювалася в него, як у образ. Без него міні ніщо не було миле. Я рвалася до роботи, аби заголомшити в собі той біль, що міні під серце підступав та й доти пив мене, пив, аж доки я Йвана не вздріла. Та й він мене так само любив та й отак світом нудив без мене. А ти цього не знаєш.

— Чому ж би я не знав? Що це тобі таке, Аничко? Може, я намочу платинку та прикладу тобі до голови, бо тебе має горячка дуже мучити. Не знав! А хиба ж я сліпий? Я видів, що в мене жінка

дуже красна: є з ким у неділю межи люди показатися. Не одного аж колька сперла, що єго жінка та не така.

— Чекай, Андрійку, міні аж лячно, що ти мене не розумієш, бо не хочеш вірити, що я така. Я тебе виряжала з дому, а тоді приходив до мене Іван. Ми собі сідали за хатою на приспі та й я клонила голову єму на плече. А він мене обіймав одною рукою, а другою гладив по лиці. „Чому ти не моя жінка?“ — говорив міні заєдно, а я слухала й не могла наслухатися. А тепер роби зо мною, що хочеш, бо вже знаєш.

— Знав я це й давно, та міркував собі: „А видиш, богачу, таки ти міні, бідному, завидуєш. Та й маєток твій пса варт, коли в тебе нема газдині. Який ти межи людьми сиромудрий, а який ти маленький коло моєї Анички. А я собі невидний, а рівно Аничка моя, та й її голова веде моїм господарством.

— Ти бо таки, Андрійку, наважився мене мучити. А ти ж не знаєш, до чого та любá доводить? Я та й Іван, та ми обое — малися до себе. Уліті я заставляла тебе спати в хаті, а сама йшла до стодоли й дожидала Івана. Тепер уже знаєш, яка я та й що я була для тебе та й чому так караюся?

— Що тобі таке, Аничко? Ти мене за дитину маєш? Ставало й міні того добра; коби так що инше. Ти жінка годна: у тобі кров грала. А міні що за кривда, як ти вистелила в хаті на постели м'ягонько, що я спав, як по купели? Та соромися шось таке нагадувати. До чого воно? Але ти отак у горячці лежиш та й собі шось таке розгадуєш, а воно тебе зовсім обмарило. А ти як подужаєш, то насмієшся сама над собою. А ще й панотець намісь тобі вибити того пуста з голови, то він іще, не знати якого лиха, гірше тебе збаламутив.

Єму здається, що кожному, так як єму, нічого більше нема на голові, лиш тото.

— Може бути, Андрійку, шо це я з горячки таке говорю, та ще тому, шо мене панотець так налякали. А все таки... або я знаю... Ні! Я — ніхтолиця. Візьми камінь та трісни мене по чолі, нехай лиш отут ногами зіб'ю! Ой, ой! Троє малих діточок: два хлопчики і одна дівчинка, а я, бігме, не знаю, хто їм батько: чи ти, чи Іван. Головонько нещаслива, світку мій гіренький! Шо я діточкам уповім, як вони попідростають?! Як я їм у очи подивлюся?! Ой, ой, ой!

— А цить же, Аничко! Та бо не плач!.. А бодай того попа хороба втяла! Не міг отам до своєї грубої попаді причепитися, але він міні хору жінку перепудив. Аничко, цить бо! Будь же розумна! Та шо ти таке вигадуєш?! Хто ж наші діточки годує, як не я? Кого ж вони слухають? Мене слухають. Чию худобу пастимуть? Мою. На кого робитимуть, як не на мене? Я їх подружу, я їм грунт відумру, і вони мене поховають. Отож я й батько їм. А ти, Аничко, завсігди завертаєш на тото пусте. Стидайся!

— Та бо я присягу зломала! Я божила тобі вірність, а з Іваном полюбилася. Ой, Господоньку! Земля підо мною горить!

— А бодай же той піп онімів, коли тобі таке наговорив! Таже то кальвін, не піп. Чекай, чекай! Піду ж я до него та запитаюся. „Чи ти, мой, проводиш присягу при шлюбі в святій церковці на тото пусте, чи ти проводиш присягу на те, аби люди в мирності проживали, аби одно за одне дбало, аби працювали на хліб насущний, аби дітий до розуму приводили, та аби в хвалі божій із цего світа сходили. Кажі! Най знаю, якої ти віри?“ Так я попа запитаю, аби знав, як міні дру-

гий раз жінку страшити. Аничко! А спам'ятайся ж, бо це не вийде на здоровле. На платинку, об'яжи собі голову, най тобі горячку витягне. А шо? Зараз буде ліпше.

— Та я вже, Андрійку, розумію, лиш однако міні дуже сумно. За нічим міні так не банно, як за тими грішми, шо ти видав на ліки та на вержки пусто-дурно. Ліпше було би посправляти яку одежинку на діти.

— Оце ти, Аничко, розумно говориш. За це тебе хвалю. Але ти ще собі тото май у тямці, шо ти найліпша газдиня в селі: ми доробилися з нічого, а все з-за твого стараня. Та й я собі розраховав, шо на тебе не жаль видати, бо як поздоровієш, то ти все відробиш. Ти, небог, варта видатку. Я тебе сильно навиху та й тому не жалувал би нічого, лиш аби тебе до здоровля привернути. Йой! Таж я стратився б, якби по твоїй смерти роздумав, шо я тобі на лік жалувал. Ану ж би було помогло: бо я знаю, шо без тебе змарнуєся ціле господарство, та й такої газдині ніде не дістану. Пильнуйся ж, Аничко, аби тобі лекше було. Не бери собі тото пuste до голови. Ти собі лежи, як пані, та прибагай собі все, шо хочеш, лиш не журися, бо то тобі не виходить на здоровле. А я тобі подам усе готове під руки, аби ти й пташачого молока забажала. Аничко! А подивися ж весело на мене. Не будеш уже журитися?

— Не буду.

НАРОДНА НОША

Чи не два мільйони кругло буде в нашім краю таких душ, що одягаються по-мужицьки? А, може, навіть більше! Бо коли вийдете торгового дня на місто, то переконаєтеся, що сардаки, сіраки, опанчі, байбараки, гуні, полотнянки, свити, пететки, киптарі, кожухи всілякого крою повенею залляли й жидівську й німецьку ношу. Як на весні до цвіту, а взимі до снігу, то так привикло око до народної ноші. Так воно би подобало.

Отже на мене ззиралися, неначе на якесь невидане чудь, коли я вказався на реставрації, одягнений по-своєму. Усі гості з-поза столиків вовком на мене глипали. Дознаку, якби між ними чорт із'явився!

Я один, а насупроти мене тільки ворогів! Не дивно, що в мині аж дух застиг зострахи.

А ще то правда найправдивіша, що біда ніколи одинцем не ходить: завсіди впарі. Ще я від одного страху не стямився, а вже мене другий попадає. Без сорома казка: перелякався я полів мого сардака, що здудурилися навперед мене, як песі вуха. Я їх заздрів у зеркалі, що висіло на стіні насупроти мене.

Не вірите? Бо не знаєте, що мужик той боязкіший, кого навчили, що люде всі однакі. Зовсім простий мужик, та він має себе за нижчого, але

не за гіршого. Він почитує в своїй голові всіх не-мужиків за инакшу породу людей. Однаково, чи високого урядника, чи обдертого міського злодія від калитки. Оця порода людей буцім те тільки й робить, що стирає зап'ятки на плитках та чатує на неосторожниць і недбайлиць, аби з них яким світом гроші влупити. Хоть на виду, хоть потайки: як котрому під силу. Мужик їм кланяється, але боя перед ними не має. Бо як лиш держить мошенку цупко в жменях, то розмовиться з найвищою ексцеленцією.

Не так уже з нашим братом, що хотів би бути такою ж людиною, як і другий. Отакий рад би вискочити із своєї шкіри. Бо він має в собі таку постанову, шоби кожному догодити, та й самому сміхом не стати. Заєдно видить ті перешкоди, що заважають йому зрівнатися з іншими людьми.

Отим то так воно мене збентежило, що я своєю одежею та колю панам очі. Я рад би був, шоби моя одежа сталася на той час невидимкою. Аж ось вона, собача віра, ще й поли панам наставляє!

Оті непевні погляди лихих очий із-поза столиків та поли мого сардака нагадували міні виразно, що міні належить позаушник. За те, що зайшов сюди. Така міні підійшла під серце розгадка, що просився би був у всіх: „Люде! Я в цім невинуватий!“

Та й таки просився. Бо надбіг кельнер, захмурений та недобрий, і справив проти мене руку. Не то, шоби мене обняти, не то, шоби викинути. Аж я мимохіть хибнув набік собою.

— Чого ви потребуєте, батьку?! — скричав на мене.

Я з переляку не знав, що відповісти. Але він на те не дбає, галить на мене водно.

Отоді я просився:

— Вибачайте пане! — говорив я й поклонився, аж поли відскочили назад. — Міні казали пан Гнатковський, щоби я тут на них заждав. Вони зараз тут прийдуть. От лиш невидко!

Як стояв, так зобрехав, але що було діяти? Я того дня не видів ніде пана Гнатковського. Прийшов я навмисне до реставрації, щоби його застати, бо знав, що він ходить там обідати.

— То ждїть! — сказав кельнер і покwapно відійшов від мене.

Добре тобі казати: ждїть! Але де я маю ждати? Тут коло порога? Але ноги делькотять підо мною, бо гості з-поза столиків не вгавають іззиратися лихим оком на мене, винуватця! Це нічо инше не випадає, лиш висунутися з хати назадгузь та тікати навманці. Чому назадгузь? Щоби який із тих грізних очевидців не зловив іззаду за сардак. А чого навманці? Бо так догідніше драла давати.

Але заздрів я ліворуч грубку, а в куті над нею павутину. Ще й потемно там. Гей! Адже це павутине достоту таке, як у моїй колешни! Отам би міні!

Іду, як до знакомого. Тихцем, на пальцях пересунувся попри столики, зайшов у кут, хить та й уже сижу. Тут мене не так легко заздріти! Отже таки зсуваюся на сам краєчок крісла, бо ану ж зайде який та позауш: „А ти, свито, не рада, що спряталася з-перед людських очий, але ще й розпераєшся?!”

Доси я не завважив тих гостей, що мене оглядали, хто вони. Я їх видів так, як образ на воді, коли вона морщиться від вітру. Тепер же я, закритий трохи грубкою, зважився хоть одним оком дивитися на людей.

Ось недалеко від мене сидять два панотці, ще молоді. Пізнати по них, що вони цю нічку оба

не спали. Лиш то неспане не кождому з них однако попанило. Бо один червоний, як жар, а другий блідий, як стіна. Червоний похнюпив голову над склянкою та лиш уряди-годи кидав по словечку, ніби віднехотя. Зате блідий не вгавав з бєсідою.

Хоть говорили потихо, отже я чув кождісіньке їх слово. Так якось тоді заострився мій слух, шо, мабуть, був би вчув, як трава росте. Бо я догадувався, про шо вони розмовляють.

Ні про шо инше, тільки про мене, чого я тут зайшов?!

— Склянку пива не дадуть випити: і тут найде тебе мужик! Потім рознесе вістку, шо попи запиваються!

Так нарікав блідий. А червоний на те бомкнув під носом: „ходім!” Застукав об столик, моргнув на прохожого кельнера й обізвався захриплим голосом: „Платити!”

„Може би втікати?” — промайнуло міні в голові. Напевне був би я втік, якби недалеко печі стояли відчинені двері. А так — шось мене не пускало. Як прикипів до крісла. Сижу, боюся, глипаю на них та й ловлю на лету слова. Не пропускаю мимо ані однісенького.

Чую, як кельнер дивуєся, шо так хутко йдуть. Вижу, як блідий панотчик кивнув головою в мій бік та перехилився почерез стіл ід' кельнерови. Має, очевидячки, гадку обвинуватити мене перед ним за свою втеку.

Спустив я голову вдолину: наставляю з доброї волі під кару. Отак, як той віл наставляє шию під ярмо.

Але червоний не дав мене обвинуватити. Зірвався з крісла, махнув рукою та й процідив до блідого крізь зуби: „Дай спокій!”

Як відходили, то червоний ступав тяжкою ходою, неначе ведмідь, блідий же вився лисом коло него, а я собі подумав: „Ого! Я вже двох відогнав! А що тепер буде?”

Отже не наступило те, чого я найдужче лякався. Не надбіг кельнер ід' міні й не показав міні кулаком у потилицю, де двері. Спасибіг і за це, хоть знаю, що ти, кельнерю, не на мене маєш увагу, але на пана Гнатковського. В'єлико він у тебе значить! Коби хоть борше на цих ваших порогах уцвив та визволив мене з цеї пастки. Бо то-то ж терплю муку!

Але діждався: вижу, пан Гнатковський іде. Не перехрестився я, бо не знаю, чи годиться та й чи вільно тут хреститися, але однако здихнув я щиро до Бога. Знаю пана Гнатковського віддавна за патріота, тепер же маю його ще й за свого добродія, бо йде просто до мене. Ступає злегонька, розчепірює чогось пальці на руках, прижмурює очи: мабуть, пізнає мене.

Але нараз! Гм... що це таке? Як одно слово вимовити, так він зупинився. Постояв хвильку, малу-невеличку, обернувся на зап'ятку вбік та й справився прости́сінько до того столика, де сиділи панотці.

Бідна ж моя головонько!

Але все одно: хоть у землю зарийся, то я тебе не попускаю.

Небіжка моя неня розповідала нераз, що затила на своїм віку велику посуху. Усі кирнички, усі річки й потічки повисихали в поли. Геть усі, дочиста! Отоді боязкі зайчики бігли в село, забігали аж на обори та пхалися до корит і до коновок, аби хоть трошки водиці напитися. На людських очах, середодня, — серед полудня!

З отакою саме відвагою скочив я за паном

Гнатковським. Заки він устиг іще сісти, я вже коло него.

— А я до вас, пане!

Пан Гнатковський уперед витріщився й поступив крок назад, а потім запитався:

— До мене?

Це він сказав ротом, очима ж доповідав: „Не мав ти міні де призначити зустрітини, та тут?” Пізнав я по його очах оті доповідини та й відповідаю на них:

— Бо, — кажу, — не міг вас ніде здибати.

— Яку ж маєте справу?

Питаєся мене так, буцім ми сьогодні перший раз пізналися. „О, чикай!” — думаю собі. — „Зважився я на одно, зважуся й на друге.”

— Будьте ласкаві! Сідайте собі, — кажу, — пане!

Прошу його розгоститися, як у своїй хаті. Лиш ми посідали, надбігає кельнер.

— Дайте цьому господареві склянку пива! — каже пан Гнатковський.

Знов міні нагадалася небіжка неня. Бувало, наказувала міні, шоби я шанувався, бо не буде з мене господарь. На такий спосіб умовила в мене те слово: господарь, шо як тільки я його вчув колинебудь, то завсіди мав на думці особу чесну та величну. А тепер не те! Тепер побачив я в своїх гадках переляканого дядька в народній ноші із здудуреними навперед себе полами.

Господи! А якби я коли обізвався до якого кельнера: „Дайте цьому адвокатови пиво, або цьому нашчителеви, або цьому урядникови?” Мабуть, не дуже було би до складу.

Як міні його пиво, отак же смакувала панови Гнатковському моя справа. Я й не дбав про неї.

Говорив лиш на те, аби виглядало, що я своє зорудував.

Нераз я чув від наших інтелігентів такі слова: „Я не соромлюся мужиком!“ Аж тепер я вирозумів ці слова наскрізь. Якби не було чого соромитися, то нікому не спадало би на думку хвалитися тим. Ми — п'ятновані! Аякже! Ще не вгадаєш по обличчю здалека, хто йде, а вже видиш п'ятно: пізнаєш по ноші, що це мужик.

Нагадав я собі свій військовий час. На маневрах під одним містом здогонили ми мужика, шовів козу. Підняли ж ми його на сміх:

— Пане господарю! — кажемо, — а це ваша худоба?

Мужик кленеся в душу й тіло, що не його:

— То, — каже, — жид, бодай його хвороба напала, наймив мене, шоби-м пригнав йому цю биду на торговицю.

Але ми вдаємо, що не віримо. Приповідаєм усіляко. А один ізмеже нас, такий сміхованець, та дотинає мужикови до живого:

— Як ви собі, — каже, — вуйку, заходите з нею? Чи вживаєте її лишень намісь корови, чи може й намісь жінки?

Мужик лишив козу серед дороги, а сам скіць через рів. Пішов полями! Відрікся кози!

Чи не було ж пану Гнатковському саме так на душі зо мною, як отому мужикови з козою?

Отак я собі розважав у своїй голові, але вже на дорозі, як визвблївся з тої западні: із реставрації. Не йшов я, але тікав! Бо добре те приповідають, що вдарити можна не тільки буком, але також і словом. А я був битий і словами і своїми власними думками! Отож утікав від цих побоїв, куди ноги несли.

Зупинився я аж тоді, як уздрів перед собою

судовий будинок. Бо я й тут маю справу. Звідаюся, чи той ґрунт, що я купив, уже записаний на мене. Убіг я до суду ще з тим розмахом, що набрався його дорогою. Відчиняю двері до табулі, ех, як лусну дверьми об якусь мару, аж вікна зазеленькотіли. Ще я не стямився, а вже табулярник сварить. Пробую я виправдатися, що це нехотячий. Нічо не помагає: картає водно. Зачинив я двері, спустив голову в долину, слухаю тої сварки. Аж то раптом: грим! лус! міні над самою головою! Аж я присів зстрахи. Трохи згоді оглядаюся, стоїть за мною якийсь панок. Лучилася йому така сама придибашка, як міні. Отже його табулярник не сварить, лиш вибіг із-за свого стола та дивується, що це сталося дверям.

— Ах! Тен возьни, тен возьни! — каже, — пересунув шафу під самі двері!

Перепрошає панка за недогляд возьного: за те, що панок налякався без потреби. Тепер я, таки непитаний, розповідаю свою справу. Ніби оцим даю табулярникови натяк, навдогад: що коли я, небоже, набрався ганьби задурно, пусти ж мене за те, нехай зараз орудую своє діло! А він так догадався, що на мене показує пальцем, а до панка говорить:

— Подивіться, — каже, — пане, що я маю з цими людьми. Як настане торговий день, то не залераються двері за ними. А то все, — каже, — через те, що до табулі їм найближче: перші двері в сінях.

А тоді вже промовив і до мене:

— Іди, — каже, — чоловіче, питайся того, хто тобі контрат робив. Скоро подане внесене, то воно вже буде якось полагоджене.

Поклонився я, подякував за раду та й іду. Хоть на серци тяжко, отже в голові даю собі такий

роз'язок. „Може, це й правда. Адвокат повинен сказати, він же заплачений. Відсіля недалеко: піду!”

Навчений недавною прахтикою, відчиняю вже до канцелярії в адвоката двері поволи. Скриплять, як переломана суха гиляка в бурю. Не встиг я ще відхилити їх до половини, аж ось крізь оту прогалину зазирає до мене сам адвокат. Скривився, як середка на п'ятницю. А потім, Господи, як сіпне дверьми д' собі! Трохи-трохи шо не заповор я носом у поміст. Нема шо кому казати, бо в чужій хаті й тріска б'є. А він нарікає й на торговий день, і на мужиків, шо негодні навчитися дверей відчиняти.

Як уже втих, кажу йому причину своїх відвідин. Де-не-де! Крутить носом, як від чемериці, скаче передо мною, як горобчик, аж черевце дріжить. Ніби просить, ніби лає:

— Люде добрі, змилуйтесь! Та в мене торговий день! Де ж я маю час перешукувати тепер папері? Скоро ви робили в мене контрат, то він не пропаде!

Вийшов я й відси, як напишний. Але тепер уже підступає міні злість під серце. „Пек йому лихо!” — гадаю собі. — „Тепер же я знаю, чоґо мужик инколи свинуватий. Скоро перейде його така біда одна, друга, то він потім учепиться й невинного чоловіка. Ось і сьогодні. Якби так на впертого, шо хотів би достоювати свого, то напитає би собі чотири клопоти. Шо перше: наватіркував би тим двом попкам, шо друге: посварився би з паном Гнатковським, а третє: вилаяв би табулярника, а четвєрте: наганьбив би адвоката. Уже допевне котрийсь клопіт завів би до арешту.”

Але чія тут провина? Нічія, лиш мужикова, бо він назначений, п'ятнований. Ти не маєш д'ятна

ні на рогах, ані в вухах, але ти носиш п'ятно на своїй одежі. Твоя ноша кричить кождому, що ти мужик. А мужиків забагато на світі, не можна з кождим панькатися!

Я завсіди був прудкий на всяку постанову та й не гаявся ніколи виконати її. Отак же зробив я й тепер. Скинути до песьої матери оце п'ятно з себе!

Іду прямо до цирулика. Отже соромно міні признатися, за чим я прийшов. Обхожу стежечками, подалеки: кажу, що покликано мене до війська.

— То обстричи? — здогадався цирулик.

— А що ж?

— Чим, машинкою, чи ножицями?

— А чим дешевше?

— Машинкою.

— Стрижи машинкою!

Зашипіло міні над головою: чах-чах уздовж, чах-чах упоперек, дивлюся в зеркало, намість кучерів вижу синий гарбуз. Устав я, стріпався, як ота курка, що порпалась у порохах, та й іду далі. До склепу з одежею.

Та й тут не признаюся зразу, чого міні треба. Кажу, що йду до Прус на роботу до фабрики. Не зараз угадав жид, на який товар я купець.

Сторгував я за десять корон ціле вбране, заплатив, зложив його на руку, іду додому. Перебираю собі в гадках, що зо мною буде. Коли я тут, поміж жидами, не мав відваги, то яким лицем укажуся жінці на очі? Не погладить вона мене по голові та й не скаже: „Здоровий зноси, скачучи підри”, але змиє міні цей синий гарбуз, ой, змиє!

Скажу їй, що доки народна ноша буде ознакою мужицтва, доти відгонитиме панотців від пива,

лякатиме пана Гнатковського, надоїсть табулярникови, забере багато дорогого часу адвокатови. Скажу їй, що як не хочеш, аби тобі хто ласку робив тим, що тебе не стидаєся, то скидай із себе те п'ятно! Скажу їй, що теперішними часами селови без міста не обійтися. Народна ж ноша не пускає тебе між люде. Скажу їй, що в своїй одежи нічо мужик не навчиться, нічо не підслухає, бо кождий видить значеного та й таїться перед ним. Скажу їй... Та я їй скажу, алє чи вона мене виро-зуміє? Дулю! Ніде баба не була та й нічо не ви-знала, де вже їй оце розуміти?! Треба буде пе-реждати ганьбу, доки бабу писок не зболить.

А яка зо мною буде поведенція моїх сусідів? Отут мусить бути борня: хто кого переможе. Або вони мене, або я їх! Як вони мене, то я сміхом стану в селі, а як я їх, то вирну понад голови своїх людей на самий верьх!

Не ждав я добра, як уходив до своєї хати, але й не надіявся такої біди, на яку наскочив. Зараз таки назвала мене жінка кремінальником: через те, що обстрижений. Потому заломила руки, ви-бігла надвір та й скликає всіх сусідів, аби збіга-лись на обзорини варіята. Бо десь вона тее ді-зналася, що й у шпитали стрижуть.

Шо ж я мав діяти? Сердився! А з серця та зсунувся з глузду, бо признався, що ще й пере-одягнуся. Цего причинку до обстриженої голови вже забагато було моїй небозі. Узяла наймолод-шу дитину на руки та й пішла до тестя. Лиши-ла мене, як серед води.

Жду днину, жду другу, нема її. Сяка-така на-пасть, отже спати не дасть: не витерпів я, поко-рився. Іду до тестя, пускаю на перепросини жінці тумана:

— Так і так, — говорю, — за гирю не журися:

вона відросте. Лахміте ж оте верну жидови, бо я взяв на вимову: як не до вподоби, то товар назад його, а мої — гроші.

Діждався торгового дня, йду за своїми орудками. Переодягся в знакового жида зараз на краю міста, вичистив черевики, аби влискувалися, вандрую плитками попід мури. Як на те, кого здибаю першого із знакомих? Пана Гнатковського! Кланяюся, пізнає мене, приступає ближче, подає руку:

— Що чувати?

— Дякую, — кажу, — усе гаразд!

— Нащо ви переодяглися?

— Мусів, — кажу, — їду до Прус, а там ніяк попростому.

— Шкода, шкода! — жалує пан Гнатковський, — а в вас така гарна ноша.

— Шо ж діяти, коли мус! — говорю вголос, а думкою доповідаю: „Коли ж вона тобі так уподобалася, то чому ти її не вжиткуеш?”

У адвоката я добре зорудував... але нехай іде бесіда за рядом.

Відхилию двері до канцелярії, знов адвокат заглядає. Але тепер уже не сіпає дверьми. Кланяєся, веде мене аж до третього покою, просить сідати. Аж якось міні ніяково. Сідаю, говорю свою справу. Зірвався мій адвокат із крісла, побіг поміж писарі.

— Шукайте контрату!

А тимчасом, аби міні не скушно дождити, дає мій дзигарі курити. Хоть я до цього не звик, але курю: треба до всього приучуватись.

Трохи згоді дають писарі знати, що контрат іще не поданий. Ей! А мій адвокат не знає, на яку ступити передо мною. Упевняв мене словом чести, що ще нині відошле контрат до суду. Про-

водив мене через усі три покої, як до якого свя-
та з рушниками, ще й відчинив міні двері до
сіній.

А тут обпали мене три баби, доконче в руку
цілувати.

— Лишіть! Дайте спокій! Чо' хочете?

Просять мене баби, шоби за ними вставитися
перед адвокатом, бо видять, шо я собі з ним за-
хожу добре. Не хоче їм адвокат робити скарги
на їх сусіда, має гадку заступати його проти
них.

Жаль міні стало жінок, бо знаю по собі, в яким
вони клопоті. Буцим бороняться в місті від до-
машної напасти та напитують собі десять свіжих.
Водяться по канцеляріях, як сліпі діди, витерають
плечима стіни в сінях, бояться кожного прохо-
жого, кланяються до землі на всі сторони світа,
приймають мовчки усяку ганьбу. Отож я до них:

— А гроші, — кажу, — маєте?

Намісь відповісти сягають баби руками за па-
зуху, витягають платинки, зачинають роз'язувати
вузлики. А пальці їм делькотять, як у пропас-
ниці.

— Не треба, — кажу, — то не міні, але адво-
кату.

А баби в один голос, от-як би співанку собі
таку склали:

— А Господи! Адже ми знаємо, шо панам тре-
ба заплатити. Задурно нема нічо!

— Добре, — кажу, — ходіть за мною!

Узяв я адвоката набік, товмачу йому:

— Зле, пане, робите: у бабів є гроші! Ще до-
певне з тих, шо собі наскладали крадьки, потай
чоловіків на чорну годину. Дадуть ціну, яку по-
ставите. А за їх сусіда не бійтеся: не покине вас.
Як буде мати знов иншу справу, то поспішиться

на зломану́ голову, шоби супротивника свого перебічи. Не гадайте, що мужик вірить у вашу щирість до него. Мав час навчитися за свого живота, шоби нікому не вірити й нічому не дивуватися.

Помогло: просияв адвокат, як святець, на ці мої слова.

Баби раді, що зорудували з моєї притоки своє діло, просять мене на могорич, бо я їх супроводив аж на ринок. Не можуть міні надякуватися. А одна та суне міні попід столик гроші: цілу корону. Беру!

Думаєте, може, що коршма з того завалилася, та стіни на мене впали? Ні! Скоро би я так був побачив тоді на собі оті поли, що мене на реставрації перелякали, то, либонь, ці гроші були б міні попекли долоню. А так дивлюся, а я такий же, як і ті, що від мене брали. Баби доразу порозуміли, для чого міні належиться та й вільно брати. Одна з них навчала про це мужиків, що сиділи оддалік нашої компанії:

— Дуже вони добрий пан, — хвалила мене, — таки порадили та й помогли. Дай їм, Боже, здоровле, обстають за народом; хотянь, — каже, — не наша віра!

Аякже! Перейшов я з тої віри, що дає, на ту, що бере.

Познайомили мене баби з тими мужиками. Женить батько наймолодшого сина та розписує при тій нагоді своє господарство на всі діти.

Знаю, що такий батько лакомий заплакати, бо до него приступає тоді і втіха і жаль. Жаль йому не так за ґрунтом, як за тим, що вже надійшов час, коли треба здавати весь маєток на діти. А втіха, що робить господарем уже послідну дитину. Торкаю я його в той жаль і в ту радість:

— А шануйте, — обзиваюся до синів, — шануйте старого батька! Не прогайнував нічо, не змарнував, але ще придбав та й вам передає.

Ей, а мій старий уже очи протерає.

— Чуеш, — каже, — чуеш один із другим, що пан говорять?!

Доста того, що запросили й вони мене, шоби піти з ними до нотаря. Пішов! З писарями навіть не балакаю, суну прямо перед нотаря до його покою. Хоть мене спиняли, я на те не дбав: знаю, що п'ятно з мене знято, вигнати мене не виженеш.

Знов заробив я корону за те, що свідком був, знов могорич. А жидівка вже мене пізнає, намовляє старого:

— Беріть вино, я знаю, що цей пан любить!

А на відхіднім пхає міні цукерки:

— Це, — каже, — для ваших діточок, коби здорові! Лиш будьте ласкаві, не минайте мого склепу!

Догадалася жидівка, що міні не послідний раз у таких інтересах бродити. Та й я вижу, що найшов собі в місті пристановок, неначе тут уродився.

Але однако думаю над тим, якби свою стару дома заглагоїти. Для дітей є цукерки, чекай, для їх нені куплю хустку. Вибрав, торгував, ще доложив до свого заробітку (а що ж, за супокійну годину варта й заплатити), несу додому.

Лиш я дома скинув сардак, жінка картає:

— Вороже лукавий! А ти назад приніс ті лахи? На сварку та на гризоту?!

— Я тобі, ворожице, инакшу гризоту приніс, — кажу та й тиць їй хустку.

— А це що таке? — дивується вона.

— Це, — кажу, — дарунок тобі від твого во-рога.

А вона ще нахмурена, але вижу, що вже насилу здержує в собі сміх.

— А що, — кажу, — уже блиснуло сонечко з-поза хмари?

Вона ж іще не піддаєся, буцім сварить далі:

— А ти би, може, й коло хати ходив у цих лахах?

Уже ми злагідні: спустила вона, й я спустив. Коло хати ношуся по-старому, а до міста передягаюся.

-Відтоді торгового дня мене дома ніхто не застане. Іду, бувало, до міста, зломаного крейцаря з собою не беру, а в місті наймся, нап'юся, ще й гроші принесу. Передо мною в місті ніхто не таїться, бо я вже не п'ятований. Отим то міг я навчитися так, що таки людям умію порадити. Знаю, з чим кого повести до адвоката, з чим до нотаря, а з чим прямо до судового писаря. І міні добре, й людям добре.

Правда, ще жінка дивилася на мене довгий час тим оком, що на пса. Отже прийшла черга й на ню, що вона зовсім подобрила. Лучилася пригода кумови Ількови. Приходить, жалуєся:

— Так і так, — говорить, — чужим людям радите, а свому не хочете?

— Чому, — кажу, — можна й свому! Лиш я доси не радив, бо свій хоче, аби задармо, а то, знаєте, день коштує.

— Задармо я не хочу, — каже кум, — піду вам день орати.

Аж із оцеї поведінки порозуміла моя жінка, що я через свої лахи не зійшов на нижче, але навпаки: вийшов на вище. Тепер уже міг я одягатися по-міському й коло хаати. Та й люде в селі при-

викли до того. Не дивувалися вже з моєї ноші. Так їм, мабуть, здавалося, що воно само з себе до цього дійшло, без моєї провини. Буцім я облінився та й обріс инакшою шерстю.

Узяли собі люде таку звичку, що кличуть мене до кожної справи. Чи купує хто, чи продає, чи дитину дружить, без мене не обійшлося. Шо в селі зновиться, я найліпше знаю. А чому? Бо я все на свої очи видів, на свої вуха чув. Кожної справи свідомий, бо при кожній справі притомний.

Через те я був найліпшим свідком у суді. А мое свідство нікому задармо не обходилося.

Правда: нема в нас того звичаю, аби свідок був платний. Свідство — сусідська річ. Отже це до мене не стосується! Бо я вже збувся свого п'ятна. З такої причини я вже не сусід, не кум, одно слово: я перекинувся в инакшу віру. У моїй вірі всі заходи платні. Як кукла, облінившись, мотилем літає, то так і зо мною подіялось.

Нічо й згадувати, шо зразу не злюбили на мене в селі за таку перемену. Прозвали мене Мудрагелем: Павло Мудрагель та й годі! Звичайно, не в очи. Але міні байдуже! Тепер ви собі посмішкуюете з мене цим прізвищем, а прийде ще такий час, шо говоритимете його з пошанівком.

Не довго прийшлося ждати на такий час. Є в нас у місті каса, шо зичить людям гроші. Я й тудя вкрутився. Зразу лишень супроводив тих людяй, шо не знали тудя входів, а відтак, як зазнакомився добре, то брався просити за тими, шо їм відмовляли позики. А вкінці додумався я до того, шо ставив за довжників поруку. Не так я додумався, як люде мене самі навчили. Котрому не дали позики, а він до мене: заручить! Я знаю, кому варт заручити, а кому ні! Бо каса дивиться на те, кільки довжник має на собі грун-

ту записано. А я на те не дивлюся. Я дивлюся на те, чи ти спроможешся поповнити той довг. Скоро мужик дужий, нестарий, а хоть старий, та сини в него годні, то нема страху: виконає свій обов'язок дочиста. Для декотрих я робив те, що зичив на себе, а їм виплачував.

З отаких я брав, кілько хотів та й шо хотів. Бо мужикови як скрутно, то він нічо не пожалує. А тут іще рахувалося, шо я підпадаю небезпеці платити за него.

А по наших селах теперішними часами знаєте яке. Народу намножилося, тіснота велика, кожде аж пищить позичити, коби лиш було де. У касі ж перебирають, бо нівідки настарчити тільки гроший: зголоситься п'ядесять, а дістане десять. Треба протекції, аби тебе не перебраковано.

А протекцію я маю в касі несогіршу, бо належу до надзираючої ради. На загальні збори каси мало хто приходить. Та й кому приходити? Мужик рад би її видіти найменше: тільки в него й супокійної години, як забуде, шо належить до касових членів. А я пронюхав письмо носом: на загальні збори поскликав довжників, якого де заповав.

— Вибирайте, — кажу, — мене до надзираючої ради: я буду на те вважати, шо би не натискали за рати в непригожу пору, та й кому зможу, тому стану в пригоді.

Удалося! Касієр Гринько й директор Володко бояться мене, як вогню. Ви знаєте, як шо куди йде: вони оба злодії.

Гринько, хоть господарь на передмістю, та переодягся. От непричком, якби й я. Правда, п'ятно мужика він із себе скинув, але зате п'ятно злодія ще ліпше виднієся попри нову одіж. Завважте коли навмисне: він ніколи не подивиться вам ув

очи, завсіди в землю або десь убік. Боїться, що прочитаєте з його очий порекло: злодій, бо, як приповідать, — хто вкрав порося, у того раз-у-раз у вухах квічить!

На те хліб на столі, шоби з него краяти: на те касієр, шоби брати гроші з каси. Отак собі цей Гринько роздумав та й переписав ціле своє господарство на жінку. Шо йому хто зробить? Як найдуть у него які гроші, скаже, що жоночі, а кременалу він не боїться: виспитьсь там доволі.

Володко ж це правдивий інтелігент: учений та ще до того шляхтич. Майстер читати, писати і з горшків хапати. Цей знов уміє своє п'ятно ховати: балакущий, нікому до слова не дасть прийти, переговорив би осінню слоту. Вибрешеся, відпреся в живі очи, вискочить із видимої загибелі. А хитрий: із-під стоячого підошву випоре!

Отож цей Володко придумав таку штуку, що ще його довго вдержить наверха: заагітував поміж членами, шоби до надзираючої ради вибрати самих мужиків. Лишень дозволив одного панотця вибрати на показ. Отого бліденького, що був на реставрації з червоним тоді, коли я там так зле погостив. Думка в него була така, що мужик не здужає дорухуватися, чи в касі шо хибує чи ні. А панотець сам один також нічого не вдіє. Та й не помилився: рада надзираюча на те тільки й сходиться, шоби слухати його довгої-предовгої балаканини. А все таки кождий радний працює головою. Витреваліщі то кивають головами, а мнякші, то як котрий на вдачу. Один хилє свою голову набік до стіни, другий сперає свою на поруче, відчиняючи широко рот, а инший то лишень клонить свою вдолину. Але всі разом однастайне сплять так твердо, шо при кінці засідання

треба кожного порядно потермосити, заки спанятається.

Мене він не хотів мати радним через те, що я — мудрагель. Побоюєся, що забагато знаю за його вчинки. Отже мене вибрано наперекір його воли! Це однако ж не заважало йому по виборах упевнити мене, що якби не він, то я ніколи на світі не був би радним.

Через отаке, — як видите, — я маю велику протекцію в касі. За кого попрошу, тому допевне не відмовлять. На одно моє слово тисячі дають!

Я то розумію, що вони оба: і Володко і Гринько, якби могли, то втопили б мене в ложці води. Я їх так само! Але покищо вдаємо приятелів: на моє слово вони мають увагу. Я ж його не випущу задармо. Та бо таки й варт за те красно міні подякувати: не одному я поміг вилізти з біди та з клопоту.

От як бачите, завсіди міні капне, як не з цього боку, то з того. Не нарікаю: маю з чого прожити. А за все те маю подякувати оцим лахам, що обгортають моє грішне тіло.

Може, скажете, що я й без того був би трафив на цю саму стежку? Воно правда, що в кого нема в голові розтулку й за дурну курку, тому й архіерейські ризи не допоможуть. Але ж бо знов і наймудріший змолотник стане дурнем без ціпа. Як ніхто розумний не пустить до своєї стодоли змолотника без ціпа, отак же й я без оцих лахів ніде приступу не мав би. Будь собі й дідько з бота, лиш затагни на себе такі лахи, уже тобі двері всюди відчиняються! Адже за мене кождий знає, бо я з тим і не таюся, що я простий селюх. Але нікого то нічо не обходить: не видить на міні п'ятна, то й не збороняє міні нікуди входу.

Ще дехто вважає мене за правдивого інтеліген-

та, то на це знов є своя причина. Варт послухати, яка вона.

Мене інтелігентом настановили. Як? Отак само, як при війську настановляють старших, так мене настановлено інтелігентом. Уперед послухайте, а потому кажіть, чи воно може бути, чи ні!

Відойми злодієви трохи сили, то йому натомиць розуму прибуде. Отаке сталося з Володком. Не від сьогодні ходить чутка, що Володко з Гриньком та обдирають нашу касу, як молоденьку липку. Отож ця чутка дійшла аж до каси у Львові, до тої найстаршої, що запомагає грішми всі дрібніщі каси. Відтіля ж прийшов до Володка наказ: Або в нашій касі попри панотця буде в раді надзираючий ще один інтелігент, або як ні, то вже нашій касі ніякого кредиту у Львові не надіятися! Шо ж робить Володко? А шо ж би? Скликає надзираючу раду та й говорить до нас тим розумом, що йому прибув:

— Нашо нам, — каже, — далеко шукати? От Павло Мудрагель, адже вони інтелігент!

Рада надзираюча киває головами, а дехто уже й голосом притакує:

— Правда, існіська правда: вони вже, рахувати, так як не наша віра!

— А скоро ж так, — каже Володко, — то підпишіться на цю правду!

Отак я дістав декрет на інтелігента.

Але опріч того я ще здав екзамен на інтелігента. Це також варт послухати.

Після засіданя запросив мене панотчик на склянку пива. Пристав до нашого товариства той другий червоний панотчик та ще один навчитель. Із Тулиць, той худенький, з розхрістаною бородою. Як звичайно, при пиві йде розмова. Говорили найбільше панотці. Я більше слухав, як гово-

рив, бо боявся, аби з мене не виліз занадто вже дурний та простакуватий мужик. А навчитель та ще був несміливіший до панотців від мене. Але це було так лишень зразу, потім роз'язався й мені язик, як напиту до голови прибуло.

Єско́ро зачали панотці відказувати та нарікати на наш темний на́рід, що не знає, хто йому воріг, а хто приятель, що в нічо більше не дбає, лиш аби впитися, що не любить просвітити свою дурну голову, то я вмів так прискаржити наш на́рід, що панотці дивувалися, де я так добре пізнав той нещасливий на́рід.

Отже це ще не був мій екзамен на інтелігента. Уперед я мусів порядно впріти зстрахи, заки той екзамен зложив.

Зачали собі панотчики нагадувати ті часи, як ходили до школи. Оце міні дало страх. Ану ж запитуються мене, які я маю школи?! А я не скінчив і сільскої: ходив три роки та й перестав, бо пішов після батькової смерти на службу. Але їм було не до того, шоби кого запитатися про шо. Кождий намагався розповідати про себе, один одному перебивав. Шо один зачне, розповість десь до половини, то другий мало шо й слухає, тільки пильнує, коли той буде віддихатися. Тоді зараз із своїм виїздить: „Я, наприклад... Мені раз... Але чекай, що зо мною було...“

Оце все, шо можна було спершу вирозуміти. Але трохи згоді, як я добре вслухався, то геть усе порозумів, шо вони говорять. Хвалилися один наперед одного! Хвалилися тим, шо як ходили до школи, то нічо не вчилися й нічо не вміли, а так якось обдурили професорів та й посувалися вище. Так зацікавилися цими споминками, шо дивлюсь, — а навчитель також хоче говорити! Натягнув свою довгу й без того шию, підтяг бро-

ви вгору, скліпав очима та й киває головою, не-
наче давиться. Отак дознаку мучиться качка, як
ухопить чого сухого забагато та й не здужає
проликнути.

— А я, — каже, — також нічо ніколи не вмів.

Це вже, думаю собі, добре: адже й я в таких
школах міг бути. Одно, я не вчився, друге, не вмів,
третє, забув та й остався таким, як ось мене ба-
чите. Через те я набрав відваги та й незабаром
приступив до екзамену!

Зачили панотці хвалитися, що нічо не читають.
„І ця газета нездала, і та нездала, шкода часу!”

— Та й я нічо не читаю, — похвалився й я, та
й трохи зобрехав, бо я маю дешеву газету для
мужиків.

Дивлюся, а навчитель знов натяг шию та й да-
виться. Але тепер собі порадив: намісь до панот-
ців, а він говорить до мене. Сподівався, що я йо-
му не переб'ю: дам докінчити.

— Я, — каже, — беру лиш одну газету: урядо-
ву за шкільні гроші. Але де ж би я таке свинство
читав?!

Панотцям припав до вподоби такий спосіб роз-
мови, ото ж ухопились і вони за него. Обернулись
оба д' міні та й говорили. Кождий з них сіпав
мене за поли, хапав за плечі, за руки, шоби я слу-
хав його, а не сусіда. Особливо блідий панотчик
балакав без упину та й геть перекричав черво-
ного:

— Я, — каже, — себе обсервую. Наприклад,
така дивна річ, що капусту сиру буду їсти,
а вже варену не можу. І не-можу себе змусити,
аби шо прочитати: маю, — каже, — такий ксеньго-
встрент. Я себе фурт обсервую! Я є дуже дивна
людина! Наприклад: дома мені нічо не смакує.
Як уже мені жінка догожає, а все таки негódна

догодити! А в місті зайду до реставрації: усе мені смакує. І такий я є завсіди, — бо я себе фурт обсервую віддавна, — відколи себе затямив. А чекай же!.. Бо я над собою переводжу цілі студії. Якби я так мав терпець до писання, то варта би ті обсервації списати!

Потім нарікали на робітника, що дорогий та й лінивий. Тут уже я вважав себе за розумнішого. Узявся й я на той спосіб, що не дозволив другому говорити.

— А чекайте ж, панове, — кричав я, — ви це добре не знаєте, бо не стоїте над робітником цілий день!

Не дуже вони мене хотіли слухати. Отож я обох панотців сіпаю за реверенду, а навчителя то таки ліктем у груди штуркнув. Мусіли слухати!

Та бо таки шо правда! Шо собі той нарід думає? Як він має жити на світі? Ви йому платіть якнайліпше, а він ніколи не контетний. До роботи ж дуже легкий, біг-ме, дуже легкий!

Екзамен міні вдався. Ми замовили собі ще по склянці пива, цокнулись і розцілувались, як рідні брата.

Потім я їх узяв на екзамен. Але їм не пішло так гладко, як міні.

Зачали ми в карти грати. Я цієї біди навчився при війську, а в цивільнім стані я ніколи до того не беруся. Бо одно: шо не маю з ким та й не маю коли грати, а друге: я не маю гроший на страту. Тоді ж, правду сказавши, був я трохи підмогоричений та й подумав собі: ану ж удасться штука!

Червоний панотець зовсім замовк, блідий же зробився ще більше балакущий, як передтим. Навчитель говорив би був, але не смів. А я, шо проправ — не додав, шо виграв — забрав. Оце моя штука! Червоний не помітив, бо похнюпився над

пивом, блідий же не мав як назирати, бо не вгавав говорити, що себе обсервує, а несміливий навчитель може й завважав, та боявся признатись.

Як я їх обчистив, то вдав, буцім вихожу надвір на малу хвильку, але вже, розумієся, не вернув. То-то десь на мене відказували! Але гадаєте, що не забули? Забули! Як другий раз зо мною зійшлися то й словом не писнули. Добрі вони люде: жаль міні, що так сталось. Але й те треба мати на ввазі, що їм легше за гроші, як міні. Та й яка тут ріжниця, чи береш тоді, коли карта показує, чи тоді, коли сам хоч? Усе одно не заробив, але задурно взяв.

Отаким способом ускочив я поміж інтелігентів. Ніхто вже мною не стидаєся, кождий вип'є зо мною склянку пива залюбки. Я вже наломився й до їх бесіди. Невелика це штука, отже привикнути треба. Говориться намись: трьох та тирйох, намись: світ та шьвіт, намись: уперед та фперед, тошо. Іноді забудуся, то й до жінки так говорю. А вона свариться:

— А йди ж ти, — каже, — гугनावий! Не погань міні хати такими словами!

Шо дурна баба розуміє?!

Хоть не один хотів би мати в руках таке ремісло, як я тепер маю, отже міні не зусім догода: я гадкою сягою далі. Дуже міні той Гринько отут сидить у печінках. Такий злодій, такий злодій, а він, — подумайте лиш, — по сто корон місячне! Та ця посада касієра неначе придумана для мене: шодень досвіта до міста, сів за столик, виплачую гроші та й назад додому. Не думайте собі, що я пускався б на таку бистру воду, як Гринько. Ні! Я в його сліди не вступав би, Боже борони!

Гринько — дурний хам, свиняче путо. Дурне-

ви ж, як якийсь казав, море по коліна: він думає, що то ніколи не урвесь, що заєдно так брикати-ме. Отак достоту, як свиня, що зайде в барабулю. Шо не ззість, то порие, затолочить, обпаскудить, не дбає, що завтра буде їсти.

Може, давно так удавалося, бо ще й доси співають за опришків. Теперішніми ж часами опришка підтягають зашморгом на кільканацять целів понад землю. Тепер, брате, таким способом не доробишся.

Я не рушив би зломаного крейцаря! Та й нашо міні тєє кивати, коли міні люде самі дадуть за вигоду. До хати принесуть! Правда, не один за те відказує на мене поза очи: ба, Мудрагель — ошуканець, ба, сільська п'явка, ба кров людську ссе! Але яке то сьогодні: вдяки від нікого не жди! Дурень говорить, бо не розуміє.

Иди, правдайся з Господом Богом, нашо він так світ установив, шо без моєї помочи не обійдешся?! Я також досить наплатився всякій біді, доки до розуму дійшов. Тобі кривда, шо свій чоловік, патріот запомагаєся? А якби я так тобі не поміг, то найшов би ти собі такого, шо обібрав би тебе до голої кости. Ти тоді мовчиш, але на свого заздро! Я мушу зате брати плату, бо я з цього жию: це моє ремісло. Я не такий, як отой війт із глухого села, шо витуманить у дурного п'ятку та й уважає її за крадену. Озьме, проп'є, доложить іще свої проші та й через кілька літ дивись, а він зійшов на Ицкову сүку! Другого скривдив та й сам нічо з того не звів. Я ні! Я вмю пошанувати кождісенський крейцарь.

Отже таки признаюся, шо нераз і міні підступає під серце те дурне мужицьке сумліне. „Гей! — думаю собі нераз уночи, — не один так тяжко працює, а не має чим діти погодувати. А я отак

хитро-мудро та з того самого злиденника кілька корон вишпортаю". Але не довго борюся з тим сумлінням: хутко отямлюся та й завсіди його переможу.

„А ступися ж, — кажу, — від мене! Ацю, бо в чоло вдарю! Ти не видиш, що я вже перейшов на иншу віру, що злизав із себе те п'ятно мужицьке? Іди під здудурені поли сардакові, а мене ска-раскайся! Не я давав такий лад світови та й не я за него відповідальний“.

Не думайте ж однако, що я через те цураюся таки зусім народної ноші. Ні, я не гірший патріот від другого: я люблю своє рідне. Ось недавно купив я свому Петрусеви (йому три рочки, коби здоров!) вишиваний киптарик, писану дзьобенку, крисаньку з лавами. Як убралася дитина, бігає по хаті, кождий куток веселить. Неначе квіточка в маю по бистрім потічку пливе. Кажу вам: стіни хатні всміхалися до дитини!

— Натішся, — кажу, — синку, поки малий, бо скоро виростеш, то носитимешся так, як я.

А дурна баба знов своєї:

— Я би, — каже, — не дозволила так свою дитину поганити.

А я їй, може, вже який сотий раз наказую:

— А цить же ти, дурна! Я не воріг своїй дитині: не хочу його п'ятнувати, аби потім моїх ко-стий не проклинав, що з-за моєї причини та не міг ніколи визволитися з мужицького ярма. Не бійся! Про нашого Петруся народна ноша не за-гириться.

Котрі ж її так дуже любите та й боїтеся, шоби вона не загирилася, то носіть її самі. Просимо! Скоро те п'ятно розділиться на нас усіх, то воно перестане вже бути ознакою нещасливого мужицтва. Отоді й я вернуся до неї.

ПРОРОЦТВО ГРІШНИКА

Хощу же всіх вас глаголати язики, паче же да прорицаєте: болій бо пророчествуяй, нежели глаголяй язики.

(Посланіє апостола Павла).

Пропало: лакомство мое на погубні думки й на прішні вчинки завелике. Не вговоруйте мене й не лякайте: не покаюсь!

Оце ж мое пророкування:

Так як виджу, що мене чекає по смерти. Пекло!

А як мене вже засудять, то знаю, що не втерплю та й так обізвуся:

— А мені все здається, що найгірший розбишака на землі не завдавав би такої муки найтяжчому свому ворогові. Та взагалі люди вже застановили між собою кару тортурів. Навіть заборонили знущатися над звірятами...

Але мені не дадуть договорити: загудять дзвони, затрублять труби, щоби заглушити мої слова. Та додадуть мені жару за те, що важився критикувати вирок. На тисячу метрів глибше засадять мене в пекло! Там спека вища на мільйон степенів Цельсія від тої, яка спершу була мені призначена. Знай, грішнику, не бунтуйся!

Отут я затеряю відвагу зовсім. Без сороба казка: йойкатиму та кричатиму не своїми голосами. Ой, проклену тяжко та важко й ту годину й ту

хвилинку, коли мене нечистий наустив не послухати дяка з Йолупковець. Я вірив більше безбожним книжкам, як йому. Оце мій великий гріх, що запроторив мою душу навіки. А говорив мені нераз йолупківський дяк, що всяка наука ні до чого: до добра не доведе. Він це чув від свого священника. А цих мудрошів — попри гру в карти — набрався священник на теології.

Та й не послухати ж мені таких людей, але бери та читай на тих безбожних книжках. Навчився я на них погубних думок. Та це ще не все! Від думки до діла недалеко вже дорога. Отож узявся я до грішних учинків. Та бо й це ще не все, бо я намагався ті думки й другим передати.

У пеклі приставлять до мене милого товариша: старого чорта. Він буде мене обертати залізними вилами, аби я припікався однако з обох боків. Має бути з мене печеня без ніякої догани. А щоби я й страху набрався, буде штуркати мене чортяка вилами в очі. Що він вильми до очей, то я голову назад: отака буде в нас забава!

Хоч промине літ мільон, отже таки ще не буде з мене готової печені. За той час ні видіти мені нічого довкола себе, ні чути, бо ніщо не дійде до могого свідома, окрім спеки та запаху смаженого товщу. Таки з мене грішного. Але після мільона літ я звикну трохи до пекольного клімату, до тої забави з дідьком, і до тих запахів. Стану крадьки приглядатися тому, що діється кругом мене. А як це мені вдасться, то хіба ж я на цім і перестану? Ой, ні! Бо я стану тоді думати й гадати, чи не вдалося б мені добути якої полекші та пільготи. Отож прийде мені найперше на думку, яким би світом прихилити собі хоч трохи серце старого чортяки. Примилюсь я до нього, до чорта до старого, та й стану його хвалити:

— Ясновельможний чорте! Десь то в нас приповідка бувала; що: — Чому чорт мудрий? — Бо старий! — Оце ж я тебе за дуже розумного почитаю. Та тільки з дива мені не сходить, чого ти взявся до такої роботи, до нездалої? Скажи мені, для кого ти поносиш такий труд великий коло мене? Чи буде ж тобі за це яка надгорода, або хоч би подяка? Ось ти так запопадаєшся, щоби я, сохрानь Боже, не прирум'янився більше спереду, як іззаду, а зате коби ти собі придбав хоч яку хатчину. Також ні! Мешкаєш у пеклі так, як і я. Чи, може, дослужишся хоч того, щоби тебе перенесли в інший клімат? Також ні! Бо нема відси виходу ні тобі, ні мені! Шукай же собі, вельможний чорте, товариства межи нами, бо однака доля жде нас із тобою. А чи годиться тобі поводитися так нечемно з товаришами недолі? Намість шпигати мене вилами, радше порадьмося вкупі, чи гаразд у пеклі проживати. Може, здалося б які реформи позаводити? Ліпше така політично-суспільно-економічна розмова, чим найлегша фізична робота. Та й не завадило би тобі нагадати собі одну догму. Ти її, виджу, зовсім забув. Адже прішні наші тіла ніхто не годен ані вбити, ані спалити, бо вони вічні. Отже ти наперекір цій догмі наважився мені очі повиколювати! Гай, гай! Коби ти знав, як мені жаль було тебе за твое незнання такої правди віри. Я тому так верещав, кілька рази ти нагонився до мене з вильми. А обертання також пустий і непотрібний захід, бо коли мене з котрого боку надто припече, то я й сам повернуся без твоєї ласкавої помочі.

Віщує моє серце, що старий чортяка, слова такі почувши, зрозуміє мене та засоромиться. Лишить мене в супокою й відійде собі геть. Аж опісля допевнюся, чим я зрушив його серце. Що

одно: проговорила йому до переконання моя промова, а друге: злюбив собі найпаче те, що я не назвав його дідьком, але чортом. Бо в цім пеклі такі ж російські звичаї, як і в нас на Україні. Що в Галичині єврей образа, а жид ні, то в російській Україні жид образа, а єврей ні. Натомість ізраїльтянин то старе й поважне слово. Так і тут: у цій верстві пекла, де я буду проживати, дідько образа, а чорт ні, в інших же регіонах чорт образа, а дідько ні. Натомість диявол то старе й поважне слово. Або хоч би: брехун — образа, патріот уже ні. Натомість дурисвіт — старе й поважне слово.

Тепер кинуся по тім пеклі, неначе шукаю по ставі. Нестережений чортом, швендятимуся з одної верстви пекла та в другу. З цікавістю приглядатимуся злидням інших грішників. Допевне насамперед назирю жінку, що я її любив. Небога мала шлюбного чоловіка, та, намість із ним, полюбила ся зо мною. А властиво: наперед із ним, а потому зо мною. Збаламучений погубними думками, запевняв я її, що коли муж не хоче розстатися з нею, або вона з ним, то наша любов дозволена. Відобрав я їй побожність і подружню вірність. За це ж вона пробуватиме в гарячім кліматі в товаристві запопадливого чорта. Як же вона покращала! То була бліденька, а тепер рум'яна, як яблочко. Зміна клімату помагає.

Зачну ж я від проповіді до чорта, що без потреби знущається над безборонною жінкою. Також цей сатана схаменеться й покине свою непродуктивну роботу. Що ж я скажу своїй давній любці? Авжеж, схочу її потішити. Нехай не журиться та не клопочеться, бо вдвох терпіти легше. А оце я заховаю для неї тут, при високій пекельній температурі, ще гарячішу любов, чим на

землі. Вона мене пізнає, та, на моє диво, стане мені докоряти. Не схоче мого товариства, досить мала його на землі. Ось тепер лиш відчепився від неї такий товариш, як я. Через мене тут пропадає, хоч нічого не провинила. Вона була недосвідчена: повірила, на своє нещастя, моїм гарним словам; а я використав її добру віру на грішну ціль. Кається гірко за всі гріхи та прирікає поправу. Не хоче мене видіти, нехай я забираюся геть та не блазню її більше, бо вона не хоче мене знати... Отаке буде наше привітання. Аж температура понизиться в мені від таких слів. Та й це полекша.

Але я не страчу ще надії: буду все при своїм стояти. Озьму її переконувати, що шкода заходу забігати собі ласки в могучих, бо ніщо з цього не вийде. Як вирок фраз виданий, то буде виконаний без ніякого милосердя. Такі вже тут звичаї. Отим то й без потреби мене відгонить.

Не така ж вона недогадлива, щоб не порозуміти. Доглупається зараз, що чи зо мною, чи без мене, то вже їй відси не вийти... Тому подобріє, стане ласкавіша. Приступлюсь я до неї ближче, щоби відновити назад наше знайомство. Погладжу її по голові та й стану її жалувати:

— Ой, любко ж моя бідненька! Як же ж твоє волоссячко геть спопеліло!

А вона стрепенеться, вхопиться за голову маленькими рученятами та переконається, що я не брешу. Тоді ревне заплаче, гірко заридає:

— Господи! Де ж поділося моє волосся? Пропала вся моя краса! А я мала таке волоссячко довге та густе-густе!

Тепер обернеться до мене люта, як змія. Верещатиме крізь плач:

— Безбожнику, лайдаку, розбійнику! То все через тебе!

Що ж мені буде діяти? Збентежений, озьму присягати, що вона мені мила й з лисиною. Та дурно буду тратити слова, це лишень її роздратує гірше. Тому перейде від крику до вчинків: ждохне мене ліктем у груди так, що я полину, як та кулька з рушниці, на сам верх пекольного вогню.

Дорогою пантруватиму гарненько, щоби знов де не наскочити на яку давню любку. Бо як мене кожда так привітає, то лишиться з мене на печеню обмаль! А що то буде, як котрий із їх чоловіків тут проживає?! Спиною почуваю, що пекольна температура чимраз кріпшає!... А, може... може, всі чоловіки в раю. Це було би найліпше і для них, і для мене.

Любовні придибашки! Не знав я, які наслідки можете ви мати, чуткі та болючі. А я собі так розумно уявляв, що ті речі такі ясні та звичайні! Бо чого ж би бідному бурлаці не зазичитися жінкою? Думка була в мене щира: що як оженюся, то віддам із лихвою.

Із такими жалісними думками опинюся на пекольнім березі. Тут я побачу знайомого касієра, як у блаженстві походжає понад берегом та радується, що другі в вогні, а він на прохолоді. Проворний касієр! За живота свого урядував при трьох касах та всі три каси гарненько обікрав дочиста. Але попри то був завзятуший клерикал, а клерикали, видно, не люблять спеки. Як же мене касієр назирить, то не здержить із утіхи голосного реготу. Буде тріюмфувати надо мною:

— Що ж там, праведнику, — скаже. — Чи тямиш, як ти мені грозив тюрмою?! Чи тямиш, як ти компромітував мене перед людьми, величаючи мене злодієм?! А чи не вважаєш ти, що ця

нагода приключилася для того, аби ти відобрав від мене красеньку подяку?

Стану я щиро перед ним каятися за то, що заподіяв йому за свого життя таку прикрість. Але це сталось через те, що я нетямущий та не вмів гаразд оцінити його прикмет. Не міг я розчовпати в своїм безбожнім нерозумі, що крадіж для клерикала — діло спасення.

— Простіть мені, — стану я ласитися перед ним, як пес. — Не гнівайтесь, чесний пане касієр! Хоч виджу, що я недостойн вашої святости, то однако прошу вас, нехай розм'якне ваше серце. Не шукайте пімсти надо мною, бо я й так уже маю доста. Змилосердіться та пожалуйте мене хоч крапелькою водички, бо язик у мене — один лить!

Пан касієр удасть, що послухав мене, схилиться буцім за водою:

— Зажди, — скаже, — братчику, зараз я тебе напою! Не забудь лиш рота роззявити!

Найде велику вогненну головню та жбухне мені в рот так, що я знов опинюся посеред пекла.

Там я надібаю мужика Грицька та й його жінку Катерину. Вони також із моєї причини знайдуть у пеклі пристановище. Бо набралися за життя від мене погубних думок. Але я не побоюся, що вони за те будуть лихі на мене. Знатиму то добре, що мужик не догадається, через кого запопав такий дешевий загіток. Бо простодушним мужикам не спаде й на думку, що можна підпасти під кару за самі лишень переконання.

Грицько сидітиме скорчений, щоби забрати якомога найменше місця собою. За життя нікому не заваджав, та й у пеклі схоче, щоби якнайбільше миру змістилося попри нього. Якби на те прийшло, то він готов відступити зовсім своє місце

для добрих людей. Він буде лиш постогнувати. А Катерина не те, вона дуже нетерплячка; буде таки верещати та й вертітися.

— Як же вам жиється? — скажу до Грицька.

А він уже мене пізнає, то відповідь:

— Душно! Така спека, що раз! Цюрко лесея піт, очи вигризає. Та нема вам що й казати: ви то й самі знаєте, бо видю, що також упріли порядно. Але то ще байка. Лиш ось баба зойкає та піворять та скавулить міні заєдно над вухами. Від її тарахкотаня та шумить міні в голові, як у млині. Дуже ті жінки мнєкі на спеку: їм би лиш у холоді сидіти.

Потім крикне на жінку:

— Та заткайся вже раз, кажу! Най поговорю хоть кілька слів із знакомим!

А Катерина, хоч кричала, отже все чула, що ми говорили. Мабуть, привикла до цього. Тим то й обізветься до мене:

— Як же йому не має бути душно, коли, ади, дурний мужик сидить у постолах у такій спеці. Подивіться на него: голіський, упрів, як та митка в окропі, а постолів таки не скине!

А мужик погляне на постолі, облапає їх руками, попечеться; хухне на руки для прохолоди (а від цього ще гарячіше) та:

— Коли ж бо то, — скаже, — лиш тільки мого. Тут би ні поросяти не втримав, ні навіть kota, а так хоть постільці мої. Я їх найшов...

Але крик жінки не дасть йому договорити. Вона побачить чорта, що буде йти до неї з вилами. Тим то вже заздальгидь кричатиме, бо також не злюбить чортівської роботи. А Грицько буде її далі картати:

— Не кричи, бо знаєш, що пан чорт того не люблять!

А потім буде її остерігати:

— Хибни-хибни головою набік, вили в очи шпигнуть!

Чорт уже буде Грицька обертати, а Катерина ще верещатиме. Цим часом стану я чорта вговорювати. Допевне ж він послухає мене так само, як і ті два перші чорти: засоромиться та й утече. Грицько не завважить цього. Буде дожидати терпеливо привичних уже побоїв. А як не діждеться, то наставить іще одну частину тіла та й промовить винувато:

— А пан забули поштуркати ще мене отут!

А як я йому об'ясню, що чорта вже нема, то Грицько здивується:

— А я гадав, що вони, ніби пан дітько, та вгніваються на нас за то, що ви їм так договорюєте. Аж вони вас послухали.

А перед жінкою похвалить мене:

— Видиш, небого! — скаже, — як то добре письма знати: хоч із ким, то розмовишся.

Але також не втерпить, аби жінці при цій нагоді не допекти.

— Якби я був тебе не зацитькав, то ти була би своїм виском їх геть відогнала, та й пан дітько були би собі далі завдавали труду коло нас!

А до мене так промовить:

— Я, як вас лиш уздрів, то, біг-ме, зараз погадав собі, що ви таки так простим пекольником не будете. То це вас помежи старших узяли, що й пан дітько вас слухають!

Він буде водно панькати дідькові й поза очі, бо ану ж коли ще вернеться.

Запрошу я Грицька, щоби трохи погуляв зо мною по пеклі. Але він не схоче. Занадто вже привик до цього місця. Та й таки боятиметься за столи, щоби їх не згубити.

— Бо тут глітно, — скаже. — Господи! Такого народу, як на ярмарку або на прощі.

Отже я не всиджу довго на однім місці. Бо одно, що я не дуже терплячий на високу температуру, а друге: здаватиметься мені, що змінюючи місце, таки найду десь прохолоду. Хоч цього й не може бути, але я таки буду надіятися, бо як біда добре дошкулить, то й де та віра найдеться?!

То ж метнуся шупаком знову до якогось берега. Там побачу знайомого священика. Сидітиме в троці на березі, як гіпопотам. Благодать його буде розпирати, а побожність по всіх жилах грати. Розкішне його тіло трохи не заговорить: „Так іспасається той, хто має чисту совість! Бо йому спання в смак, а їда на пожиток“. Він мене зараз пізнає, як лиш стану видний у верхній полумені. То-то ж утішиться, побачивши мене. Аж підскочить, аж поглядиться по животику з великої радості. Здойме руки догори та молитиметься:

— Господи! Дякую Тобі за ласку, що Ти справив мені таку сатисфакцію. Оце бачать очі мої ворогів моїх покараних. Кілько зазнав я від них приниження, кільки сорому та скорбот! Нераз вони мені доказали, що я дурень та непотріб. Тепер я покажусь їм, як яка скала. Хоч нижчий духом, лінивий тілом, отже таки вживаю прохолоди досхочу, а вони сквирчать під моїми ногами від жару.

Це буде його молитва. До мене обернеться з проповіддю:

— Грішнику! — буде мене картати. — Поганий грішнику! А видиш, куди тебе завела твоя філософія. Докоряй же тепер мені так, як докоряв-еси на землі. Чом не докоряєш?! Ну бо! Кажу, що

я неук, кажи, що я непотріб, кажи, що я не жию після тих заповідей, які другим проповідую, кажи, що я навчаю людей того, чого й сам не розумію. Чому ж не говориш?! Може, ти вже забув, як ти переконував моїх парафіян, що я зробив собі з віри дійну корову? Так, грішнику, так! Моя віра ще й тут мене продуває і холодить, а твоє невірство пражить тебе на шкварок. Може, ти вже забув, як ти глумився над йолупківським дяком? Так, грішнику, так! Дяківська глупота потрібніша на світі від усіх грішних теорій. Відповідай же, проклятий грішнику, чого мовчиш?!

Але я таки буду мовчати, бо не знатиму, що й відповісти, коли мені священник поставить так виразно правду перед очі. Спробую лишень підплисти ближче д' берегові, щоби з'єднати собі священника смиренною міною. Бо я дуже присмирнію, чи не запобіжу собі хоч трошки ласки. Отже ніщо не допоможе. Запізно вже тепер смиритися. Це тільки роздратує священника донестями. Він крикне на мене в святім обуренню:

— Пекольніку!! Чого пхаєшся до берега? Хочеш, може, нахлипатися трохи небесного холоду, Геть відси!

Тоді промовить до ангела, що буде йому доданий до асистенції, бо, як звісно, ангел нижчий чином від священників:

— Подай мені камінь, нехай морсну цього проклятого пекольника в голову, як жабу!

Але, навчений досвідом, я буду вже далеко від священника, заки ангел подасть йому камінь.

Зі страху подамся до протилежного берега найкоротшою дорогою. За той час буду знов жалувати, що не послухав йолупківського дяка. Ба де він, у яким місці на березі пробуває?! Коли б його найти. Може би хоч він ізмилосердився

надо мною. Дяк був добра душа. Допевне пожадував би мене й тепер. Сильно буду бажати, дуже буду хотіти здибатися з йолупківським дяком. Отже не стрінуся з ним ніде! А через що? Через то, що я буду його шукати на березі, а він найшов собі тепленьке пристановище в пекольних вогні. Посварився бідний дяк із своїм священиком через два хліби; буцим попадая зарахувала й не дала йому. А такий дяк удався завзятий, що навіть, умираючи, не покинув гніву. Тому й до сповіді не покликав священика.

Намість дяка уздрю на березі розбійника. Я його пізнаю. Той самий, що забив чоловіка та й обрабував. Той самий, що його суд на землі звільнив від кари, бо не було свідків. Той самий, що потім покався, висповідався, дістав прощення гріхів та й тепер на березі. А де ж буде забитий? Забитий — тут у пеклі, біля нас, ув одній верстві з йолупківським дяком, бо також умер несповіданий. Ніколи було розбійникові кликати до нього попа. А може й не хотів.

Буду мати надію, що розбійник обійдеться зо мною ласкавіше, ніж усі дотеперішні береговики: адже небагато хибувало, аби й він не стрибав побіч мене по вогневих хвилях. Пізнавши мене, може, нагадає собі розбійник свою скрутну пригодоньку. Правда, не має він багато причин, щоби мені дякувати, бо й я був на тій суді та й говорив судям, що розбійник посиротив дрібні діти. Правда, сам розбійник пообіцяв, що як іздибається зо мною на безлюддю, то ще й мені полічить кості. Отже я таки проситиму його, щоби зглянувся над моєю недолею.

Але розбійник намість того схоче приступити зараз до пообіцяного ліку. Про це довідаюсь я до-

кладно з його мови й з його вчинку. Бо як він лиш мене назирить, то доразу крикне:

— А бий же! — та й ухопить ув обі ругі по каменеві.

Тікатиму хутенько, неначе вітер. Та й то кривульками, аби проскочити від каменяки, бо шумітиме каміння понад головою! Дістане розбійник такий завзяток, аби мене конечне каменем зопастасти.

Ця втека не заглушить у моім серці великого жалю. Де ж таки?! Щоби не зглянутися надо мною навіть береговикові-розбишаці?! Він же лишень чудом не запопав у пекло. Але трохи згоді додумаюсь я до чого іншого. 'Бо чому „чудом“? Адже сам про себе ніякий учинок не є грішний. Якби хто намість дуба зарубав нехотячи чоловіка, що припадком підліз під сокиру, то за це не буде гріх писаний. Бо вбийник не мав думки, не мав наміру вбити. До вбивства самого вчинку замало, треба ще й намір мати. Бо так стоїть написано в законах: „Пам'ятай, убийнику! Як хочеш кого забити, то мусиш намір мати, бо як ні, то шкода свого труду: твоє вбивство ні до чого“. Правда, береговик-розбійник виконав оба діла, бо думкою наважив чоловіка вбити, а руками вбив. Коли ж бо відтак стратив одно діло. А саме: пішов до сповіді, висповідався і покався. Ніби мав намір, та бо віднамірив, ніби мав думку, та бо віддумав. Отак лишився йому сам голіський учинок, а за самий учинок без усякого наміру гріх не буде писаний.

Такі гадки зноситимуть мене, заки доберуся до безпечного захисту, куди не долетить каміння, шукаючи вперто моєї голови. Тут я, поглянувши на беріг, забуду всі мої муки. Бо на березі походжатиме молода береговичка-дівчина. Прекрасна!

Неначе пава, неначе чічка! Аж оближуся, аж охну! Одну рвку покладу на серце, а другу протягну до неї. Назову ж її ангелом. Е, що то ангел? Сховайтеся під лаву всі ангели! Дарма, що ви святці, а вона лиш людина. Коли ж бо тягне до неї мою душу ланцюгами!

— Найгарніша дівчино! — промовлю до неї. — Пюбережна прикрасо! Найсолодша ягідко пекольних берегів! Чим ти мене заворожила, що я виринув із дна пекла прямо перед тебе, неначе би мене хто підоймив руками? Через тебе, голубко, палає моє серце негасимим вогнем. Погаси ж той вогонь, що ти його запалила в мені своєю предивною красою! Спрагу чую, спрагу, що мене всього пожерає. Коли вже не своєю ласкою, то прохолоди мене хоч водицею.

Що ж діяти? Може, вдасться видурити води хоч від береговички. Віщує моє серце, що оце мені таки вдасться. Бо що то значить для дівчини трохи води подати? Має ж вона її досить на березі. Не лишень подасть, але ще й зажуриться, хто поїсть із мене печеню. Схилиться, набере води повні свої тригорщі та й перелле в мої. Та ба! Не такі тут звичаї, щоби пекольникові можна було промочити засохлі губи водою. Не встигну я ще водицю до губів донести, як вона вже вся парою візьметься. А пара буде пекти, буде пражити сто раз гірше за пекольний вогонь. І ще щастя наше, що нас пражитимуть на сухім вогні, бо якби так додали водної пари, то би невтриманна була година. Хоча перед дівчиною, то однако завию з болю, як скажений. Але вона з цієї притоки не буде глумитися надо мною. Навпаки: іще пожалує мене та намагатиметься ласкавим словом бій мій усмирити. Та й доконає того. Бо розмова

з гарною дівчиною над холодний вітрець пекольникові миліша, понад студену воду солодша.

Але як я дівчину розпитаю про її гаразди, то здивуюся великим дивом. Бо вона не матиме чим похвалитися. Нудьга їй, скучно дуже! Нема з ким душі розвести. Нема ніякої масненької забави. А про товариство — шкода й згадувати. Тільки й видиш, що навкруги побожні обличчя. Не того вона надіялася. Сумно їй, що так нудьгуватиме без ніякої переміни на віки вічні. Жаль стане бідного дівчати навіть мені, пекольникові, запеклому та проклятому.

Та цей жаль не стримає мене зовсім від грішного наміру. Із привички моєї давньої, із грішної привички стану дівча підмовляти з собою. Буду її впевняти, що в пеклі стріне товариства всілякого роду та й найде забаву, якої лиш забagne. А до того всього віддаю їй себе самого за провідника, за покровителя, за товариша... Одним словом: за кого схоче мене мати, тим буду.

Що вона не схоче на це доразу пристати, то розуміється само собою. Бо де ж дівчині, та ще береговичці, здатися на підмову? Але проте ані не втече від мене, ані не буде мене сварити. А це вже велико значить. Тому ж я не перестану її переконувати. Вона потупить очі в землю та й скаже, що боїться, бо не знає, чи не треба на це дозволу. А я, дурак, на це слово не найду в своїй голові ніякої відповіді. Мусітиме само дівча вичитати раду з землі спущеними оченятами.

— До гіршого йти, то хіба на це не треба ніякого дозволу, — промовить дівчина соромливо.

Дослухаюся я в цих словах немилої для мене правди. Бо здаватиметься мені, наче вона хотіла сказати: Наважилась я вже давно там піти, та

лиш дожидала принуки. Не думай же, старий дурню, що я це роблю задля тебе."

Пораджу я їй, щоби роздяглася, бо в пекольних вогні любить усяка одежа займатися вогнем. Трохи тепер дівчина вагуватиметься. Але наостатку:

— Волю, — скаже, — пробувати в пекольних товаристві, як у райській самотині.

Освободить своє гарне тіло від небесної одежі та й шубовсне просто в вогненні хвилі.

Побожні береговики! Якби ви це все бачили, то полетіли би за дівчиною стрімголов на саме дно пекла. Але ви були помилувані на той час сліпотою! Тому й лишилися на березі далі.

Ніщо не pomoже: трохи дівчина крикне, як її обійме з усіх боків полумінь. Буду її впевняти, що вона звикне ще колись до спеки. Ось, кілько нас тут є. Хоч постогнуємо, то все якось проживаємо.

Шукатиму для неї відради та поведу по пеклі на обзорини. Нехай зразу забавляється тим, що дотепер не виділа. А вона буде страх цікава побачити чорта. Ага! Ось, кого вона на березі дожидала. Про кого вона думала, що вирятує її з нудьги. Тепер цікава хоч пізнати, яка в чорта поведенція. Та не дурний я буду показувати їй ліпшого від себе.

— Не забагай, дівчино, такої стрічі, — скажу. — Та й нашо тобі того! Не в однім із нас сидить чортяка. Не шукай ліпших, щоб опісля не ка-ялась.

Отака буде в мені зависть. Бо хоч сам я на ніщо вже нездалий, то така вже, бач, у собаки вдача, що й сама сіна не їсть і другого віджене.

Не буде ніщо інше дівчині діяти, як тільки вдавати, що не розуміє, дочого я таке верзу. А дів-

чата на це дуже хитрі. Та хоч я їй буду показувати всі кути пекольні, то вона зиркатиме завсіди одним оком за чортами. Не встережу її: таки вздрить те, що їй буде треба.

Допевнюся, що ми, пекольніки, всюди однакі: чи на землі, чи тут у пеклі. Вимагатимемо від своїх жінок любови й вірності. Тому я не забуду показати дівчині одну жінку тут у пеклі, що ще й тепер любить свого чоловіка. Та й прецікава ж це історія. Кождий чоловік може її розповісти своїй жінці задля науки. Розповім я ту історію своїй дівчині. Ось як воно було:

Жив раз на землі чоловік дуже безбожний та мав жінку дуже побожну. А тота жінка так чоловіка любила, що душі в собі не чула. Бувало, де повернеться, всюди чоловіка згадує. Він її сварить, вона його любить. Він не хоче нічого робити, вона його любить. Він іде до корчми, вона його любить. Він пропив її маєток, вона його любить. Він лазить за другими жінками, вона його любить. Він її б'є, вона його любить. Він пустився на злодія, вона його любить. Він гние в тюрмі, вона його любить. Працює тяжко, купує тютюн, носить до тюрми, аби мав що курити. Він умер, вона його любить. Не хоче за нікого заміж іти, умерла вдовою. Та як стала на небесний суд, то присудили їй за її побожність і вірність вічний пробуток у раю. Але вона сказала:

— Не хочу я до раю, бо там нема мого чоловіка. Без нього мені рай не рай. Пустіть мене до пекла, нехай я жию із своїм чоловіком. Це буде для мене найбільшим щастям. Бо коли ви хочете надгородити мене раєм, то він стане для мене без чоловіка пеклом. Коли ж ви покараєте пеклом, то воно стане для мене поруч із чоловіком раєм.

Оцим вона забила цілому судові небесному по-

рядного цвяха в голову. Бо надгорода для неї кара, а кара надгорода. Як же тепер судити? За свою побожність заслужила собі надгороду, а за непослух, що не хоче приймати надгороди, заслужила собі кару. Коли віддати її за побожність до раю, то це буде для неї кара. Тож виходить: за побожність — кара. Коли ж віддати її за непослух до пекла, — то це буде для неї надгорода. Виходить: за непослух — надгорода. Що одно не до шмиги, то й друге не до шмиги. Щоби дати побожності належну надгороду, можна би перенести чоловіка з пекла до неба. Але ж бо він завеликий грішник: тоді би треба справити цілому пеклові переносини. Та й де, до лиха, всіх їх примістити. Радився суд небесний три дні й три ночі. Та й таки ввадив. А що ввадив? Застрашити бабу.

На четвертий день каже суд до неї:

— Слухай, жінко добра, а що ти на те скажеш, як ми віддамо тебе за непослух до пекла та й іще заперечимо видітися з чоловіком?

Хоч як хитро було це придумано, отже таки не збентежило воно жінки ані трошки. Вона й на такий присуд була вже заздалегідь приготована. Вона годиться й на це: нехай буде й так. Радше їй у пеклі без чоловіка, як у раю без чоловіка. Бо в пеклі буде мати ту потіху, що мучиться так само, як він, а в небі мучила б її страшно та гадка, що чоловік терпить муки, а вона в добрі. Така гадка заміняла б їй небо на сто пекел. Отакі слова обернули нівщо триднівні судові наради. Пішов суд, як непишний, радитися знов. За три дні була нова постанова: віддати жінку до пекла, нехай проживає з своїм чоловіком. Але однако сповістили в небі, що вона підпала під кару за непослух. Бо якось ніяково береговиків перекону-

вати, що за набожність та дають надгороду пеклом. Була би це соблазнь! Отак то ця жінка пішла там, куди наважилася. Вона й тепер при чоловікові, неначе голубка при голубі. Звели собі в пеклі одно кубелечко, однаковий мають загіток, один їх дідько шпигає під ребра. Навіть під один голос та й однакими словами плачуть і заводять, лиш вона тенором, а він басом.

Розуміється, що я пораджу й цьому чортові, щоби вступився. Але від цього не буде жінці великої полегші. Бо як лиш чорт уступиться, то чоловік зараз відбере від нього вили та й озметься сам до роботи. Буде жінку шпигати та штуркати та так йому жваво буде ця робота йти, що й сто чортів йому не дорівняє. Бо він добре тямить, де болючі місця в жінки. Але й тут любов переможе. Бо він її вилами, а вона його любить.

Отака жінка примірна. Коби кожному чоловікові таку собі придбати.

Як розповім цю історію дівчині, то вона ні трохи нею не збудується. Наслухалася вона досить подібних історій і на землі і в раю. Всюди проповідали їй набожність і вірність. Остогидли вже їй такі прикмети. Вона би послухала радніше якісь нові проповіді.

Хіба стану їй пояснювати про основи пекольні, але що ж, лиш із правничого боку, бо інакших не знаю. Оце: кождий пекольник носить із собою свою питому температуру. Так уже йому присуджено. Хоч перейде в верству студенішу, то завсіди задержить однаку температуру. Вона тягнеться за ним, як шкаралупка за слимаком, як запахи за тхором. Натомість як піде в тепліші сторони, то теплота його підноситься. Буцім воно так, що на ліпше зійдеш, але до гіршого не діб'ешся? З чого береться пекольний вогонь, то я вже не скажу.

Про це розповів би лиш той, хто знається на природничих науках. Либонь, знайдеться тут який фізик.

Та й не довго доведеться нам за фізиком шукати. Бо й буде ж їх тут, буде! Ось таки надібаєм одного, що вештається з кутка в куток із сязневим термометром. Міряє висоту температури в усіляких верствах. Це йому колись, мабуть, на щось пригодиться. Жалуватиметься фізик перед нами, що не має на чім значити своїх помірів. Ніякий тут папір не остоїть, щоби не піти зараз із киснем у сполуку. Жура вченому. Але проворне дівча знає спосіб на все. Вона порадить ученому писати свої наукові добутки на її спині. Або пониже спини, на найширшій частині тіла. Вона радо наставить нам обом цю частину, щоби чим-тим причинитися до збагнення тайн пекольних.

Там є місця досить. Змістяться всі науки. Можна писати й поезію. Змістяться всі поеми. Та й малювати є де. І ти пиши, і ти пиши, пишій усі, їй Богу, не перепишете.

Та коли ти, дівчино, зберігала потай нас які думки, зносячи біль від писання, то помилилася: цей учений таки зіправди не буде видіти нічого на тобі, опріч тих значків, що попише.

Слово чести, що мої відомості правничі стануть фізикові в пригоді. Бо він дивуватиметься, що надібав таку одну постійну температуру, яка не хоче обнижуватися в ніяких верствах пекольних. А я йому поясню, що та постійна температура це — висота спеки, присудженої йому вироком. Він поніс би її з собою й на Сибір. Мабуть, треба придумати новий спосіб задля поміру, бо як ні, то не змірить спеки в тих верствах, де менше гаряче. Але фізик дасть собі раду: мірятиме тем-

пєратуру кожного грїшника зокремішне. Щоби ж її не помїшати з своєю, то він мїрятиме її не лиш термометром, але й годинником. До цього послужить рахунок, кїлько рази охне пекольник на одну хвилину. Отакї буде фізик робити обчислення. Круті вони та довжезнї. Але мїсця не забракне: таблиця широка.

За той час я буду провадити пропаганду помїж чортами. Повїдгоню їх геть від пекольникїв. Бо й зїправди: нема найменшого розуму в тих чортївських прислугах. Адже всї ми тут кандидати хутче на чортїв, чим на святцїв. Хто знає, чи й нас не заставлять колись брати вили в руки. Тодї ж би ми вїддячили теперїшнім чортам!. Не такї вже чорти дурнї, щоб це не порозумїти. Тому покинуть усїх пекольникїв, нехай самї дбають, аби припїкалися однак з обох бокїв. Дехто й подбає за те. Але не кождий: багато мїж ними буде недбайлиць та непотребїв. Не один пригорить та прикурить ззаду або спереду. Та це невелика втрата: часом пригорена печеня має добрий смак.

Так промине лїт багато — багато. Навїть і слова нема на те, щоби назвати той нумер, кїлько тих лїт. За той час усї ми привикнемо до пекольного клїмату. Заакліматузуємося. Та й чи може бути інакше? Коли б ми не заакліматизувалися, то мусїли би пропасти, а як не пронали, то очевидна рїч, що заакліматизувалися. Намїсть кричати та охати, будуть баби робити сплетнї. А наша дївчина буде мїркувати, чи би не видавати газету. Вона дозволила би на це дїло своєї таблицї, аби на нїй писати. А отак пописана ходила би вїд пекольника до пекольника та наставляла би таблицю до читання. Геть стратить спека мїць над нами. Пекольниками зачне вже навїть бути

трохи заходно. Котрий м'який на холод, то пхатиметься на саме дно пекла, щоби погрітися при центральнім вогні. Усі ж пекольники стануться нараз дуже товариськими: держатимуться купками, бо так тепліше. Майже кождий змінить свій пробуток: переселиться в тепліші верстви. Дехто нарікатиме на мене за те, що я чортів повідгонив; бо не одного чорт, бувало, вилами добре нагрів.

Лиш Грицько з Катериною лишаться на давнім місці, та й моя давня любка. Грицько привик до свого місця, як до рідної хати, та й таки боїться за постолі, аби в глоті хто їх не потяг. Але тепер зробилися постолі для Грицька ще потрібніші. Бо вони заступають йому не лиш порося або kota, але й кожух. А це так, як здоровля в грудях. Постолі гарячі: теплоти не теряють... Убери їх на ноги, — гріють, убери на руки — гріють, приклади до живота — гріють. Одним словом: гріють, як мати дитину. Грицько подавав їх і Катерині, щоби й вона трохи загірлася, але за кождий раз догонив її:

— На! — каже, — смійся, шо я приніс сюда постолі!

Та й моя давня любка лишиться на давнім місці, бо не схоче пхатися з марним волоссям поміж чужі люди. Хоч тут у кождої обростає волосся голову дуже несміливо, то все їй ніяково. Вона ж мала за життя таке довге-довге та густе волосся! Хіба часом на велике свято показувалася на дні пекла поміж іншими пекольниками. Та й то лиш тоді, коли їй Грицько зробить ласку та позичить одного постолі. Отоді вона надіне постіл на голову та закриє тим хиби своєї краси. А постіл статний: помістив би й дві такі голови! Але ж бо ззиратимуться інші жінки зависним оком,

що нічим їм голови прикрасити! Вона ж утішиться найдужче тим, що й від нашої дівчини відверне собою очі всіх пекольників. Ти, мовляв, воюєш таблицею, а я постолом! Ану-ко, хто кого переможе!

Зиркатиме крадьки з-під постола лукаво й на мене. Бо хоть уже за ніщо в світі не хоче мене знати, то все таки люта їдь буде їй серце точити тому, що я встиг найти собі товариство. Вона ж мене відогнала на те, аби я вже не міг ні до ко-го пристати.

Отаке буде наше життя в пеклі, як уже заакліматизуємося. Все будемо мати своє, хоч, звісно, на пекольний спосіб. А так уже звикнемо до цього, що й забудемо зусім, що там над нами є якісь береги. Та за якийсь час здойметься між нами велика метушня й переполох. Це зробить вістка, що всім пекольниками переселятися зараз із пекла на беріг. Усякі переносини то клопіт. То чи ж можна дивуватися, що з цієї причини зчиниться поміж пекольниками й вереск, і сварка, а, може, й бійка?!

Мандрівка на беріг буде для пекольників — річ несподівана. Але кождий, хто лиш був би коли-небудь над цим подумав, мусів би був допевнитися, що воно інакше й не може бути. Бо вічність вічністю, але таке довге чекання то всякому осточортіє. Не дивниця, що й наші судді забагнуть подивитися, які сліди поробив на нас їх при-суд. А може й вічність колись та скінчиться.

Виходитимуть пекольники гурмою. А як ізразу ніхто не квапився, так потому толочитиме по голові один одному, аби борше вихопитися на беріг. А найбідніший у тім здвизі буде Грицько. Хоч держатиме свої постолы руками й зубами, отже таки страхатиметься, що ану ж який гувльві-

са і зуб виломить і постіл відойме. Дарма, що спокійний, що кождому завсіди з дороги вступався, тепер не те! Гатитиме ліктями прохожих у пашеку, що неодного кров залле.

А моя давня любка? Як же вона засоромиться, вийшовши на беріг! Закрие голову фуками, а в решту грішного тіла нехай і громи б'ють. Лиш той чоловік, що його жінка дуже любить, подорожуватиме вигідно. Бо він поставить жінку нацапки та й поїде нею верхом. І ще й погонитиме батогом, аби хутше біга. Та любов і тут докаже чуда. Бо він на ній їде, вона ж його любить. Він її гонить, вона його любить.

Один фізик не схоче таки виходити ніяким світом. Він іще всього не доміряв. Бігатиме з кутка в куток та труситиметься з поспіху, наче лист на трепеті. А все буде просити дівчину, щоби не тікала з таблицею, але щоби радше йому наставляла. Ще хоч один нумер, іще хоч один, нехай напише. А дівчині ще й поготів, бо вона зусім не рветься на беріг. Була вже там, та не бачила нічого цікавого.

Але наказ наказом: коли виходити всім, то всім. Через те вигонитимуть фізика з пекла три ангели і два чорти. Куди там, не виженуть! Фізик прослизне поміж них за кождий раз. Іще й зачепить термометром ангела за крило: літатиме пір'я по пеклі, як із жидівських бебехів.

— Ловіть, ловіть! — гукатимуть ангели.

А фізик у кут.

— Забігайте, забігайте! — відгукнуться чорти,

А фізик до таблиці. Скажуть і мені, щоби й я помагав ловити. Та й я буцім стану їм до помочі. А тимчасом ухоплю дівчину за руку, щоби її завести на безпечне місце, де би її ніхто не міг зачепити. Морочтеся ви з фізиком, а мені до-

сити буде мороки з дівчиною. Та коли тільки рушимося ми з дівчиною, то стане фізик як не той. Лишить свої поміри та побіжить за таблицею, наче пес за ковбасою. Бо там поклав фізик не один свій номер. Мабуть, дуже воно ласа річ для вечних такі номери.

На березі віддадуть мене під догляд і на науку касієрові, священникові та й розбійникові. Кождий з них буде навчати мене іншої штуки: що касієр — сприту, то священник — правд віри а розбійник — чесноти. Всі три глумитимуться надо мною досхочу. Та всі одностаїне признають, що я великий тупиця. Доклад їх про мої поступи в науці буде для мене вельми некорисний. А що не буде ніяких виглядів на поліпшення, то призначать мене до авдієнції. Тут я договорюся відразу до свого.

— Віддайте мене, — скажу, — назад до пекла! Я не хочу жити з такими праведниками.

Отакий я запеклий грішник. Хто знає, чи за моїм приміром не підуть і другі. Заложуся, що й фізик забagne йти зо мною задля дальших помірів, а надто, коли побачить свою таблицю. Набезпечне й той любимець-муж зажене свою жінку до пекла, бо на березі не вольно бити. А Грицько з Катериною будуть ждати на дуже темну нічку, щоби тихцем прокрастися також за нами. А все через ті постолы. Бо там на березі приматимуть на нього:

— Не засмерджуй неба вонючими постолы!

Тільки не вгадаю допевне, що станеться з моєю давньою любкою. Йти їй зо мною ніяково. Та бо й лишатися не має чого: волосся їй уже не поросте таке густе, як колись було на землі. Накривати ж голову раз-у-раз руками, то навкучиться хоч би й кому. Та й не знати, чи це їй довго бу-

де дозволено, бо ану ж береговики подумують, що вона закриває голову на те, аби вони дивились деінде. У пеклі ж то хоч би часом зазичилася постолом. Але нехай вона собі сама радить: я вже не дурний наставляти живота під її лікті.

Що далі буде, дух мій не збагне.

От, яке мєє пророкування!

Не бійтеся, побожники, та й ви, інші кандидати на береговиків! Це пророкування та воно й для нас у науку й на потіху. Бо воно показує, що грішник вітрить пекло носом іще за свого життя. Амінь!

ЖИРАФА ТА ЛАДО

(Подражаніє Лессінгові).

Чи через бузьки, чи через ластівки, отже таки якимось світом допиталася панна Жирафа до нашого давнього божка Лада. Чемненько поклонилося та й розвела перед ним ось-які жалі, бажання та просьби:

— Ласкавий боже! Зглянься надо мною, бідною сиріткою! Чувала я про тебе, що ти порядкуєш любовними справами. Полагодь же й мою таку справу, нехай я хоч трохи поживу солодко на світі. А так як тепер, то радше мені з моста та в воду. Не припала я до вподоби нашим самчикам, бо занадто докладно виступили на мені прикмети мого роду. Тепер настали інакші вимоги для краси, примінитися ж до них мені годі. Сміються з мене мої суперниці, а ніщо так глибоко серця не крає, як переносити над собою глум від подруг. А того я й сама допевнилася, що на теперішній час я дуже негарна. Перед ніким би я до цього не призналась, але перед божком то й можна.

— Ти лиш подивись на мої передні ноги, які вони довгі. Стою на них наче на ходільницях. Та й шию мою натяг нечистий, що сягаю головою трохи не попід небеса. А ще мені якесь лихо висадило на голові такі роги, як вили. Через то

я така неповоротна, що як біжу, то холітаюся, наче стара торба. А зад мій, Господи! Не одну я довгу нічку проплакала гірко через нього. Бо він завузький та замалий проти мого переду. А наші самчики, може, знаєш дивляться більше на садок, ніж на подвір'я. Ходять за садком та трохи не моляться до нього, неначе до твого престола.

— Коли в тебе є такий спосіб на те, то не пожалуй мені, нехай я перекинуся в найкращу самичку. Прикороти мені передні ноги. Коли ж можеш, то зрівняй їх із задніми або таки зроби їх коротшими від задніх. Нехай я переможу всі мої ровесниці-подруги. Щоби я пишалася перед самчиками рівним та легким бігом або й скакала залюбки. То й роги мені зменши, щоби ледве виднілися, або щоби їх і зовсім не було! А про садок мій не забудь, не забудь! Причини його і вздовж і впоперек!

Не надіялася Жирафа, яку втіху справить старому Ладові. На старі літа зробився він дуже бесідливий, а тут не навідувався до нього ніхто більше тисячі літ. Хоч шавкав старий беззубим ротом, то однако напустив такої бесіди, наче води на лотоки.

— Не журіться, панно! — глагоїв старий Жирафу. — Якось воно буде. Кілько моєї сили й мого відома, то стану вам у пригоді. Дякувать вам, що не забули про мене. Не пожалуйте своїх ходів. Та бо й зіправди, потрудилися ви немало. Тілький світ пішки махати! А до мене вже не заходить ніхто, навіть із поблизьких. Забули за старого. Інші тепер часи настали. Та що й нагадувати? Пропало. От ціліськими днями сиджу та гави ловлю. І пес на мене не забреше.

— Аякже! Покинув мене мій нарід. Прихилився

до правдивої віри. Та який був нещасливий, таким лишився й до сьогодні. Бо інші народи назвали правдивого Бога Христом через те, що він — Месія, спаситель світа, а мій нарід назвав Його Христом через те, що Його замучили на хресті. Який нарід нещасливий, така й мова його, що слово: „христос” та нагадує йому хрест.

— Та що ж бо я розбалакався? Я й забув, що ти не з моїх. Тобі це й байдуже, бо в тебе своя жура. А коли хочеш, то я тобі поможу, коби лиш удати. Правда, не таке воно велике діло перекинутися іншою тварею, але треба трохи потрудитися. Бо коли хочеш, аби яка частина твого тіла прибільшилася, то мусиш тою частиною надробляти. Коли ж хочеш, аби яка частина зменшилася, то маєш її від роботи зашанувувати. Послухай же, яка моя рада: коли думаєш, що в тебе садок замалий...

Але Жирафа образилася та й не дала старому договорити. Вона стала божкові навіть докоряти, що він буцім її на сміх підіймає. А такими неважливими словами гримала на старого, що він аж розсердився.

— Мовчи, навіжена! — перервав її докори старий. — Мені й на гадку не прийшло ніщо погане, а вона вже... Свиня про свинство й думає. Отакий тепер нарід на світі. Є такі, що, назиривши голе тіло, заглядають лиш за сороміцькими місцями. Вони ж і заборонюють малювати голе тіло. Так само ті, що про погане думають, то находять у кожній книжці щось погане. Книжка груба, що такому ледарові й прочитати її не під силу, аж дивись, а він її понюхає та й шукає за безбожним, за поганим, за неморальним. І найде десь у самім кутку те, що другий і не завважив би. Та ще й лає, нащо пишуть такі книжки. А не запи-

тає себе, для чого якраз він це прочитав?! Чому саме ніхто інший так не цікавиться неморальністю, як він? Сором тобі, панно Жиrafo!

Розрепетувався старенький божок, але зараз укусився за язик. Боявся, щоби сваркою не сплошити Жиrafo. Бо ану ж утече! Тоді говори сам до себе, немов дурноватий. Хоч мав божок у серці лють на Жиrafo, отже язиком подав їй перепросини.

— Не дивуйся старому. Старий на те, аби гавкав. Бо беззубий. Тут його болить, там його пече, те він не ладен, це не може. Та й лає. Що має себе насварити на свою неміч, то він другого корить.

Так заглагоїв божок Жиrafo, що вона й собі його перепросила. Зате божок дав їй зараз пораду, не забігаючи з розмовою на боки. А саме, порадив їй, щоби їздила на ровері. При цій їзді намагатиме задньою половиною, то ж вона гаразд розростеться. Натомість передні ноги, призначені лиш до керми, мусять покорчитися. Зменшиться також шия, бо одно, що все буде догори стояти, та голова її притолочить, а друге: треба буде її таки стягати, щоби заєдно позирати під переднє колесо, бо як ні, то перевернеться. Зараз таки божок узявся до роботи та й виконав ровер, гарний та здалий на причуд. Сильний: дубовий та залізом кований. Саме проти Жиrafoної особи.

Опісля вчив божок Жиrafo їхати на тім диві. Та хоч зараз із першого разу беркецнула Жиrafo садком догори, а подвір'ям надолину, то зате вже при науці показалася добра признака з тої їзди. Бо зараз при першім упадку шибла Жиrafo оба роги до самого чола. Це її спонукало до того, що з тим більшим завзятком приклалася до

науки. І що інша не навчилась би за день, то вона вдала за годину. Тепер божок відрядив її в світ.

— Їдь, — каже, — небого, просто носа. Заки об'їдеш навкрути цілу землю, то станеш такою, якою собі бажала!

Вітром понеслася Жирафа в безвісті. А божок ловив гави далі.

Та серед тої нудьги, десь так за рік, побачив Ладо далеко якесь дивне звіря, що стрибало по межах, мов зайчик, а в зубах несло якусь біду. Коли ж то звіря наблизилося, то божок пізнав, що воно Кангур з ровером у зубах. Та заки божок встиг розгадати, відкіля ця звірюка тут узялася, то кангур промовив до нього:

— Чого ж ти, лукавий боже, таким дивом дивуєшся? Чи не пізнав мене? Це я, Жирафа, що з твоєї причини перекинулася в Кангура. Ось глянь, яка в мене задня половина, неначе в кобили, а передня завбільшки щеняти. Подивись і на мої передні ноги: вони й для заяця замалі. Зосмішив ти мене на віки!

— Як же мені не дивуватися, — обізвався божок. — Адже сталося тобі так, як торік забагла.

— Тим бо то, що торік, — говорила кангурова Жирафа. — Торік воно якраз було добре. А цього року вимоги для краси знов інакші. Тепер питає самчик такої жирафи, щоби виказувалася всіми прикметами свого роду: чим передні ноги замашніші, чим шия довша, тим самиця принадніша. Мене ж лиха доля напустила зайти собі з божком-калікою: аби одно чудо зробити, на це йому треба цілий рік часу. Не берися, коли не годен. Що ж мені тепер діяти? Адже ти якийсь божок від любовних справ. Хіба ти не знаєш, як

на серці такій самиці, що вона для самців непригожа?

Чому би Ладові це не знати? Знав він іще більше. А саме: що така зосмішена самичка та готова йому, винуватцеві, з розпуки і здоров'я уймити. Та що зо знаття, коли ради не було ніякої. Отож божок боявся та й мовчав. Але кангурова Жирафа на те не зважала. Вона вимагала від божка, щоби їй вернув торішню красу. Настоябувала на те неподатно й упрямо та з погрозою, що коли ні, то заподіє дві смерті: одну Ладові, а одну собі.

Зловився божок у пастку. Нема з неї іншого виходу, як тільки пообіцяти все, що вимагала кангурова Жирафа. То ж божок пообіцяв. Але тим її не зацитькав. Вона таки вже кричала, щоби брався до діла зараз. З великого страху вдавав божок, що буцім щось робить. То нипав біля ровера, то буцім плішив, а сам роздумував, якби біди скараскатися, а тимчасом вимовляла собі кангурова Жирафа, щоби це чудо переміни сталося зараз. Бо вона не хоче цілий рік на нього ждати. Пообіцяв божок навіть такий поспіх.

Коли ж не було вже куди крутити, то божок висадив свою гостю на ровер, але передом до заднього колеса. Говорив їй, що як торік заїздила свою красу, так тепер назад роз'їздить. Але гостя не хотіла вірити.

— Куди ж я поїду? — кричала. — Адже я хвостом не виджу. Бо хоч він — завдяки твому чудові — уріс мов дишель, то ока в нім нема.

Божок трусився та лепотів борзенько, що нехай вона слухає, то все буде гаразд. Що не видко, куди їхати, це пусте: він зараз порадить. Го, го! На що він уже ради не находив.

Ізсадив гостю з ровера, посадив її на землю,

а в руки дав держати ровера. Нехай же рівненько держить, найважливіша річ, аби рівненько. Та й ще щось говорив божок, буцім примовляв: зострахи брав старий ворожити.

— Панно Жирафо! Чуєте, я вас називаю: п а н н о Ж и р а ф о! Бо зараз ви перекинетесь назад у справдішню жирафу, — запевнював божок. — Держить же ви цей ровер рівненько, дуже рівненько. А я скочу на часок до ліса. Лиш на одну хвилинку. Там я дістану таке зілля, що на все помічне. Лиш держить ровер рівненько, аби не схибив ані на волос. Бо потому тяжко буде порадити. А я зараз, за часочок, за малу хвилинку!

Так говорив божок та й відступався несміливо назад. Тільки як прийшов із півгонею, та зачав бігти. Але з-під ліса обернувся ще раз до Жирафи та й кричав, щоби держала рівненько. Як уже вчинився в лісі, то став добре тікати. Ляк додавав сили. Тікав через ліси, тікав через гори, через болота, через ріки та озера. Не обзирався й не спочивав. А все собі примовляв:

— Ото не мала, небога, кого найти до чудів та мене. Не знала бідна, що який нарід, такий його божок: не має шастя й за макове зерно!

ПРИМІТКИ.

1. Не-читальник: В своєму споміні про „Перший твір Леся Мартовича“¹ Василь Стефаник розказує таку історію оповідання:

„Під цю пору, десь 1889 р., Мартович написав свою першу новельку „Рудаль“, себто Рудольф (син австрійського царя Франца-Йосифа I — прим. Ред.), про якого наші селяни тоді багато говорили, що він не вмер, а ходить поміж народ „практикувати.“ На вакації того року приїхав до о. Кир. Гаморака до Стечеви в Снятинщині пок. Михайло Павлик. Ми його, очевидно, зараз найшли, і Мартович перечитав йому свою новельку.

Поводження було велике. Павлик дуже похвалив новелю і казав її надрукувати. Новелю охрестив Павлик на „Не-читальника“ (зробив це він, здається, з цензурних причин, а в оповіданні слово „Рудаль“ замінено скрізь словом „старший“ — прим. Ред.), а що я давав гроші на друк, дописав іще: видали деякі русівські читальники. Гроші я видурив від своєї небіжки мами, і ми поїхали до Черновець до друкарні п. Чопа і там дали скрипти. Кілька місяців пізніше ми мали в руках тонісеньку, блідо-блакитненьку книжечку „Не-читальник“² і розпродували, а що виторговували, то проїдали, бо тоді трафилася нам дуже скупа господиня.“

Треба думати, що, устійнюючи дату написання „Не-читальника“ на 1889 р., Стефаник помилився, це підтверджує теж у споміні про Мартовича В'ячеслав Будзиновський.² За цим спомином Павлик привіз Мартовичеве оповідання із собою до Львова, щоб надрукувати його в літературно-

¹ Василь Стефаник: Перший твір Леся Мартовича, „Кривавого року“, віденський ілюстрований альманах на 1917 рік, стор. 163—165.

² В'ячеслав Будзиновський: Не-карієрович (Із спомінів про Леся Мартовича), місячник „Нові Шляхи“, Львів, лютий 1930, № 2, стор. 319—323.

науковому журналі „Товариш,“ що саме тоді готувався до друку. Нарада редакційної колегії над матеріялами до журналу відбулася в червні 1888 р. у Львові. За почином І. Франка колегія рішила не друкувати „Не-читальника,“ і це мало фатальний вплив на дальший творчий розвиток Мартовича. Стільки Будзиновський. Появилось лише єдине число „Товариша“ з датою 10 липня 1888 р., тим то треба здогадуватися, що „Не-читальник“ був написаний найпізніше в першій половині 1888 р., коли Мартович вчився в коломийській гімназії.

Оповідання друкувалося вперше окремою книжечкою п. н. „Не-читальник,“ Чернівці, 1889, стор. 12, під криптонімом Л. М. Передруковуємо із збірки „Не-читальник,“ Львів, 1900, накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, стор. 9—11. В цій збірці, залишаючи без змін давніші тексти, якщо вони були, письменник підновив трохи мову, напр.: „сесе“ змінив на „се,“ „тото на „то,“ „вірив'єм“ на „вірив я,“ „его, него“ на „його, нього“ і т. п. Тому тексти оповідань цієї збірки треба вважати за осатню авторську редакцію. Те саме торкається і другої основної збірки п. н. „Хитрий Панько і інші оповідання,“ Львів, 1903, Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки.

2. Лумера: За неопублікованим спогадом Дениса Лукіяновича п. н. „Невідоме з біографії В. Стефаніка“ сюжет оповідання розповів Мартовичеві його гімназійний товариш Филіпів, що пізніше став священником. У цьому спогаді Лукіянович подає ще такий цікавий факт про оповідання: На вакації 1889 р. з нагоди століття французької революції влаштовано у Станиславові з'їзд гімназистів. На святковому концерті Мартович прочитав „Лумера.“ Це свідчить, що оповідання було написане ще в першій половині 1889 р.

Спершу письменник хотів поширити сюжет оповідання і написати повість у трьох частинах, на це вказує фрагмент його листа до Михайла Павлика, написаного на початку 1891 р., що зберігається в рукописному відділі Національного Музею у Львові:

„Що до самих „Лумерів“, то міркуйте собі, як хочете, а я маю ще сказати, що відай допишу, як другу частину до цього, закладини читальні в тім селі наперекір попові і дідичеві, тут, звісно, ліпше би мож схарактеризувати Кабановича. Та й гадаю ще й третю частину доробити: Аниця на службі в професора. Але це (Лумера), як побачите, само для себе може цілість становити.“ Цієї думки письменникові не вдалося перевести в життя.

Оповідання появилoся вперше в політичному двомісячнику „Народ“, Львів, 1 лютого 1891 р., № 3, стор. 44—47, і № 4, 15 лютого 1891, стор. 65—67. Передруковуємо за збіркою „Хитрий Панько,“ стор. 79—97.

3. Іван Рило: Новеля друкувалася вперше в двомісячнику радикальної партії „Хлібороб,“ 1895, № 4—9; передруковуємо її із збірки „Хитрий Панько,“ стор. 74—78. Це оповідання, цілком пропагандивного характеру, написав письменник у першій половині 1895 р., перед виборами до галицького сейму.

4. Винайдена рукопись про руський край: М. Павлик одержав рукопис цього оповідання в листі від д-ра Северина Даниловича. Він датований „Кути, 9 липня, 1897 р.“ і зберігається в рукописному відділі Національного Музею у Львові. В цьому листі є така дописка Мартовича: „Посилаю „Винайдену рукопись“ до поміщення в „Календарі“ або в „Життю і Слові.“ В разі непоміщення прошу о зворот рукописи. Ол. Мартович.“ Але нарис не був ані надрукований, ані повернений авторові, і досі перележав в архіві І. Франка. Передруковуємо його з автографу — це взагалі єдиний автограф з цілої літературної спадщини Мартовича, — що зберігається в бібліотечі Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (НТШ), архів І. Франка, № 207, стор. 106—118. Імовірна дата написання: перша половина 1897 р. в Кутах.

5. Мужичья смерть: Сюжет оповідання розповів Мартовичеві В. Стефанік, що, переїжджаючи через Львів, зайшов до свого приятеля. Мартович — за спогадами Івана Кунцева¹ — написав це оповідання на піддашші „Народної Торговлі“ у Львові, Ринок, № 36, при чому висловив думку, що обробити слід сюжет у формі трилогії: перша генерація — смерть паншизніяного мужика, друга генерація — спролетаризований мужик, третя генерація — мужик майбутности, оновлений. Ця думка не покидала письменника ціле життя, але здійснити її йому не вдалося.

З надрукуванням цього оповідання мав письменник багато клопотів; про це яскраво свідчить його лист до Йосипа Маковея, тодішнього члена редакційної колегії Літературно-Наукового Вісника (ЛНВ), що зберігається в бібліотечі НТШ у Львові, архів Й. Маковея. Зміст цього листа такий цікавий, що подаємо його в цілості:

¹ Кунців: Лесь Мартович, „Діло“, Львів, 3 лютого 1916, № 32.

Світла Редакціє!

Вчера вислав я кореспондентку з тим, що не зволяю печатати новелі, переданої мною д. Маковою. Тепер позовольте пару слів вияснення:

Т. Стефаник розповів мені, що Світла Редакція хоче помістити мою новелю в „Літ. В-у“ під рубрикою „Перші проби,“ а рівночасно пропустити деякі місця. Одні тому, що надто слабі, а другі, що противляться гр.-кат. церкві. На то все мала вплинути некорисна опінія д. Маковою і д-ра Франка.

1) Відомо мені, що Світла Редакція до оцінювання літ. праць має спеціального шімля. Але позаяк той шімель не був іще публично оголошений, через те зволить вибачити Св. Р-я, що я зважився передати їй новелю, непідходячу під той шімель. Я згори казав д. Маковою, що в мене фабула — річ другорядна, і що я готовий її розводнити не так поодинокими епізодами, але, коли хочете, то іншими фабулами. Я згори казав д. Маковою, що не настоюю і не настоюватиму на те, щоби та новеля була друкована в „Л. В.“ Тому не потребувала зовсім Св. Р. старатися за всяку ціну поміщувати її, хоть би й під рубрикою „П. п.“ і хоть би мала пропустити деякі місця.

2) Я не думаю здобувати собі патенту на руського писателя, через те й не хочу переходити вогневої проби в рубриці „Перші проби.“ Я й не згорів зовсім за честю бути співробітником „Л. В.“, через те також не хочу фігурувати хоть би й у рубриці „П. п.“

3) Мені здається, що новеля — не петиція, а д. Маковою не шеф бюро для помочи жебручих. Міг д. Маковою відразу сказати мені свою опінію (аже я йому новелю читав), а ні в очі хвалити, а поза очі видавати некорисну опінію.

4) Кажу щиро, що не ўзнаю гр.-кат. віри за єдиноспасательну, але **застерігаюся рішучо** проти того, наче би люди, мною в новелі виведені, говорили свідомо антирелігійні речі. Коли члени Св. Р-ї так їх порозуміли, то жалую дуже, що не вмію виявити світлим членам своїх думок.

5) Правда, я вказував д. Маковою на деякі місця, як на слабші, але тепер власне хочу вірити, що ті місця найліпші.

З цього, мабуть, Св. Редакція порозуміє, для чого я не хочу, щоби новеля була поміщена в „Л. В.“ З цього,

мабуть, Св. Р. порозуміє причини рішучости з якою я цього домагаюся, і не вмінить мені во зло, коли я подам Св. Р. до відома, що на случай видрукування тої новелі удамся хоть би й на судову дорогу.
Посилаю марку 20 ф. і прошу о зворот рукописи.

Остаю з поважанням

Лесь Мартович

у Снятині, в адвоката Симоновича."

Коли Маковей цього гострого листа одержав, то „Мужицька смерть“ уже була надрукована на перших сторінках чергової книжки ЛНВ, отже й причина конфлікту відпала. Слід додати, що Йосип Маковей завжди одверто висловлював свої думки і мав відвагу їх боронити. Тим то треба міркувати собі, що він, раз висловивши прихильну думку про „Мужицьку смерть“, напевне її боронив і навіть довів до її надрукування в ЛНВ. Мартовичів лист це вислід непорозуміння, про яке, на жаль, ближчих інформацій не маємо.

Оповідання появилось вперше в ЛНВ, жовтень 1898, том VI, кн. X, стор. 52—86. Передруковуємо його за текстом збірки „Не-читальник“, стор. 24—69.

6. На торзі: Про сюжет цього оповідання розповідає Олена Плешканова ось що: Податковий службовець у Снятині Пехнік, поляк з роду, зукраїнізувався, ходив на торги і ярмарки та дуже пильно стежив за селянським життям і побутом. Мартович і Стефаник, що були з ним знайомі, з захопленням слухали його дотепних оповідань. Вони й завдячують йому багато сюжетів до своїх оповідань, а Мартович зокрема сюжет оповідання „На торзі. Також епізод цього оповідання про селянина з трьома капелюхами на голові і дротом на шиї розповів Мартовичеві цей Пехнік.

Оповідання вперше друкувалося у збірці „Не-читальник“, стор. 16—23, звідкіля його передруковуємо. Імовірна дата написання: 1899 р.

7. Булка, 8. Нічний гість, 9. Перша сварка, 10. Ян, 11. За межу: Всі ці оповідання друкувалися вперше в збірці „Не-читальник“, стор. 12—15, 70—97, звідкіля їх передруковуємо. Оповідання написані, імовірно, в 1899 р., і це підтверджує також цитований вгорі спомин В. Будзиновського.

13. Хитрий Панько: Оповідання появилось вперше в „Громадському Голосі“, 1901, № 4, стор. 26—31 і № 5, стор.

34—37; передруковується за текстом збірки „Хитрий Панько,“ стор. 1—12; приблизний час написання: 1900 р.

14. Квіт на п'ятку, 15. Ось поси мое: Обидва оповідання друкувалися вперше в „Громадському Голосі,“ 1901: Квіт на п'ятку — № 8, стор. 58—63, Ось поси мое — № 10, стор. 74—77, № 12, стор. 90—94, № 13, стор. 98—102, № 14, стор. 106—109 і № 15, стор. 114—117. Передруковуємо їх із збірки „Хитрий Панько,“ стор. 13—53. Як свідчить лист Мартовича до М. Павлика з датою „Городок, 19/ХІІ 1900,“ що зберігається в рукописному відділі Національного Музею у Львові, ці оповідання написав письменник з кінцем 1900 р. в Городку коло Львова.

16. Кадриль: Оповідання появилось вперше друком у місячнику „Молода Україна,“ Львів, 1901, № 3, стор. 91—104; передруковується за текстом збірки „Хитрий Панько,“ стор. 64—73; імовірна дата написання: початок 1901 р.

17. Зле діло: Це оповідання друкувалося вперше в збірці „Хитрий Панько,“ стор. 54—63, звідкіля його передруковуємо; було воно написане, імовірно, в 1902 р., коли письменник готував цю збірку до друку.

18. Війт: З цим оповіданням трапилося таке: Вперше появилось воно в збірці „Хитрий Панько,“ 1903, стор. 98—109. Коли В'ячеслав Будзинівський, тоді посол до австрійського парламенту і редактор політичного двотижневика „Свобода,“ передрукував його в цій газеті, 15 січня 1904, № 3, то львівський прокурор цілком його skonфіскував. В наступному числі газети редакція пояснювала цю конфіскацію так: „В попередньому числі видрукували ми оповідання, котре вже більше як рік розходилося між людьми. Тепер за Потоцького (намісник Галичини) — прим. Ред.) прокуратура skonфіскувала від першого до останнього слова оповідання, котрого за Пинівського (теж намісник Галичини — прим. Ред.) не skonфіскувано.“ Зараз же після конфіскації Будзинівський вніс у віденському парламенті інтерпеляцію в цій справі і, не чекаючи на її полегдження, надрукував оповідання в „Свободі,“ 18 березня 1904, № 12, але з таким вступом: „Війт, skonфіскований ц. к. (царсько-королівською — прим. Ред.) прокуратурою. Написав Лесь Мартович. Протокол 258 засідання палати послів XVII сесії державної ради. Прокуратура skonфіскувала оповідання.“ Далі йде повний текст оповідання, що з таким самим вступом друкувалося у виданні п. н. „Війт. Смертельна справа,“ Львів, 1907, накладом Павла Волосенки, стор. 5—16. Тут письменник ще раз проредагував оповідання, загострюючи його політичний зміст, та прокурор цього не доглянув і збірку про-

пустив. Це єдиний випадок, коли Мартович два рази опрацював те саме оповідання. Його текст подаємо за останнього редакцією, що має багато коректорських помилок, через те в сумнівних випадках ми взяли під увагу також його першодрук. Приблизний час написання: 1902 р.

19. Смертельна справа: Подібне трапилося також з цим оповіданням. Вперше появилось воно друком в „Свободі“, 27 грудня 1903, № 48, але було наполовину сконфісковане. Повний текст надрукований у „Свободі“, 25 березня 1904, № 13, з таким самим вступом, що й оповідання „Війт.“ Передруковуємо його з видання „Війт. Смертельна справа“, Львів, 1907, стор. 19—30. Приблизний час написання: 1903 р.

Промова селянина в другому розділі цього оповідання це автентичні промови відомих свого часу промовців Грицька Запаренюка та Василя Чернявського, селян з с. Волчківці, снятинського повіту. Письменник чув ці промови на одному вічу, списав їх та надрукував статтю п. н. „Що діється і говориться по наших читальнях у Снятинщині“ у місячнику „Народ“, Львів, 1890, № 2—3, стор. 20—22, а сам заховався під криптонім Л. М. Для порівняння подаємо з цієї статті промову Г. Запаренюка:

„Братя, погадаймо собі, що в якого господаря стояли на стайни кінь, віл і осел. Та кінь раз каже до осла: „Видиш, який я гладкий та складний, де ж міні двигати тягарі, коли міні ялося лиш у порозі брикати. А ти, — каже, — осле вухатий, неповоротний, тобі таки призначено вже з роду, аби-сь двигав тягарі, отже — каже, — двигай намись мене.“ Осел пристав. Та не доста, що з коня приймив на себе тягарі, але ще й з вола. А прото однако той господар найпліхшов пашев годував осла. Але той осел та ніби якось до господаря й каже: „Доки ти, — каже, — меш мене надсажувати роботов та й доки меш мене так гидко годувати.“ А господар каже: „До смерти.“ А осел ніби знов до господаря: „А по мої ж, — каже, — смерти шо буде.“ „А шо ж би, — каже господар, — он у мене на стайни твої ослятка, то вони, — каже, — по твої смерти муть отак робити, як і ти.“ Братя наші наймильніші, — говорив Запаренюк, — так то й на нас, мужиків, спадають найбільші тягарі, й найтяжче наше жите, не то, шо всяким дармоїдам та ошуканцям, котрі нашої біди не чують і не знають.“

20. Стрибожий дарунок, 21. Відміна, 22. Гарбата, 23. Прощальний вечір, 24. Грішниця: Всі ці п'ять оповідань склали збірку „Стрибожий дарунок і інші оповідання“, Львів, 1905,

Накладом В'ячеслава Будзиновського; вона вийшла з друку в перших днях липня. Оповідання друкувалися вперше в „Свободі“, 1905 р.: Стрибожий дарунок — № 6 з 3 лютого, № 7 з 10 лютого і № 8 з 17 лютого, Відміна — № 9 з 24 лютого і № 10 з 3 березня, Гарбата — № 11 з 10 березня і № 12 з 17 березня, Прощальний вечір — № 13 з 24 березня і № 15 з 7 квітня, а оповідання „Грішниця“ появилось вперше в ЛНВ, травень 1905, том XXX, кн. V, стор. 98—103. Всі оповідання подаємо за текстом збірки „Стрибожий дарунок“, стор. 7—95. За неопублікованим спомином Марії Стрільбицької оповідання були написані восени 1904 р. в карпатському селі Грабівка калуського повіту.

25. Народна ноша: В своєму споміні про гімназійні роки Мартовича його приятель Василь Равлюк¹ розповідає про одного з персонажів цього оповідання ось що:

„Одного разу, приїхавши зі свят до школи, розказував про якогось учителя з Городенщини, з котрим познайомився в домі своєї сестри, що була замужем за учителем Новодворським, який тоді вчителював у Красноставцях снітинського повіту. Цей новий, знайомий Мартовича був високий на зріст, з довгою шиєю, з великою гулькою на ній і затинався в розмові. Хлопці лягали зо сміху не так з учителя, як з самого Мартовича, який свою коротку шию випинав наперед, щоб було видно гульку, говорив затинаючись, а при кожному заїканні жмурич очі, а тоді з його горла вилітало, мов грім, слово, що до того ніяк не могло видобутись. Це увіковічнив Мартович у „Народній ноші.“

Оповідання друкувалося вперше в літературно-науковому збірнику „Привіт Іванові Франкові в сорокліття його письменської праці 1874—1914,“ Львів, 1916, стор. 85—103. Передруковуємо його з авторизованого письменником машинопису, що зберігається в бібліотеці НТШ у Львові, № 513/2, стор. 1—11, де бракує кінця оповідання від уступу: Хоть не один хотів би мати таке ремісло...“ Решту тексту подаємо за першодруком. Оповідання було написане перед світовою війною 1911—1914.

26. Пророцтво грішника, 27. Жирафа і Ладос: Обидва оповідання появились друком вже по смерті письменника в мі-

¹ Василь Равлюк: Лесь Мартович, Спогади з шкільних років, „Радянська література“, Київ, травень 1940, кн. V, стор. 154—157.

сячнику „Шляхи,“ Львів, 1916: „Пророцтво грішника“ — № 15—16, стор. 482—490, з численними пропусками, „Жирафа і Ладю“ — № 17—18, стор. 586—588. Передруковуємо їх з авторизованого письменником машинопису, даючи вперше повний текст „Пророцтва грішника.“ Цей машинопис зберігається в бібліотеці НТШ у Львові: „Пророцтво грішника“ — № 513/3, стор. 1—17, „Жирафа і Ладю“ — № 513/4, стор. 1—5. Обидва оповідання були написані перед першою світовою війною 1911—1914.

СЛОВНИЧОК МЕНШЕ ЗРОЗУМЛИХ, СЛІВ

Аді, аді(ть) — дивись, дивіть

адукат — адвокат

акзамент — іспит

ангель — сумління

андзінір — інженер

арія — мелодія

асистенція — допомога, почет

Байбарак — півкаптан із сукна

баки забити — затуманити

б'ало — бувало

банда — оркестра

бандіги гнути — плести нісенітниці

банно — сумно, тужно

барабуля — картопля

бзина — бузина

без — бузок

біг-ме — присяй Богу

білля — білизна

блавучити — даремно тратити час, лінохувати

богослбв — той, що закінчив духовну семінарію

божіти — присягати

божітися — присягатися на Бога

бой, боя — страх

боле — слава Богу

бомкнути — пробуркотіти

борзо — швидко

бритналь — великий цвях

бубен — йти на бубен — підчас ліцитації (продаж з торгів) б'ють у бубон, щоб скликати покупців

букатка — шматок

бюрко — письмовий стіл

Варе — ніби, геть

варіят — божевільний

вахмайстер — нижчий військовий чин у австрійським війську

вгбвкувати — вгамовувати

вгудіти — вирости

вгурний — гордий, впертий, поганий

вєдля — згідно з

вєліко — багато

вєрем'я — гарна погода

верєта — ряднина

верітка — стара, знищена ряднина

вдерати — втікати, бігти

віпулити (очі) — витріщити

віраз — розповісти на віраз — викласти, вміло вияснити

вітарабанитися — вилізти (з труднощами)

вityкати — вистачити

віхтар — див. вахмайстер

відаї — мабуть, либонь

відкіскати — відорати межу, в яку воровся сусід

відтак — потім
відумєрщина — державний
податок від спадщини
візнати — свідчити (в суді),
ствердити
ві(й)т — сільський староста
вірок — вирок, присуд
віскоком — з **віскоком** —
з радістю, охоче
віфалювати — вихвалювати
впелєскатися — внадитися
вразний — вразливий
вритний — гидкий, поганий
вуйко — дядко, брат батька
чи матері

Гадкувати — роздумувати
галити — спішити
гарбата — чай
гарен — той, що має силу,
що може
гей — неначе
гібай — геть
гимблювати — гиндлювати —
крамарювати
гіндель — торгівля
гійкати — кричати, ганити
гліпати, гліпнути — погля-
дати, поглянути
глібіти — заглиблювати, впи-
хати в біду
глотітися — товпитися
гноба — ледащо
голівниство — головний зло-
чин, вбивство
грань — жаринка
грінка — скибка, шматок
громадська канцелярія — осі-
док сільської ради
гуліти — обманювати
гулювати — кричати, ганьби-
ти
гуня — верхній одяг з гру-
бого сукна

гуска (солі) — стовпчик зби-
тої солі

Газда — господар, хазяїн;
газдія — господиня; **газ-
дувати** — господарювати
гарнець — міра збіжжя, 5 кі-
лограмів
гелетка — міра збіжжя,
25 кілограмів
гердан — силянка різноко-
льорового намиста
гелеватий — череватий
гічки — рухомі речі, зайняті
судовим службовцем за по-
датки
гмінський — громадський
градус — підвищення, на
якому стоїть стіл і крісла
грейцар — австрійський гріш
вартости коло копійки
гудз — гудзь, синій твердий
опух від удару
гўльний — єдиний

Дансер — танцюрист
дачка — податок, податкова
ставка
дєбра — гірське провалля
декрєт — постанова, призна-
чення
делькотіти — дрижати, тру-
ситися
деревіще — труна, домовина
дєдя — тато, батько
джус — ледащо, погань
дзьобєнка (гуцульська) —
вибивана пацьорками і мо-
сяжем шкіряна торба
дїлькати — тремтіти, труси-
тися
діднина — батьківщина
дїван — килим
длєтєго — тому
днінськи — щодня

догаманувати — добити
догоніти — дорікати, допі-
кати
дознаку — зовсім так, цілком
допράвди — справді
допράвити — додати
дочіста — зовсім, цілком
дубоніти — тупцювати
дуча — яма

Екзекуція — судове стягнен-
ня боргу; **реальна екзеку-
ція** — екзекуція на неру-
хомості

Егомось — панотець, свя-
щеник
ерентій — дяк

Ждюхнути — штовхнути;
ждюхати — штовхати

Заангажувати — запросити
(до танцю, театру тощо)
заакліматизуватися — при-
способитися до іншого під-
соння

забанувати — затужити
завадити — зашкодити
загірїти(ся) — протратити,
змарнувати, загинути

заглагоїти — заспокоїти
заголómшити — побити так,
щоб побитий втратив па-
м'ять

загуліти — обманути, під-
дурити, заманути

займіти — погнати

заєдно — завжди, водно

заїнтабулюватися — згідно
з вимогами закону вписати
себе в судову книгу, що
хтось є власником нерухо-
мості

залямити — завважати, захо-
пити

запарі — зашпарі

запорток — зіпсоване яйце

заскулювати — зажмурювати

збїцкати — згедзатися

зглотітися — стовпитися

згудіти — осудити

здакуція — див. екзекуція;

здакуційник — судовий
службовець, що переводить
екзекуцію

здалий — здатний

здудурити — піднести вгору;

здудуритися — здутися

ззиратися — зглядатися, зир-
кати

зліцитувати — продати на лі-
цитації (з торгів) під кон-
тролею суду

змаргатися — сильно змучи-
тися

Знесіння — свято Вознесіння

зицїрка — військова муштра

зицирувати — муштрувати

змерзїтися — осточортїти,
надоїсти

змикати — втікати

зорудувати — полагодити

зрезигнувати — зректися,
відмовитися

зчїмхати — здерти

Иснїський — достоменний

їстик — знаряд до полєння,
до чищення (в плузі)

їзгїкати — зверещати

їзгулюкати — насварити, під-
няти крик

їмость — попадя

їнтабуляція — запис у sudo-
ву книгу власників неру-
хомостей

їрщєний — хрищєний

ісплáснути — стати пласким

Ка́гла — предмет затикати
комин

казе́та — газета; **казе́тник** —
газетник, журналіст

калі́тка — гаманець

ка́львін — безсердечна лю-
дина, недовірок

камерáльний — державний

канді́ти — нудити(ся), че-
кати

капо́та — верхній чоловічий
одяг

капра́вий — з гнійними очи-
ма

карнік — свинюшник

кае — каже; **ка́у** — кажу

келішо́к — чарка

кельне́р — послугач у ресто-
рані

кипта́р — вишиваний півко-
жушок

ко́втати — стукати

ко́втнути — стукнути, вдари-
ти

колéшня — конюшня, стайня
(пояснення Л. Мартовича)

ко́лик — кіл у плоті

ко́льба — приклад рушниці

контентува́тися — задово-
льнятися

ко́нтра́т — контракт, умова

ко́рець — центнер

коро́води — клопоти

коро́на — австрійський гріш,
вартости коло півкарбо-
ванця

кото́ра — клопіт

кра́йка — див. окрайка

кревня́к — родич

крейца́р — див. грейцар

кременáл — в'язниця; **кремі-
на́льник** — в'язень

кре́пи — кліші; **узяти в кре́-**

пи (кре́пи) — притиснути,
допекти

криса́нька — капелюшок

кри́шка — крихта, крихітка

ксенго́встрент — відраза до
книжки

куле́ша — густа страва з ку-
курудзяної муки

кура́тор — призначений су-
дом опікун нелітніх, марно-
тратів, божевільних тощо

Ланц — ланцюг

ляке́рки — ляковані півчере-
вики

лу́читися — трапитися

льо́ндра — повія, хльорка

Май-май — вживається для
підсилення, більше, дужче

маржі́на — худоба, скот

марша́лок — голова повіто-
вої (районної) ради

мату́ра — усний і письмен-
ний іспит по закінченні
гімназії

маю́чий — багатий

ме́лькнути — промайнути

мигну́ти — вирвати, виригати

мина́тися — вмирати, гинути

млі — **на млі ока** — заки-
оком кліпнути

мо(й) — форма звертання,
в роді: гей, ти, чи гей, ви
морґ — трохи більше як пів-
десятини

мо́рснути — вдарити

мухи показува́ти — примху-
вати, химерувати

мя́стах — **на тих мя́стах** —
безпроводно

Небезпе́чно — напевно

набилі́ти — натякнути

навтя́митися — надоїсти,
остогиднути

наглябістий — з похилими плечима
назадгусь — ступаючи задом
нази́рїти — доглянути
на́зний — марний, худий
налого́вий — що має великий нахил
наніна́що — нанівець
напа́плюжити — наганьбити
напо́слідок — зрешті
на́слане — чари
наставні́чити — начальникувати; **наста́вник** — начальник
насто́ятель — начальник
наца́пки — дибки
не́ня — мама
непору́нтаний — непорушений
непрі́чком — ніби, наприклад
несте́менно — напевно, без сумніву
не́тріб — непотріб, ледащо
ніпати — никати
ніхто́лиця — ледащо, повія
но́вий — крейцар, вартости ок. копійки
нога́вця — штанка
Обезві́чити — скалічити
обжа́луваний — обвинувачений
обзо́рини — оглядини
обі́здрїти(ся) — оглянути(ся)
обі́ська́тися — вишукувати воші в голові
обсму́шувати — обдирати
обца́с — зап'яток
о́длук — згідно з
око́ман — економ
о́кра́йка — вишиваний поясок
о́мпно — ніяково
о́мра́зити — образити
опа́нча — верхня сукняна одежа, довга, до стану

опрі́шок — розбійник
о́рган — часопис
осві́дчїтися — звернутися до дівчини з проханням вийти заміж
офі́ціал — нижчий судовий або поштовий службовець
Па́зити — пильнувати, стерегти
пантрува́ти — пильнувати, берегти
па́плюжити — ганьбити
пара́граф — стаття закону, закон
перемі́тка — тонкий гаптований ручник, яким молодіці завивають голови підчас свят
перепу́джувати — перелякувати; **перепу́дитися** — перелякатися
пе́тек — півкаптан з грубого сукна з високім коміром, без талії
пи́лува́ти(ся) — поспішати
пі́томий — власний, рідний
пі́шки — короткі волосинки під (поду) — горище
пі́зьма — злість, ненависть
платі́н(к)а — хустина
плєні́чити — плести, верзти дурниці
пльо́тка — сплітка
пові́смо — починок
погоди́ти — почекати
по́драшпати — подряпати
по́дружіти — повінчати
по́зауш — поза вуха, в лице; **по́заушник** — ляпас
по́лічник — удар в лице
полі́ток — врожай
помі́йниця — ледащо
помі́рок — нива
поне́же — тому що

попаніти — вийти на ко-
ристь
попéрeк — талія, стан
порéкло — прізвище
пóрція — чарка
потóха — бадьорість
пошібнути — вдарити
прем — наприклад
пренумерува́ти — виписува-
ти газету
преч — прич, геть
прéцінь — таже
придиба́шка — пригода
приса́дкуватий — кремезний
прісяжний — сільський по-
ліцай
прито́ка — привід, посеред-
ництво
прічка — пригода
прімкнутися — пролізти
протéкція — підмога, опіка
впливових осіб
пся́чити — рівняти з псом,
ганьбити
пúджати — лякати
пúкнути — тріснути
пúшка — пучка, дрібка
п'я́тка — п'ять ринських,
вартости ок. 4 царських
рублів

Ра́та — частина сплачуваного
боргу
реа́льність — нерухома влас-
ність
резонува́ти — розумувати
рекурсува́ти — відкликувати
від судового присуду
ре́скрипт — розпорядок, при-
пис державної влади
ри́нський — дві австрійські
корони, вартости ок. 80
царськ. коп.
рівноду́шно — спокійно, бай-
дужно

ро́вер — вельосипед
ро́зплуга — розоране місце
розчінканий — розчихраний
романéнт — реманент
ряд — порядок

Сара́ка — бідолаха, сердега
сарда́к — верхній одяг з гру-
бого сукна
сатисфа́кція — відшкодуван-
ня, перепросини, вдоволе-
ня, радість
сво́ї — своє
се́ндзій — суддя
синéць — синяк *
сіра́к — див. сардак
скарáскатися — відчепитися,
здихатися
склеп — крамниця
скоботáти — ласкотати
ску́лити — жмурити
сніський — достеменний
сно́чи — з вечора
сокотіти(ся) — берегти(ся)
со́тка — 100 ринських, вар-
тости ок. 80 царск. рублів
спúдитися — перелякатися
старо́ста — начальник повіту
(району)
старші́й — начальник
статні́й — такий, що багато
вмістить
стелі́вка — хідник
столбо́ла — клуня
сторо́нський — сторонній,
з іншого села
супру́га — бути у супрузі —
господарська спілка щодо
коней чи волів
суткі́ — сільський вигін
табе́ля — лічильна таблиця,
лічник
табу́ля — таблиця; судовий
спис власників нерухомо-

стей; також кімната, де такий спис зберігається
таністра — військовий наплечник
талчан — збита з дощок лежанка
терєбілюльки — митна поліція
тєрмін — реченець судової розправи
термінатор — ремісничий учень
ти — тобі
тні, ані тні — ані трохи
тогід — торік
трїна — відпадки з соломи
тричяк — тридільний гачок
трібувати — пробувати
трунок — напиток
тякнути — остерегти

Угатіти — міцно вдарити
угівкати — вгамувати
улан — кавалерист
умкнуті мову — заніміти, втратити мову
урядник — державний службовець, урядовець
уфатіти — вхопити
уцілові — цілий, ненарушений

Фєник — півкрейцара, вартости ок. півкопійки
фердиліюнок — повістка, повідомлення
фєрії — вакації
фін ун цванцик — двадцять чотири; в переносному значенні: зробити рахунок
фір — див. вахмайстер
фіякер — візник
фрик — страх
фурт — раз-у-раз
фүфела — метелиця, хуга

Хавка — рот, морда, рило
хомнути — вдарити
хорóми — сіни
хосєн — користь
християнін — селянин
хрунь — свиня; виборець, що продає свій голос за ковбасу; зрадник

Цєсія — відступлення права, напр. боргу
цирулік — голяр
ціпко — міцно, дуже
цугóвий (кінь) — панський, високий в порівнянні з дрібними сільськими кіньми
цюпка — малесенька кімната

Чинітися — вдавати
чипіти — довго ждати
читарня — читальня
чїч(ь)ка — квітка
чобан — танець
чүпер — чуприна; **чупрувати** — бити

Шандар — жандарм
шібнути — майнути, кинути собою
шістка — десять крейцарів, вартости ок. 8 царських копійок
шлях — удар; **шлях трафить** — хай поб'є лиха година
шмиґа — до шмиґи — до ладу; не до шмиґи — не до ладу
шпакуватий — сивавий
шпóтатися — спотикатися
шпуряти — кидати; **шпурнути** — кинути
штáйрант — податковий уряд
штубацький — дитинячий
штукувати — розраховувати
штүркати — штовхати

шульну́ти — шугнути, про-
жогом кинутися
шибну́ти — пошкодити —
обдерти, відбити

Якура́тне — саме; докладно
як що куда йде — як що
до чого
ялбся — годиться

ЗМІСТ

	стор.
Талант без середовища (Життя і творчість Леся Мартовича)	III
Не-читальник	1
Лумера	10
Іван Рило	28
Винайдена рукопись про руський край	33
Мужицька смерть	41
На торзі	83
Булка	90
Нічний гість	94
Перша сварка	99
Ян	105
За топливо	112
За межу	115
Хитрий Панько	121
Квіт на п'ятку	132
Ось поси моє	141
Кадриль	169
Зле діло	178
Війт	187
Смергельна справа	198
Стрибожий дарунок	• 208
Відміна	226
Гарбата	232
Прощальний вечір	243
Грішниця	253
Народна ноша	259
Пророцтво грішника	286
Жирафа та ладо	312
Примітки	319
Словничок менше зрозумілих слів	328

